ڕەوتی فەلسەفە لە ئێران

محەمەد ئیقبال لاهووری
و. فارسی: ا.ح. ئاریان پوور
و.کوردی: بەیان عەزیزی

ڕەوتی فەلسەفە لە ئێران
محەمەد ئیقبال لاهووری

لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری
زەهاوی بۆ لێکۆڵینەوەی فیکریی
(٣٧)

٢٠١٦

ڕەوتی فەلسەفە لە ئێراندا

محەمەد ئیقبال لاهووری

وەرگێڕان بۆ فارسی: ا. ح. ئاریان پوور

وەرگێڕان بۆ کوردی: بەیان عەزیزی

ڕەوتی فەلسەفە لە ئێراندا

....

لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری زەهاوی بۆ لێکۆڵینەوەی فیکریی
ژمارە (٣٧)

- نووسینی: محەمەد ئیقبال لاهووری
- وەرگێڕانی: بەیان عەزیزی
- بابەت: فەلسەفە
- دیزاین: ڕەوشت محەمەد
- تیراژ: ٥٠٠ دانە
- چاپی یەکەم: چاپخانەی شڤان

لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان
ژمارە (١٢٦٥)ی ساڵی ٢٠١٦ پێدراوە

پەیمانگای جیهانیی فیکری ئیسلامیی
ئەرکی چاپکردنی ئەم کتێبەی لە ئەستۆگۆتووە

پەیمانگای جیهانیی فیکری ئیسلامیی، دامەزراوەیەکی فیکریی ئیسلامیی رۆشنبیریی سەربەخۆیە، لە سەرەتای سەدەی پانزەیەمی کۆچی (١٤٠١ك - ١٩٨١ز) لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دامەزراوە، تا کار بۆ ئەم خاڵانەی خوارەوە بکات: فەراهەمهێنانی تێڕوانینی گشتگیرانەی ئیسلام، گێڕانەوەی ناسنامەی فیکریی و رۆشنبیریی و ژیاریی بۆ ئوممەی ئیسلامیی، چاکسازی لە پرۆگرامەکانی فیکری ئیسلامیی هاوچەرخدا..

ناوەرۆك

پێشەکی ٥

بەشی یەکەم: ڕەوتی فەلسەفە لە ئێرانی کەون ئارادا ٩
بەشی دووهەم: دووالیزمی یۆنانی ٢٥
بەشی سێهەم: دەرکەوتن و رووخانی عەقڵخوازی لە ئیسلامدا ٤٣
بەشی چوارەم: جەدەلی نێوان واقعخوازەکان و گریمانە خوازەکان ٦٩
بەشی پێنجەم: تەسەوف ٨١

بەشی شەشەم: فەلسەفە لە سەردەمی نوێدا ١٣٣
ئەنجام ١٤٥
وشەنامەی فەلسەفی ١٤٧

پێشەکی

بەرچاوترین و دیارترین ئیمتیازی مەعنەوی خەڵکی ئێران خوازیاریی ئەوانە بۆ هزر و فەلسەفە، لەهەمانکاتدا هەر توێژەرێک کە بیەوێت ئەو دەزگا و سیستمە فکرییە گشتگیرانە بدۆزێتەوە کە لە ناو کتێبە بەجێماوەکانی ئێراندایە، تووشی نارەزایەتی دەبێت، هەرچەند تا رادەیەکی زۆر دەچێتە ژێر کاریگەریی ئەو نەرم و نیانییە سەیرەی فکری ئێرانییەوە، بەڵام لەگەڵ سیستمێکی وەک دەزگای کاپیلا (Kapila) ی هیندی یان سیستمی کانتی ئەڵمانیدا رووبەروو نابێتەوە، وادێتە بەرچاو کە زەینی ئێرانی بەرامبەر بە وردەکارییە فکرییەکان بێ سەبرە، بەڵام توانای ئەوەی نییە کە لە دیتنی واقعە پرژ و بڵاوەکانەوە خۆی بگەیەنێتە بنەما گشتییەکان و بتوانێت سیستمە فکرییە دەوراندەوریەکان رێک بخات. برەهمەن، ئەو ناسک خەیاڵە هیندیە دەستی دەگاتە تاکایەتی ناوەکی جیهان، تاکی ئێرانیش وادەکات، بەڵام برەهمەنی هیندی هەوڵ دەدات کە تیشکی ئەم تاکایەتییە گشتییە لە هەموو ئەزموونە وردەکانی ژیاندا بدۆزێتەوە و لە روخسارە جیاوازەکانی بووندا بیانبینێت، لەحاڵێکدا کە تاکی ئێرانی تەنها بە وەرگرتنی گشتییەتی ئەم تاکایەتییە دڵخۆشە و بۆ هەڵسەنگاندنی قووڵایی و بەربڵاویەکەی هیچ هەوڵێک نادات. زەینی ئێرانی وەک پەپوولەیەکی سەرخۆش لە گوڵێکەوە بۆ گوڵێکیتر دەفرێ و بە رواڵەت هیچ کاتێک لە روخساری گشتی باخەکە تێناگات، لێرەدایە کە قووڵترین فکر و عاتیفەکانی

خەڵکی ئێران لە بەیتگەلێکی بڵاودا کە ناوی غەزەلی لێنراوە و پیشاندەری ڕۆحی هونەری ئەوانە، خۆی دەنوێنێت، هیندییەکان لەهەمانکاتدا کە وەک ئێرانییەکان زانستێکی گشتگیر و بەرز بەپێویست دەزانن، ئارام ئارام لە تاقیکردنەوەیەکەوە بۆ ئەزموونێکیتر دەڕۆن و بە هەوڵدانی زۆر نمودەکان هەڵدەکۆڵن و دەگەنە دیسیپلینێکی گشتی کە لە ناخی نمودەکاندا شاراوەیە، تاکی ئێرانی فەلسەفە وەک سیستمێکی گشتگیر ناخاتە بەرچاو، بەڵام برا هیندیەکەی باش دەزانێت کە دەبێ فەلسەفەی خۆی بە شێوازی سیستمێکی هەڵسەنگێنراو ساز بکات.

ئەنجامی دیاری نایەکسانی زەینی ئێرانیەکان و هیندییەکان ئەوەیە کە لە ئێراندا تەنها سیستمە فکریە ناتەواوەکان وەدی دێت و لە هیند سیستمگەلێکی گەورە وەکو دان تا Vedanta دێتە کایەوە، هەربۆیە کەسێک کە بیەوێت لە بواری عیرفانی ئیسلامییدا تویژینەوە بکات و تەرحێکی گشتگیر سەبارەت بە بنەمای یەکگرتن دەستبخات ناچاردەبێ کە روو لە کتێبە ئێرانییەکان هەڵگەڕێنەتەوە و ئاوڕ بداتەوە لە ئاسەوارەکانی حەکیمی ئەندەلوسی (ابن عربی) کە فێرکارییە قووڵەکەی لەگەڵ ئیسلامی وشکی هاونیشتمانیەکانیدا زۆر دژکارە.

لە مێژووی فکری ئێرانییدا بارودۆخێکی تایبەت لە ئارادایە، عەقڵانیەتی فەلسەفی ئێران رەنگە بەهۆی دزەکردنی فەرهەنگە سامیەکان، زۆر ئاوێتەی ئایین بووبێ، بیرمەندە نوێخوازەکان بەردەوام داڕێژەرانی بزووتنەوە ئایینیەکانیش بوون. پاش زاڵبوونی عەرەب بەسەر ئێراندا فەیلەسووفە نوێ ئەفلاتوونی و ئەرەستۆییەکانی ئێران بەشێوازێکی کاتی فەلسەفەی پەتییان لە ئایین جیا کردەوە، ئەم جوداییە زۆر کورتخایەن بوو، فەلسەفەی یۆنانی هەرچەند ئێرانی نەبوو، بەڵام بووە بەشی جیانەکراوەی فکری ئێرانی، حەکیمەکانی دوایی چ ئەو کەسانەی کە پەیڕەوی بوون و چ ئەوانەی کە بە رەخنەگرتنی وردەوە سەیریان دەکرد، هەموویان بە زمانی

ئەفلاتوون یان ئەرەستۆ دەدوان، بەم حاڵەوە بۆ تێگەیشتن لە فەلسەفەی ئیسلامی دەبێ بیرمان نەچێت کە زۆربەی حەکیمەکان وابەستەی ئایین بوون.

ئەم ناملیکەیەی لە بەردەستدایە، هەوڵێکە بۆ ڕێگەخۆشکردنی بواری مێژووی فەلسەفە لە ئێراندا، بێگومان ناکرێ چاوەڕوانی داهێنان و دۆزینەوەی شتی تازە بین لە وەها لێکدانەوەیەکی مێژووییدا، بەڵام دوو خاڵی گرنگ لەم باسە بەدەست دەهێنین:

أ- ڕەوت و بەردەوامیی لۆژیکی فکری ئێرانی بە زمانی فەلسەفەی ئەمڕۆیەوە باسکراوە و تا ئەو شوێنەی کە من بزانم، وەها کارێک پێشتر نەکراوە.

ب - بابەتی تەسەووف بەشێوەیەکی زانستی خراوەتە بەر لێکدانەوە و باس لە بارودۆخی دەرکەوتنی کراوە. بە ڕای من بەپێچەوانەی باوەڕی باو، تەسەووف لە ئاوێتەبوونی هێزە عەقڵی و ئەخلاقییە جیاوازەکان سازکرا و ئەو هێزانەش بە ئیجبار ڕۆحی خەوتووی مرۆییان هەڵساند و بەرەو ئامانجە بەرزەکان ڕۆیشتن.

لەبەرئەوەی کە زانیارییم لەسەر زمانە ئێرانییە کۆنەکان نییە، ئەو باسەی کە لە بەشی سەرەتای ناملیکەکەدا سەبارەت بە زەردەشت نووسیومە، زانیاری گەلێکن کە بە واسیتەوە دەستم کەوتووە، بەڵام لە بابەتەکانی بەشی دووهەمدا، لەوانەدا ڕاستەوخۆ گەڕاومەتە سەر دەستنووسە ڕەسەنە فارسی و عەرەبییەکان و گەلێک کتێبی چاپییم خوێندووەتەوە. سەرچاوە ڕەسەنەکانی من ئاوەهان:

١. تأريخ الحكماء، بەرهەمی بیهقی.
٢. شرح أنواريه، بەرهەمی محمد شريف هروی.
٣. حكمه العين، بەرهەمی نجم الدين علی دبيران كاتبی.
٤. شرح حكمه العين، بەرهەمی شمس الدين محمد مبارک.
٥. شرح حكمه الدين، بەرهەمی محمد هاشم حسينی.
٦. عوارف المعارف، بەرهەمی ابوحفص عمر سهروردی.
٧. مشكوه الانوار، بەرهەمی ابو حامد محمد غزالی.
٨. كشف المحجوب، بەرهەمی ابوالحسن علی هجويری.
٩. رساله نفس ارسطو، وەرگێڕانی افضل الدين كاشانی.
١٠. رساله، بەرهەمی مير سيد شريف علی جرجانی.
١١. خاتمه، بەرهەمی سيد محمد گيسو دراز.
١٢. منازل السائرين، بەرهەمی عبدالله اسماعيل هروی .
١٣. جاويدان نامه، بەرهەمی افضل الدين كاشانی.
١٤. تأريخ الحكماء، بەرهەمی شمس الدين محمد شهرزوری.
١٥. مجموع آثار، بەرهەمی ابو علی حسين سينا.
١٦. رساله فی الوجود، بەرهەمی مير سيد شريف علی جرجانی.
١٧. جاويدان كبير، اثر ابوالفضل استرآبادی.
١٨. جام جهان نما[١] .
١٩. مقصد اقصی، بەرهەمی عزيز بن محمد نسفی.

[1] محمد اقبال لاهوری ناوی خاوەنی ئەم كتێبەی نەنووسیوە و لە دەقەكەشدا بە هیچ شێوە ئاماژەی بەوە نەداوە. لە ناو كتێبە ئامادە فارسییەكاندا چەند بەرهەم هەر بەم ناوە بوونی هەیە. لەوە دەچێت كە مەبەستی نووسەر، جام جهان نما، بەرهەمی مير غياث الدين منصور دشتكی بێت.

بەشی یەکەم

ڕەوتی فەلسەفە لە ئێرانی کەون ئارادا

بەشی یەکەم
دووالیزمی ئێرانی

١. زەردەشت

لە مێژووی ئەندێشەی ئارياييە ئێرانيەكاندا، يەكەمين پێگە تايبەتە بە زەردەشت، حەكيمی ئێرانی كەون ئارا، ئەو سەردەمەی كە لە دەشتەكانی ئاسيای ناوەڕاستدا سروودە وەداييەكان دادەڕێژران، ئارياييەكانی ئێران كە لە گەڕان و كۆچی بەردەوام وەڕەز بووبوون، شانيان خستە ژێر باری شێوە ژيانی نيشتەجێبوون و دەستيان كرد بە كشتوكاڵ.

ئەم شێوە ژيانەی كشتوكاڵی و بەتايبەت سەقامگيربوونی بنەمای خاوەندارێتی ئەوانی خستە بەر ڕقی ديكەی هۆزە ئارياييەكان، كە هێشتا ژيانی كۆچاوكۆچيان تەرك نەكردبوو، ئەو هۆزانە جاروبارێك دەستيان دەكرد بە تالانكردنی خان و ماڵی خزم و كەسەكانيان كە بووبوونە شارستانی و شارنشين، ئەو دژوارييەی كە لە نێوان ژيانی نيشتەجێبوون و ماڵ لەكۆڵيدا هەبوو، ئارياييە ئێرانی و غەيرە ئێرانييەكانی تووشی ناكۆكی و شەڕ كرد، يەكەمين دەركەوتەی ئەم شەڕە دابەشكردنی خواوەندە ئارياييەكان بوو بەسەر (دەواكان و ئەهووراكان)دا.

هەركام لەم دوو لقە، ئارياييەكان بەشێك لە خواكانيان تايبەت كردبوو بۆ خۆيان و بەشەكەيتريان وەلا نابوو، بەمشێوە بوو كە جيابوونەوەی ئارياييەكان دەستی پێكرد و بەرەبەرە گەيشتە سەربەخۆيی ئارياييە ئێرانييەكان و دەركەوتنی سيستەمی ئايينی زەردەشت، ئەو پێغەمبەرە گەورەی كە لە سەردەمی سۆلۆن و تالێس دا دەژيا.

لە ژێر تيشكی ڕوژهەڵاتناسيی ئێستادا، ئێرانييەكانی كەون ئارا دەبينين كە لە كاتی دەركەوتنی زەردەشتدا دابەش بوون بە سەر دوو باڵدا:

پەیڕەوەکانی هێزە باشە خۆییەکان و لایەنگرانی هێزە خراپە دەرەکییەکان.
زەردەشتیش هەنگاو دەنێتە ناو ئەم مەیدانە شەڕە و بە وزەی ئەخلاقی خۆیەوە، پەرستنی دێوە دەرەکیەکان بێ نرخ دەکات و داب و نەریتە دژوارەکانی کاهینەکانی مۆغ لە رەواج دەخات.

هەڵسەنگاندنی ژێدەر و گەشەی سیستمی ئایینی زەردەشت لەم باسەی ئێمەدا ناگونجێت. کاری ئێمەش لێکۆڵینەوەیەکی کورتە سەبارەت بە لایەنی فەلسەفی ئەم ئاینە. کەواتە سیستمی ئایینی زەردەشت تەنها لە باری تەسلیسی بە نرخی فەلسەفە واتە سێ بابەتی خوا و مرۆڤ و سرووشت، دەخەینە بەرچاو.

گایگەر لە کتێبی شارستانیەتی ئێرانییە رۆژهەڵاتییەکان لە سەردەمی کەون ئارادا، ئاماژە بەوە دەکات کە زەردەشت دوو بنەمای بناغەیی لە ئارییایە پێشووەکانەوە بە میرات پێ گەیشتووە:

١. یاسای زاتیی، سرووشتە.

٢. پێکدادان لە ناو زاتی سرووشتدایە.

زەردەشت لە ئاوێنەی گشت نمای جیهاندا یاسا و پێکدادانی بینی و بناغەی فەلسەفی سیستەمەکەی خۆی لە سەر ئەم دوو بنەمایە دامەزراند. ئەو بابەتەی کە ئەوی بەخۆیەوە سەرقاڵ کردبوو، ئاشتکردنەوەی خراپە لەگەڵ باشی جاویدانی خودادا بوو. پێشینەکانیان ژمارەیەک ئەرواحی باشیان دەپەرست. زەردەشت هەموو ئەو ئەرواحەی کرد بە یەک و ئەو یەکەشی ناونا "ئەهوورا مەزدا". هەر بەم شێوەش هەموو رۆحە خراپەکانی کرد بە یەک و ناوی لێنان "دروج- ئەهریمەن"، کەواتە زەردەشت گەیشتە دوو بنچینە یان بناغە، بەڵام بەو شێوەی کە هاگ نووسیویەتی، ئەو دوو بنچینەیەی جیهانی بە دوو هێز یان دوو چالاکی سەربەخۆ نەزانی. زەردەشت ئەوانەی بە بەهرەکان یان روخساری دووانەی یەک وجوودی

تاقانە زانی. لێرەوەیە کە بە باوەڕی "هاگ" پێغەمبەری ئێرانی کەون ئارا لە باری ئایینییەوە تاقە خواپەرستە و لە باری فەلسەفییەوە دووالیستە. (١)

بەڵام ئەگەر بڕوامان بە دوو رۆح هەبێت(٢)- رۆحی خولقێنەری بوون و رۆحی خولقێنەری نەبوون- و باوەڕمان بەوە هەبێت کە ئەم دووانە لەیەک وجودی متعالدا پێکەوە پەیوەندییان دەبێت و دەبنە یەک(٣)، ناچار دەبین کە بنەمای خراپەش بە زاتێکی خوا بزانین، لەم کاتەدایە کە پێکدادانی چاکە و خراپە بە شەڕی خوا لەگەڵ خۆیدا دەبیندرێت و دەبێ ئەوە قبووڵ بکەین کە تێکۆشانی زەردەشت بۆ ئاشتکردنەوەی تەوحیدی ئایینی لەگەڵ دووالیزمی فەلسەفییدا ئاڵۆز بوو، هەر ئەم ئاڵۆزییەش بوو کە جیایی خستە نێوان پەیڕەوەکانییەوە.

کە زەردەشت کۆچی دوایی کرد لە نێوان پەیڕەوەکانیدا چەند فیرقە درووست بوو، یەکێک لەوانە فیرقەی زەندیەکان بوون، "هاگ" ئەم فیرقەیە لە چاو رێنموونیەکانی زەردەشت بە لادەر و مورتەد دەزانێت، بەڵام بە باوەڕی من بڕوای زەندیەکان رەسەنتر و سازگارترە لە بڕوای دژکارەکانیان، ئەم فیرقەیە ئەوەی راگەیاند کە ئەڕواحی دووانە لە یەکتر جیا و سەربەخۆن، بەڵام فیرقەی دژکار واتە فیرقەی موغان باسی لە یەکبوونی ئەرواحە دووانەکان کرد، یەکیەتی خوازەکان لە رێگەی جیاوازەوە لەگەڵ زەندیکان دژایەتییان کرد، بەڵام لە بەرامبەر دەنگی پتەوی زەندیەکان کەوتنە لەرزین، ئەم بابەتە لە رووی بیچم و راڤە جیاوازەکان دەردەکەوێت کە بۆ باسکردن لە یەکیەتی دوو بنەمای

---

[1] M.Haug:Essay on the Sacred Language,Writings and Religion of the Parses ,1862,p.303

[2] لە سەرەتادا هەردووکیان دوو رۆح بوون و هەرکامیان کردەوەی تایبەتی خۆیان هەبوو. یەسنا، ٣٠، ١.

[3] لە دوو رۆحەکەی من، ئەوەیان کە باشترە گشت خوڵقانی قودسی بە کەلام بەرهەم هێناوە. هەرئەوە، ٢٩.٩.

ســـەرەتایی بەکاریـــان دەبـــرد، هەنـــدێک لە تەعبیـــر و روونکـــردنەوە ناســازگارەکانی موغەکــان لە نــاو کتێبــی (ابــو الفــتح تــاج الــدین محمــد شهرســتانی)دا هــاتووە.[1] چەنـد فیـرقەی دیـکەش هـاتن و تیۆرییـان لەگەڵ خۆیاندا هێنا، زەروانییان رووناکی و تاریکاییان بە رۆڵەکانی زەمەنی بێ کۆتـایی نـاوبرد، کیۆمەرسـییەکان وتیـان کە بنەمـای سـەرەتایی جیهـان، رووناکی بووە، بەڵام رووناکی لە هێزی دوژمنایەتی ترسا و لەم ترس و دوژمنییە تاریکایی پەیدا بوو، یەکێک لە لقەکانی فیرقەی زەروانی لەسەر ئەو بـاوەڕە بـوو کە بنەمـای سـەرەتایی تووشـی شـک و گومـان بـوو و ئەهریمەن لەو سکەوە پەیدا بوو. (ابن حزم) ناوی فیرقەیەکی تر دەبات کە ئەم فیرقەیە رووناکی بە بنەما و تاریکی بە بەرهەمی لە ناوچوونی بەشێک لە رووناکی دەزانێت.

دووالیزمـی فەلسەفی و تەوحیـدی زەردەشـت رەنـگە ئاشـتییان ببێـتەوە و رەنگە وانەبێت، بەڵام ئەم خاڵە بێ ئەملاولایە کە زەردەشت توانی سـەبارەت بە زاتی کۆتایی جیهان باسێکی فەلسەفی قووڵی ئاراستە بکات و وادیارە کە توانی بچێتە ناو فەلسەفەی سەردەمی دوای خۆی، فەلسەفەی یۆنانی کەون ئارا بەهرەی لە باسەکەی ئەو وەرگرت نوستیکە عارف کرداره مەسیحییەکان لە کــاریگەریەتی ئەو بەدوور نەبــوون و تەنــانەت ئەم کاریگەریەتییەشــیان گەیاندە هەندێک لە سیستەمە فەلسەفییەکانی رۆژئاوای زەوی.[2]

---

[1] ابو الفتح تاج الدین محمد شهرستانی، الملل والنحل، کورتەن، لەندەن ١٨٤٦، ل ١٨٢-١٨٥

[2] ئەردەمــان ســەبارەت بە نفـووزکردنی چەمـکە زەردەشـتیەکان لە نـاو فەلـسەفەی ئۆنانـدا ئاوەهای نووسیوە: هراکلیتووس ئەم هێزە بە توخمی گشت رووداوەکان و میزانی دیسیپلینی عالەم دەزانێت. ئەم بابەتە کە بە هێزی شوعلە ناوی براوە لە دایکبووی نفووزی موغەکانی ئێـرانە، لە لایەکیتـرەوە هراکلیتـوس، ئـاپۆلۆن و دیۆنۆسـۆس لە لای زیـۆس دادەنیـت و ئەو دووانە بە لایەنە دووانەکانی زاتی زئۆس دەزانێت. ئەم کارەی ئەو پێویستی بە دەستبردنە ناو ئۆستوورە یۆنانیەکانە.

لارنس میلز، نفووزی زەردەشت لە هراکلیتوس بەئەستەم نازانێت و هەر بەبۆنەی ئەم نفوزە شیمانەییەیە کە لاسال، زەردەشت بە پێشەنگی هیگێل دەزانێت. ئەردەمان سەبارەت بە نفوزی

زەردەشــت وەک حەکیمێــک شایــستەی رێــز و حــورمەتگرتنێکی زۆرە، لەبەرئەوەی نەک تەنها بە رۆحێکی فەلسەفییەوە دەیڕوانییە زۆریی جیهانێکی عەینــی، بەڵکــو هەوڵیــدا کە دووالیــزم لە یەکبــوونێکی بەرزدا بتــوێنێتەوە، زەردەشت هەروەک پینەچییەکی عارف کرداری ئەڵمانی کە چەندین سـەدە لە دوای ئەو دەژیا، بەوەی زانی کە هەرگیز ناکرێ جیاوازی سرووشت روون بکـرێتەوە مەگەر ئەوەی کە هێزێکـی نەفـی کەرەوە و دژایەتـیکەر پەیوەسـت بکرێت بە خواوە، جێگرەکانی کە بەدواییدا هـاتن، باش درکیان بە بایەخی ئەم وانەی مامۆستاکەیان نەکرد و زۆری بەسەردا چوو کە بوارێکی شیاو پێکهات و بـابەتەکەی زەردەشـت بە مەعنەویـاتێکی زۆرتـرەوە لە هەنـدێک لە گەڕیـانە فیکرییەکانی ئێراندا رەنگی دایەوە.

زەردەشــت لە بـواری جیهانناسییـشدا بەپێـی دووالیزمـی تـایبەتی خـۆی، راستەقینەکانی سەرانسەر دابەش کردە سەر دوو بەش: بوون کە بریتی بوو لە کۆی بەرهەمە باشەکان کە لە هەوڵی داهێنەرانەی رۆحی چاکخواز پێکدێت و نەبوون یان کۆی بەرهەمە خراپەکان کە لە رۆحی خراپەوە دەبێت.(١)

شـەڕی بنەڕەتـی ئەرواح دووانەکـان هەمـوو هێزەکـانی جیهـان تووشـی دژایەتی و پێکدادان دەکات و سرووشت دەبێتە مەیدانی شەڕی بەردەوامـی چـاکە و خـراپە، بەڵام لە نێـوان ئەرواحـی دووانە و بەرهەمەکانیانـدا هـیچ جۆرە ناوبژیوانێک لە ئارادا نییە، شتەکان لە خۆیانەوە باش یان خراپ نین؛

زەردەشت لەسـەر فیساغۆرەس دەڵێ: فیساغۆرەس ژمارە تاکەکان بە سـەرتر دەزانێت لە ژمارە جووتەکان و گلادیش لە قیاسکردنی نێوان مەزهەبی فیساغۆرەسی لەگەڵ چینییەکاندا ئەم خاڵەی لەبەرچاو گرتووە. هەروەها فیساغیرەس لە باسکردن سەبارەت بە دژایەتییەکان، ئاماژەی بە دژایەتی نێوان نـوور و زوڵـمەت و خێـر و شـەڕیش داوە. ئەم باسـە زۆرێـک لە توێژەرە پێشوو و هەنووکەییەکانی هەژاندووە کە ئەم چەمکانە تایبەت بە ئایینی زەردەشت بزانن.

1 نەبـوونی زەردەشــت نـابێ لەگەڵ لاوجـوودی ئەفلاتـوون بە یەکێـک بـزانین. بە بـاوەڕی زەردەشــت، گـشت روز سـارە وجوودیەکـان کە لە رۆحـی زوڵـمەتەوە دەبـن، بە نەبـوون دەژمێردرێن، لەبەر ئەوەی کە رۆحی نـوور لە ئاکامـدا زاڵ دەبێت بەسـەر زوڵمەتـدا، کەواتە بوونەوەرەکانی زوڵمەت لە بنەڕەتدا سەقامگیر نین.

چاکی و خراپی هەرشتێک دەگەڕێتەوە بۆ سەرچاوەکەی، بەمشێوەیە بوو کە زەردەشت سەبارەت بە خوڵقاندن تیۆرییەکی نوێی هێنایە ئاراوە کە لە باوەڕەکانی ئەفلاتوون و شۆپێنهاوێر دەچێت، بەڵام لەهەمانکاتیشدا تاقانەیە. بە باوەڕی ئەم دوو کەسە لە نێوان حەقیقەتە هەستپێکراوەکان و حەقیقەتە ڕەسەنەکان، چەند ناوبژیوانێک لە ئارادان: جیهانی بوون بە هۆی مۆسۆلەکانەوە کە لە سیستمی ئەفلاتوونیدا بابەتی غەیرە زەمەنی دەگریتەوە و لە سیستمی شۆپێنهاوێردا بابەتی زەمەنین و ئەمانە پەیوەست دەدرێنەوە بە جیهانی نموودەوە.

بە باوەڕی زەردەشت بوون تەنها لە دوو بابەتدا دەگونجێت و مێژووی جیهان بریتییە لە بەیەکدادانی پۆزەتیڤی ئەو هێزانەی کە لەم دوو بابەتەوە سەرچاوە دەگرن، مرۆڤ وەک بوونەوەرەکانیتر لەم بەیەکدادانەدا بەشدارە، بەڵام بەرپرسە لەوەدا کە لایەنگری ڕووناکی بێت، لەبەرئەوەی کە ڕووناکی بەرحەقە و لە ئاکامدا ڕۆحی تاریکایی دادەپۆشێت و لەناوی دەبات. بەمشێوەیە فەلسەفەی گشتی پەیامهێنەری ئێرانی وەک فەلسەفەی گشتی ئەفلاتوون دەکێشرێتە فەلسەفەی ئەخلاقەوە، فەلسەفەی ئەخلاقی زەردەشت زیاتر لە لقە فکریەکانیتری ئەو، باس لەو کاریگەرییەتییە دەکات کە بارودۆخی کۆمەڵایەتی لەسەری داناوە.

باوەڕی زەردەشت سەبارەت بە چارەنووسی مرۆڤایەتی زۆر سادە بوو، زەردەشت بەپێچەوانەی میهرئایینەکان کە دواتر پەیدا بوون و نیهادی مرۆڤیان بە بەهرەیەک لە خوا زانی، ئەوەی بە خوڵقکراوی خوا زانی، نیهاد خاوەنی دەستپێکی زەمەنییە، بەڵام گەر لە پانتای زەوییدا بە هەوڵی خۆی لەگەڵ خراپەدا شەڕ بکات ئەوە دەستی دەگات بە ژیانێکی هەمیشەیی،

نیهـــاد[١] له دووڕێیـــانی کـــردەوەی چـــاک و کـــردەوەی خراپـــدا توانـــای ئیختیارکردنی هەیە و خاوەنی پێنج لایەنە:

١. ویژدان

٢. هێزی ژیان

٣. وەرگرتن

٤. ڕەوان

٥. فرەوشی

فرەوشـــی[٢] لە ســـەفەری ئاخیرەتـــدا پـــارێزەری تاکەکـــانەو دوای مەرگ لەگەڵ وەرگرتن و ڕەواندا یەک دەگرێت، ئەم سێ بناغەیە وەک یەکەیەکی لێـک جیانەکراوییـــان لێـدێت و ڕەهـــا لە کـــۆت و بەنـــدی جەســـتەیی بەرەو جیهانە سەرەوەکان دەفڕن[٣]. ئەمانە دەگەنە چەند پلەوپایەیەکی وجودی:

١. پلەی ئەندێشە چاکەکان.

٢. پلەی وتە چاکەکان.

٣. پلە کردەوە چاکەکان.

٤. پلەی شکۆی جاویدان ڕەوان لە پلەی شکۆی جاویداندا بێ ئەوەی لە تاکایەتی خۆی بەدەر بێت، پێوەند دەدرێتەوە بە بنەمای ڕووناکی.[٤]

---

[1] نیهاد: واتە ناخ و سروشتی مرۆڤ.

[2] هاگ ئەم ڕۆحە پارێزەرانەی لەگەڵ مۆسۆلەکانی ئەفلاتووندا قیاس کردووە، بەڵام لەبیرمان نەچێت کە فرەوشی بە پێچەوانەی مۆسۆلەکان بریتی نین لە سەمبولگەلێک کە شتەکانی ئەم جیهانەیـان لە ڕووی ئەوەوە دروسـت کردبێـت. مۆسـۆلەکان هەرمـانی و بـێ زەمـان و بـێ مەکانن، فرەوشیەکان پارێزەری ڕۆشناییین، بەڵام مۆسۆلەکانی ئەفلاتوون سەمبولگەلێکی کامڵ و سەرترن لە هەر هەستێک. لیکچوونی ئەم دوانە ڕواڵەتییە.

[3] بەباوەڕی سۆفیەکانیش بناغەی مرۆیی خاوەنی سێ بەهرەیە: نەفس و دڵ و ڕۆح. دڵ کە هەم مادەیە و هەم نامادەیە دەبێتە ناوبژیوانی نەفس و ڕۆح و هۆی مەعریفەی ئەشرەفە. دەکرێ وشەی زەمیر یان ویژدان کە بەکارهاتووە بە مانای وشەی سۆفیانەی دڵ لێکبدەینەوە.

[4] لە جیهانناسـی سۆفیەکانیـشدا ڕۆحـی مـرۆڤ لە سـەفەری ئاسـمانی خۆیـدا لە چەنـدین قۆنـاغەوە تێپەڕ دەبێت. سۆفیەکان باسیان لە ٥ قۆناغ کردووە، بەڵام چۆنێتی ئەم قۆناغانە

مانی و مەزدەك

لەوە تێگەیشتین کە زەردەشت بۆ کردنەوەی گرفتی ئاڵۆزی "بوون" یان وجــود ڕێگەچــارەیەکی دۆزیەوە و لە پــاش ئەو ســەبارەت بەم بــابەتە موجـادەلەیەکی ئـایینی یـان فەلـسەفی سـەری گـرت و گەیـشتە لێکپچڕانـی دەزگـای ئـایینی زەردەشـت، مـانی نیـوە ئێرانـی کە مەسـیحییەکانی دوایـی ئەویـان ناونـا "دامەزرێنەری ئـومەتی بێ خـوا" هەنگـاوی نـایە ئەم ڕێگـاوە. مانی هاوڕای ئەو زەردەشتیانە بوو کە مزدیسنایان بێ لق و پۆپ دەویست و بە ڕوانگەیەکی بە تەواوەتی مادییەوە ڕوانیە بابەتی گشتیەتی جیهـانەوە، بـاوکی لە بنەڕەتـدا ئێرانـی بـوو، کە لە (هەمەدان)ەوە بەرەو بـابول کـۆچی کـرد. مـانی سـاڵی ٢١٥ یـان ٢١٦ ی زاییـنـی واتە کاتێـک کە بوداییەکـان بانگەشـەی ئایینەکەیـان دەکـرد و بـۆ ئەم مەبەسـتە هـاتبوونە نیـشتمانی زەردەشـتەوە، لەدایک بـوو. مـانی جـۆرە سیـستمێکی تێکەڵـی هێنـا، چەمکـی

هەنـدێک جیـاوازی هەیە لەگەڵ چـۆنێتی قۆناغەکـانی ئـایینی زەردەشـت. قۆنـاغە پێنجیەکـانی سۆفیەکان بەم شێوەیەن:

١- جیهانی جەستە واتە ناسوت.

٢- جیهانی عەقڵی موجوڕەد واتە مەلەکوت.

٣- جیهانی دەسەڵات واتە جەبروت.

٤- جیهانی نەفی واتە لاهووت.

٥- جیهانی بێدەنگی ڕەها واتە هاهووت.

وادیارە کە سۆفیەکان ئەم قۆناغانەیان لە جووگیە هیندیەکان وەرگرتبێت. جووگیەکان باس لە حەوت قۆناغ یان ئاستی بوون دەکەن:

١- قۆناغی جەستەیی.

٢- قۆناغی هاوزادی اثیری.

٣- قۆناغی نەشئەی ژیان.

٤- قۆناغی سرووشتی کردەوەیی.

٥- قۆناغی فیکر.

٦- قۆناغی ڕۆحی مەعنەوی یان عەقڵ.

٧- قۆناغی ڕۆحی موجەڕەد.

"فـلاح"ی له ئـایینی مەسـیحیەتەوە وەرگـرت و به ئـازاییەوە پەرەی پێـدا و بەشێوەیەکی لۆژیک ئەوەی سەلماند که جیهان له زاتی خۆیدا خراپە، بەو شێوە سیستمی ئایینی مانی بـواری زوهـد و مەینەتـی کێشانی رەخساند و له زووتـرین کاتـدا وەک هێزێکـی کـاریگەری لێهـات و دزەی کـردە نـاو ئەندێـشەی هــۆزە جیاوازەکــان: لەلایەکەوە رێــگەی کــردەوە له نـــاو مەسیحیەتی رۆژهەلات و رۆژئاواوە و لەلایەکیترەوە له رەوتـی فەلسەفەی ئێراندا جێ پەنجەی خۆی دانا.

لەم بـوارەدا ئـێمە هەڵـسەنگاندنی ســەرچاوە ئایینیەکـانی ئـاینی مـانی دەسـپێرینە رۆژهەلاتناسـەکان و خۆمـان ئـاوڕ دەدەیـنە سـەر جیهـانبینی فەلسەفی ئەو[1].

مـانی یـان به وتەی ئەردەمـان ئەم "گنۆسـتیکه کفر ئـافرێنەرە" فێرمـان دەکات که هەموو شتەکان له تێکەلاوی دوو بنەڕەتی هەرمـانی - روونـاکی و تاریکـایی- پێکـدێت. روونـاکی و تاریکـایی سـەربەخۆ و لەیەکتـر جیـان. بنەڕەتی رووناکی خۆی هەڵگری دە چەمکە: بەسـەبربوون، مەعـریفە، درک پێکـردن، روانـین، عەشـق، ایقـان، ئیمـان، چـاکخوازی، هـزر. هەر بەمـشێوە بنـاغەی تاریکـایی له خـۆگری پێـنج چەمکـی هەرمـانییە: میـغ، دووکەڵ، ئاگرکەوتنەوە، ژەهرەکان، رەشایی. مانی بێجگه لەم دوو بنـاغە سـەرەتاییە، ئاسمان و زەویش به هەرمانی دەزانێت و ئەم بابەتانە دەچەسپێنێت بەوانە:

---

[1] هەندێک له مانی ناسه رۆژهەلاتیەکان وەک سـوروس که له پێشەکی کتێبی سـروودی رۆح نووسراوەی بەوان، A.A.Bevan ناوی لێبراوە، لەسەرئەو باوەڕەن که مانی یەکێک بووە له قوتابیەکانی گنۆستیکی سریانی، باردەسانس Bardesanes بـووە. لەکاتێکدا که محمد بن اسحاق الندیم ئامادەکاری شارەزای کتێبی الفهرست، باسی لەچەندین وتـار کردووە که مانی دژ به گنۆسـتیک نووسـیویەتی. باردەسـانس روانگەیەکـی مەسـیحی هەیە و لەگەڵ وانەکـانی مانییدا سازگار نییە. به گشت ئەم باسانەوە ابن حزم له کتێبی (الفصل فی الملل و الاهواء و النحل) دا دەنووسێت: ئەم دووانه له زۆر بابەتدا لێکچوونیـان هەیە، بەلام ئەم جیاوازیەش له ئارادایه که مانی زوڵمەتی به توخمێکی زیندوو دەزانی.

مەعریفە و درک کردن و زانستی شاراوە و روانین و نەسیم و هەوا و ئاو و رووناکی و ئاگر.

تاریکایی کە بناغەی مێینەی بوونە، حەشارگەی توخمەکانی خراپەیە، ئەم توخمانە بە تێپەڕینی کات کۆدەبنەوە و دەبنە دروستکەری شەیتانی جەستەی ناحەز، شەیتانی ناحەز جەستە کە یەکەمین پەروەردەی منداڵدانی ئاگرینی تاریکاییە، سەرچاوی چالاکی جیهانە. هەر لەوکاتەوە کە دەخولقێت هێرش دەکاتە سەر هەرێمی پاشای رووناکی، ئەویش بۆ ئەوەی بەڵاگەردانێک بدۆزێتەوە، یەکەمین مرۆڤ دەخولقێنێت، پاش ئەوە شەڕێکی قورس لە نێوان شەیتان و یەکەمین مرۆڤ سازە دەبێت و مرۆڤ بە توندی تووشی شکست دێت، شەیتان پێنج توخمی تاریکایی و پێنج توخمی رووناکی تێکەڵ دەکات، پاشای رووناکی بە هیوای ئەوەی کە توخمەکانی رووناکایی لە بەندیخانەی تاریکایی رزگار بکات، دەفەرموێت بە ژمارەیەک لە فریشتەکانی خۆی کە لەگەڵ ئەو توخمانەدا تێکەڵ بن و ئەم جیهانە بخولقێنن.

لەبەرئەوەی کە هێرشهێنانی توخمەکانی رووناکی ئاوێتەی توخمەکانی تاریکایی کردووە و ئالوودە بووە، هەربۆیە هەرێمی رووناکی پێویستی بە رزگاربوونە. لێرەدایە کە جیهاناسیی مانی بەرەو لای چەمکی رزگاربوونی مەسیحی دێت، هەر بەو جۆرەی کە جیهاناسیی هیگڵ لە چەمکی تەسلیسی مەسیحیەتەوە هەوێن دەگرێت.

رزگاربوون لای مانی پەیوەستە بە جیهانی جەستە و پەیوەستە بەوەی کە وەچە نەخرێتەوە، منداڵبوون زەمەنی بوونی رووناکی درێژتر دەکاتەوە و ئەمەش لە زیانی رووناکیدایە، لەژێر تیشکی رزگاربوونێکی وەهادا وردیلەکانی دیلکراوی رووناکی هێدی هێدی لە قووڵایی زەوی کە خانووی تاریکاییە ئازاد دەبن و بەرەو ڕۆژ و مانگ هەڵدەفڕن و پاشان بە یارمەتی

فریشتەکان دەگەنە هەرێمی رووناکی و هەرمانی[1] ماڵی پاشای بەهەشت، لە ئاستانەی "پیدوزرگی" واتە باوکی شکۆ.[2]

جیهانناسیی وەهماویی مانی بەمشێوەیە بوو، مانی بۆ روونکردنەوەی جیهانی عەینی لە روانگەی زەردەشت کە لە خۆگریی دوو رۆحی داهێنەرە خۆی لادا و بە روانگەیەکی مادییەوە سەیری ئەم بابەتەی کرد، لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە جیهانی نموود لەدایکبووی تێکەڵبوونی دوو بناغەی سەربەخۆی هەرمانییە و یەکێک لەم دوو بناغەیە واتە بناغەی تاریکایی نەک هەر بەشێکە لە هەوێنی عالەم بەڵکو سەرچاوەی چالاکیشە.[3]

چالاکییەکی خەوتوو کە ئەگەر دەرفەتی بۆ بڕەخسێت ئاگر دەکاتەوە، ئاوەهایە کە لە نێوان جیهانناسیی مانی و جیهانناسیی حەکیمی گەورەی هیندی "کاپیلا" لێکچوونێکی سەیر هەیە، "کاپیلا" ئافراندنی جیهان دەگەڕێنێتەوە بۆ سێ هۆکار: سات واSattwa یان چاکە، تاماس Tamas یان تاریکایی و راجاس Rajasیان شۆڕش و بزووتنەوە، لە روانگەی ئەوەوە کاتێک باڵانس یان پراکریتی نەما، ئەم سێیە پێکەوە ئاوێتە بوون و سرووشتیان سازاند، حەکیمەکانی تریش بۆ روونکردنەوەی گرفتی ئاڵۆزی سرووشت هەندێ روانینیان هەبوو، بۆ وێنە "ودان تاگرا"کانی هیند بە

---

1 هەرمانی : نەمریی.

2 سەرچاوەکانی مانی:

محمد بن اسحاق الندیم، کتاب الفهرست، پێداچوونەوەی فلوگێل و ئەوانیتر، لایپ زیگ، ١٨٧١، ل ٥٢-٥٦.

احمد بن ابی یعقوب، تاریخ الیقوبی، پێداچوونەوەی هوتس ما، لەندەن، ١٨٨٣، ل ١٨٠-١٨١.

ابی محمد علی حزم، الفصل فی الملل و الاهواء والنحل، ل٣٥.

ابوالفتح تاج الدین محمد شهرستانی، الملل و النحل، ل ١٨٨-١٩٢.

3 دەکرێ فەلسەفەی سرووشتی مانی لەگەڵ ئیماژی چینیەکان لە ئافراندن بەراورد بکەین. بە باوەڕی ئەوان هەرچی هەیە لە جیهاندا لەدایکبووی پێوەندی یین لەگەڵ یانگە. Yin & Yang. بەڵام ئەمانیش دەگەڕێنەوە سەر بناغەیەکی تاقانەیتر کە نوی تایکیە یە. Tai Keih لە حاڵێکدا کە مانی وەها بابەتێکی قبووڵ نییە و لەسەر ئەو باوەڕەیە کە سرووشتە دژوارەکان هەرگیز لە بنەڕەتێکی تاقانەوە سەرچاوە ناگرن.

چەمکی سەیری مایاوە باسیان لە زۆرینەیی بوون کردووە و چەند سەدە دواتر (لایب نیتس)ی ئەڵمانی تیۆری "یەکیەتی تاکە جیا نەکراوەکان"ی بە کلیلی ئەم باسە زانی. روونکردنەوەی مانی سەبارەت بە زۆرینەیی هەرچەند بە بابەتێکی منداڵانە دەردەکەوێت، بەڵام لە رەوتی مێژوویی تیۆرییە فەلسەفییەکاندا بۆ خۆی خاوەن پێگەیە، رەنگە بایەخە فەلسەفییەکەی کەم بێت. یەک خاڵ حاشاهەڵنەگرە و ئەویش ئەمەیە کە: مانی یەکەمین حەکیمە کە جیهان بە بەرهەمی شەیتان و لە بنەڕەتەوە بە خراپی دەزانێت، بە باوەڕی من سیستمێک کە تەرکی دنیا بە ئامانجی ژیان بزانێت بێجگە لەمەش نابێت.

رۆژگاری ئێمەش لەم ئەندیشەیە بەدوور نییە. شۆپێنهاوێریش وەها بیر دەکاتەوە، بەڵام پێچەوانەی مانی بناغەی تاکایەتی یان بە وتەی خۆی "خوازیاریی تاوان ئامێزی ئیرادە بەرەو ژیان" بە سەربەخۆ نازانێت، بەڵکو بە بەشێکی جیا نەکراوەی "ئیرادەیەکی سەرتر"ی دەزانێت.

ئێستا ئاوڕێک دەدەینەوە لە مەزدەک جەماوەرخواز یان کۆمۆنیستی بەناوبانگی ئێرانی کەون ئارا.[1] ئەم پێغەمبەرە خەڵکخوازە کە لە سەردەمی ئەنەوشیروانی ساسانییدا دەژیا، واتە سەدەی شەشی مەسیحی، لە بەرامبەر یەکەخوازیی زەروانییەکانی سەردەمی خۆیدا پەرچەکرداری نواند و تیوری دووالیزمی، دووالیزمی هێنایە ئاراوە، وەک مانی باسی لەوە کرد کە جۆریەتی شتەکان بەرهەمی ئاوێتەبوونی دوو بناغەی سەربەخۆی هەرمانییە. یەکێک لەو دووانە بناغەی "شید" واتە رووناکییە و ئەویدی "تار" واتە تاریکاییە.

---

[1] سەرچاوەکانی مەزدەک:

ابوعلی حسن نظام الملک، سیاسەت نامە، شفر، پاریس ١٨٩٧، ل ١٦٦-١٨١

شهرستانی، الملل و النحل، ب یەکەم، ل ١٩٤-١٩٢

احمد بن ابی یعقوب، تاریخ الیعقوبی، ل ١٨٦

Al-Biruni: Choronology of Ancient Nations,Tr.E.Sachau, London, 1879,p.192

مەزدەک بە پێچەوانەی پێشینیان لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە ئاوێتە بوون یان شەڕی کۆتایی ئەم دووانە بە ئیختیار و لەقەست نییە بەڵکو بەرهەمهاتووی ڕێکەوت و سوتفەیەکە، خوا لە سیستمی فیکریی مەزدەکدا خاوەنی هەستە و لە حزوری شکۆمەندی خۆیدا چوار هێزی سەرەکی هەیە: جیاکردنەوە، مێشک و درک کردن و شادی، هێزە چوارینەکان لە چوار جەستەدا دەردەکەون و ئەم چوار جەستەیەش بە یارمەتی چوار کەسیتر جیهان بەڕێوە دەبەن، تایبەتمەندی بوونەوەرەکان کە دەبێتە هۆی جیابوونەوەیان لە یەکتر خوڵقاوی ڕێژەی ئاوێتە بوونی هێزە چوارینەکانە.

ترۆپکی وانەکانی مەزدەک خەڵک خوازییەکەیەتی و بێگومان خوازیاریی مانەوییەکان بۆ جیهان نیشتمانیی کاریگەریەتی داناوە لەسەر ئەم خەڵک خوازییە. مەزدەک دەیوت هەموو تاکەکانی مرۆڤ پێکەوە یەکسانن، بەڵام دێوە خراپەکان کە دەیانەوێت جیهان بکەن بە پانتای ڕەنجێکی بێ کۆتایی بە تەزویرکردنی چەمکی خاوەندارێتی تاکی، خەڵک بێ بەها دەکەن.

هەرچەند بە باوەڕی پەیڕەوەکانی مەزدەک، ئاگری پیرۆز هاتە قسە و شایەتی دا بۆ ڕاستبوونی پەیامەکەی مەزدەک، مۆبەدە زەردەشتییەکان کە بە تایبەتی لایەنی کۆمەڵایەتی ئایینەکەی ئەویان بە دڵ نەبوو، مەزدەک و پەیڕەوەکانیان کوشت.

٣. ئەنجام

هەندێک لە لایەنەکانی فەلسەفەی ئێرانی کەون ئارامان باس کرد، بەداخەوە بزووتنەوە فەلسەفییەکانی ڕۆژگاری ساسانی و بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی و فکریی ئەو کاتە کە پێکهێنەری دەرکەوتن و گەشەکردنی ئەو بزووتنەگەلە بێت بۆ توێژەرەکان ئاشکرا نییە، هەربۆیە ئێمە نەمانتوانی سەبارەت بە چەمکە فەلسەفییەکانی ئێرانی کەون ئارا و بەردەوامییان بە باشی ئەرکەکەمان بەجێ بگەیەنێن.

سـەرەتای کـاری هۆزەکـان وەک سـەرەتای کـاری تاکەکـان، چـالاکی عەینییە، وەها دەنوێنێت کە فیکری ئێرانی کەون ئارا بەرەو جیهانی عەینی بـووە و روانگەیەکـی مـادی و دووالیزمـی هەبـووە، بەڵام لە ژێـر تیـشکی ئـایینی ئەخلاقـی زەردەشـت رەنگـی مەعـنەوی بەخـۆوە گرتـووە، لەم سـەردەمەدا بـوو کە بنـاغەی تەوحیـد لە بـاری فەلـسەفییەوە، بەڵام بەشێوەیەکی نادیار باسکرا.

لە دەمەقاڵەکـانی پەیڕەوەکـانی زەردەشـت وەهـا دەردەکەوێـت کە بلیمەتەکانی ئێرانی کەون ئارا بەرەبەرە بۆیان دەرکەوت کە پێویستە بوون بە فەلـسەفەیەکی یەکەوە لێـک بـدرێتەوە. بە داخەوە لەبەر کەمبـوونی دۆکیۆمێنت نـاکرێ سەبارەت بە چۆنیەتی خوازیـاریی ئێرانییەکـانی کەون ئـارا بـۆ ئەندێشەی یەکەی بـوون، باسـێکی پـتەو بکرێت، ئەم خـاڵە بـاش دەزانـین کە لە سـەدەی شەشـی مەسـیحییدا، ئیمپراتـۆری رۆمـا "یۆسـتی نینـانۆس" بـارودۆخێکی دژواری بـۆ فەیلـسووفەکان خوڵقانـد و هەربـۆیە "دیۆگنس سیم پلی سیۆس" و ژمارەیەکیتر لە حەکیمە نوێ ئەفلاتوونیەکـان پەنایان بردە بارەگای ئەنەوشیروانی ساسانی کە پاشایەکی لێبوردە بوو، بە فەرمانی ئەم پادشایە چەندین کتێبی سەنسکریت یۆنـانی تەرجەمە کرانە سـەر زمـانی پەهـلەوی، هـیچ دۆکـۆمێنتێکی مێژوویـی کە بتوانێـت رێـژەی کـاریگەرێتی ئەم ڕووداوانە پیـشان بـدات بە دەسـتەوە نیـیە، هەربـۆیە ناچارین ئەم باسە بەجێ بهێڵین و بڕۆینە سـەردەمی دوایی، زەمەنێک کە ئـایینی ئیسلام هـاتە نـاو ئێران و بە لێکترازانـی دیـسیپلینی دێرینـی ژیـان، بیرمەندانی لەگەڵ چەمکی تەوحیدێکی بێ ئەملاولا ئاشنا کرد و دووالیـزم یۆنـانی (خـوا و مـادە)ی لە جێگەی دووالیـزم ئێرانـی واتە (خـوا و شـەیتان) دانا.

بەشی دووهەم

دووالیزمی یۆنانی

بوشی دووەم

ئەرەستووە نوێ ئەفلاتوونیەکان

١. گۆڕانکاریی فەرهەنگی ئێران

به زاڵبـوونی عەرەب بەسـەر ئێرانـدا سـەردەمێکی نـوێ لە مێـژووی فەلـسەفەی ئێرانـدا دەسـتی پێکـرد، ڕۆڵە شـەڕکەرەکانی بیابانەکـانی عەرەبستان لە شەڕی نەهاوەنددا بە شمشێرەکانیان سـەربەخۆیی سیاسـی ئێرانـی کەون ئارایـان لەنـاوبرد، بەڵام توانـای ئەوەیـان نەبـوو کە ئـازادی فکری ئێرانییە نوێ موسڵمانەکان بە تەواوەتی بسڕنەوە.

پـاش سـەرکەوتنی عەرەبەکـان، شۆڕشـی سیاسـی لە ئێرانـدا دەسـتی پێکـرد و لەو سـاتەدا فەرهەنگەکـانی سـامی و ئاریـایی لە یەکتـردا تـێکەڵ بوون، ئێرانییەکان هەرچەند ڕەنگی سامییان دا لە ڕواڵەتی ژیـانی خۆیـان، بەڵام هێدی هێدی ئیسلامیان لەگەڵ شێوازەکانی فکری ئارياييدا هاوئاهەنگ کـرد، هەروەک چـۆن یۆنانییەکـانیش گـۆڕانکارییـان لە مەسیحیەتدا کـرد کە ئایینێکیتری سامی بوو.

لە هەردوو وێنەکەدا ئاکامێکی یەکسان لەبەردەستدا بوو: یۆنانییەکـان و ئێرانییەکـان بە مەبەسـتی نەرم و نیـانکردنی یاسـایەکی ڕەهـا کە لە دەرەوە هـاتبوو، هەوڵیاندا بـۆ لێکدانەوە و تەعـدیلکردنی مەسـیحیەت و ئیسلام، بە وتەیەکی تر هۆکاری دەرەکییان گۆڕی و کردیان بە هۆکارێکی ناوخۆیی و ناوەکی.

لە ئێرانــدا گۆڕانکــاریی ئیــسلام بە لێکــدانەوەی فەلــسەفەی یۆنــانەوە دەســتی پێکــرد، چەنــد هۆکارێــک و بەتــایبەت فەلــسەفەی یۆنــانی فکــری ڕەسەنی ئێرانییان لە ڕەوتی خۆیدا بەرەو لاڕێ برد و بوونە هـۆی ئەوەی

کە بیرمەنـدە ئێرانییەکـان بەتونـدی خۆیـان لە خوازیـاریی عەینـی بەر لە ئیسلام بپارێزن و خوازیـارییەکی زەینـی پەیدا بکەن، بە ڕای مـن لە ژێـر تیشکی ئەم دزەکـردنە نـامۆیە بـوو کە لە کۆتاییەکـانی سـەدەی دووهەمـی کۆچییدا تاکخوازیی لیلی کەون زیندوو کرایەوە، روخسارێکی مەعنەویتـری بەخـۆوە گـرت و دووالیزمـی ڕوونـاکی و تاریکـایی کە پێـشتر هەبـوو بە شێوازێکی رۆحانی هێنایە ئاراوە. بە وتەیەکیتر فکری نەرم و نیانی ئێرانـی بە یـارمەتی فەلـسەفەی یۆنـانی فریـای خـۆی کەوت، هێـزی لێـوەرگرت و پاشان لە خۆیدا سـوواندی، هەربـۆیە دروسـتە کە سیـستمە فەلـسەفییەکانی نوێ ئەفلاتوونیەکانی ئێران بخەینە بەر سەرنج، هەرچەند بە کـورتیش بێت و هەرچەند کە گرنگایەتیەکی وەهایان نییە لەنـاو مێژووی فکـری رەسـەنی ئێراندا.

لەبیرمان بێت کە زانستی یۆنـانی لە ڕێگەی ئێـران و سـوریاوە گەیـشتە موسـوڵمانەکانی رۆژهەڵات، سـورییەکان دوایـین لایەنەکـانی فکـری یۆنـانی واتە فەلـــسەفەی نـــوێ ئەفلاتوونیـــان وەرگـــرت و گواســـتیانەوە بـــۆ موســـوڵمانەکان، بەڵام موســـوڵمانەکان ئەم سیـــستمە فکرییەیـــان بە هـــی ئەرەستۆ زانـی و موناقەشـەی زۆریـان لەسـەر کـرد، ئەمە سەرسـوڕهێنەرە کە ئەعراب و ئێرانییە موسـوڵمانەکان مـاوەیەکی زۆریـان تەرخـان کـرد بۆ فکرەکانی بەناو تایبەت بە ئەرەستۆ و ئەفلاتوون، بەڵام هیچ کات نەیـانزانی کە بۆ درککردنـی فەلـسەفەی ئەفلاتـوون و ئەرەسـتۆ زانینـی زمـانی یۆنـانی پێویستییەکی حاشاهەڵنەگرە، وەها لەم بابەتە غافڵ بوون کە وەرگێڕدراوی کۆیەک لە تاسووعاتی "پلۆتینیۆس" یان بە ناوی ئیلاهیاتی ئەرەستۆ قبـووڵ کردبوو. چەندین سـەدە تێپەڕی ئینجا ئەوان گەیشتنە وێنەیەکی رۆشـن و دیار لە ئەفکاری ئەو دوو مامۆستا گەورە، لە بنەڕەتەوە ناتوانین دڵنیا بین لەوەی کە موسـوڵمانەکان فەلـسەفەکانی ئەفلاتـوون و ئەرەسـتۆ بە باشـی حـاڵی بـووبێتن، ئەو راسـتییەی کە دەتـوانین لێرەدا بیڵێین ئەوەیە کە ئیبن

سینا بەئاگاتر و هەروەها داهێنەرتر بووە لە فارابی و ئیبن مەسکەویە، هەروەها ئیبن ڕوشد هەرچەند باش لە فەلسەفەی ئەرەستۆ تێنەگەیشتبوو، بەڵام زیاتر لە پێشینانی خۆی لە ئەرەستۆ نزیکتر بوو، رەوا نییە کە حەکیمەکانی ئیسلام تەنها بە لاساییکەرەوەی رەهای فەیلەسووفانی یۆنان بزانین، مێژووی عەقڵی حەکیمە موسوڵمانەکانی ئێران پیشاندەری هەوڵی بێوچانی ئەوانە کە بۆ کردنەوە و بڕینی ڕێگەی دژواری خۆیان کردیان، وەرگێڕەکانی فەلسەفەی یۆنانی بەهۆی بێ سەرنجی کۆمەڵێکی گەورەی باتڵ و هەڵەیان پێیەوە نابوو، هەر بەم شتە باتڵانەوە ڕێگەی ناسینی فەلسەفەی یۆنانیان بەسەر حەکیمە ئیسلامییەکاندا داخستبوو.

حەکیمەکان بە حوکمی پێویستبوون فەلسەفەکانی ئەفلاتوون و ئەرەستۆیان هەڵسەنگاندەوە و ڕێکیان خستەوە، هەربۆیە هیچکام لە پێداچوونەوەکانی ئەوان بەسەر ئەفکاری یۆنانییدا لێکدانەوەی پێناسەکردن نییە، بەڵکو لێکدانەوەیەکی رەخنەیی یان داهێنەرانەیە، گومان لەوەدا نییە کە هەر ئەم بارودۆخە بووە هۆی ئەوەی کە حەکیمە ئێرانییەکان دەسەڵاتی ئەوەیان نەبێت کە سیستمی سەربەخۆی فکریی بهێننە ئاراوە و زەینی تاریکی ئەوان ببێتە ئەسیری "لاطائلات"ی نالەباری قورس و بەهۆی ئەوەشەوە بابەتی بەخەوش و بێ خەوش ئاوێتە ببن، ئێستا کە پێشەکییەکان باسکران و لەوە بووینەوە، ئەندێشەی هەندێک لە کەسایەتیە ئێرانییەکانی فەلسەفەی یۆنانی لێک دەدەینەوە.

٢. ئیبنی مەسکەویە:

وتەکان کورت دەکەینەوە و چاوپۆشی لە احمد بن محمد سرخسی[١] دەکەین و ابو نصر فارابی تێدەپەڕین، هەروەها ابوبکر محمد بن زکریای ڕازی پزیشکی بەناوبانگ کە بەپێی سوننەتی ئێرانی نووری بە مەخلووقی یەکەم، مادده و شوێن و زەمەنی بە کەون دەزانی، لەم باسەدا چاوپۆشی لێکراوە و ڕێک دەچینە سەر باسکردن لە ئیبنی مەسکوویە.[٢]

ابو علی احمد بن محمد ناسراو بە ئیبنی مەسکەویە، کۆچکردوو لە ساڵی ٤٢١ ی کۆچییدا خەزێنەداری سوڵتان عضد الدولە دەیلەمی بوو، کە بە یەکێک لە بەڕێزترین فەیلەسووفەکانی خواپەرست دەژمێردرێت و هەروەها لە پزیشکی و زانستی ئەخلاق و زانستی مێژوو پلەیەکی بەرزی هەیە، بەپێی کتێبە بەنرخەکەی کە ناوبانگی زۆریشی هەیە واتە" الفوز الاصغر" سیستمی فەلسەفییەکەی بە کورتی دەخەینە بەر باس.

هەبوونی بنەمای کۆتایی

ئیبن مەسکەویە پەیڕەوی ئەرەستۆ بوو و بە شێوەی ئەو حەرەکەی مادی بە بنەڕەتێکی پێویست دانا و ئاوای گوت: حەرەکە کە بریتییە لە هەر جۆرە گۆڕانکارییەک، تایبەتی جیانەکراوی هەموو شتەکانە، بەڵام حەرەکە لە زاتی شتەکانەوە هەڵناقووڵێت و کەواتە پێویستی بە سەرچاوەیەکی دەرەکی یان بزوێنەرێکی سەرتر هەیە. ئەگەر وای دابنێین کە حەرەکە لە زاتی شتەکانەوە دێت گریمانەکەمان لە ئەزموونندا تووشی گرفت دەبێت.

---

[1] بە داخەوە کە لە بەرهەمەکانی سرخسی کە یەکێک بووە لە قوتابیە دیارەکانی یعقوب بن اسحق الکندی، فەیلسووفی عەرەب هیچ بە جێنەماوە.

[2] دیبۆر De Boer لە کتێبەکەی خۆیدا بە ناوی (مێژووی فەلسەفە لە ئیسلامدا) بە کامڵی فەلسەفەکان فارابی و ئیبنی سینا لێکدەداتەوە، بەڵام لە گێڕانەوەی فەلسەفەی ئیبنی مەسکوویەدا تەنها باس لە وانە ئەخلاقییەکانی دەکات. من لێرەدا ئاوڕ لە فەلسەفەی ئیبنی مەسکوویە دەدەمەوە کە بە رای من رێکترە لە فەلسەفەی فارابی.

بۆ وێنە هەرچەند مرۆڤ بە ئەندامە جیاوازەکانی خۆیەوە ئازادانە دەبزوێت بەڵام هیچ کام لەم ئەندامانە بەجیا نابزوێن و ئەم بابەتە ئەوەمان بۆ دەردەخات کە حەرەکە پێکهاتووی ئەندامەکان نییە. کەواتە تەسەلسوولی هۆکارە جووڵاوەکان دەبێت بگاتە ئەنجامی هۆیەک کە خۆی نابزواوە و جوڵەی نییە، بەڵام هەموو شتەکان دەخاتە جووڵە، هۆی سەرتری بزووتن دەبێ لە زاتی خۆیدا جووڵاو نەبێت لەبەر ئەوەی گریمانەی بزووتن لە هۆدا پێویستیی تەسەلسوولی هۆکارە جووڵاوەکانە و ئەمەش باتڵە.

بزوێنەری نابزواو ناتوانێت لە یەک زیاتر بێت، ئەگەر زیاتر لە یەک بزوێنەری رەسەن بوونی هەبێت لەوکاتەدا دەبێ بزوێنەرە رەسەنەکان بە حوکمی ئەوەی کە سەر بەبابەتێکی یەکسانن دەبێ تایبەتمەندی هاوشێوەیان هەبێت و لە هەمانکاتدا بۆ ئەوەی لە یەکتر بناسرێنەوە دەبێ خاڵی جیاوازیشیان هەبێت، لەم سیمای لێکچوون و جیاوازیانە ئاوەها دەردەکەوێت کە بزوێنەرە رەسەنەکانی ئێمە زاتێکی چەند لایەنەیان هەیە. بەڵام تێکەڵبوونیش شێوازێکی جوڵەیە و هەروەک باسکرا جووڵە ناچێتە ناو هۆکارە سەرترەکانەوە و هەروەها رابردوو بزوێنەری سەرتری قەدیمە. لەبەرئەوەی کە ئەگەر قەدیم نەبێت دەبێ لە عەدەم یان نەبوونەوە سازدرابێت و گواستنەوە لە نەبوون بەرەو بوون پێویستی بە جووڵەیە. ئەو بابەتەی کە بەردەوام حەرەکە دەکات ماددەیە و لەم حاڵەتەدا بابەتێک کە پەیوەندی بە ماددەوە نەبێت و جووڵەی نەبێت بێ ئەملاولا هەمان قەدیمە.

ناسینی بنەمای کۆتایی

هەست یان وێنەی هەست سەرەتای ناسینی مرۆییە، بەڵام بەرەبەرە گۆڕانکاری وەردەگرێت و بە وێنەی دەرککردنی تاک ڕەهەند یان عەقڵ دەردێت، ڕاستییە دەرەکییەکان یەکەمین قۆناغەکانی ناسین سنووردار دەکات، بەڵام ناسین لە گەڕیانی پێشکەوتنی خۆیدا بەرەبەرە لە کۆت و بەندی مادده دەرەخسێت، کەواتە دەکرێ بوترێ کە ناسین لە سەرەتادا چالاکیەکی مادیە، بەڵام ئارام ئارام لە بوارە مادیەکەی خۆی دوور دەکەوێتەوە، خەیاڵکردن یەکێکە لە قۆناغەکانی ناسین، خەیاڵکردن هێزێکە کە نیگار یان شتی هەبوو لە کاتی غیابی ئەو شتە لە زەیندا ئامادە دەکات، پاش خەیاڵکردن عەقڵ دێتە ئاراوە، زەین لە قۆناغی عەقڵ و بیرکردنەوەدا زیاتر لە جاران ڕەها دەبێت و خەریکی دروستکردنی ڕوخسارە عەقڵیەکان دەبێت، بەڵام دیسان لەم قۆناغەشدا بە یەکجاری دنیای هەستپێکراو بەجێ ناهێڵێت، چونکە لەهەر حاڵەتێکدا پێیەکی لەسەر دنیای هەستەکانە و ڕوخسارە عەقڵیەکان لە کۆبوونەوە و یەکگرتنی ڕوخسارە هەستییەکان سازدراون، بە هەموو ئەو باسانەوە نابێ لە جیاوازی گەورەی ڕوخسارە عەقڵیەکان و ڕوخسارە هەستییەکان غافڵ بین، ڕوخسارە هەستییەکان یان هەستپێکردن یان درککردنی هەستاوی بابەتێکی پاژەیی و گۆڕاوە، هەربۆیە ناسین تا نەگاتە قۆناغی درککردنی ڕەها یان عەقڵ سەقامگرتوو نییە، ڕوخسارە عەقڵیەکان بابەتێکی گشتی و لە بەدواهاتنی یاسای گۆڕان ئازادە، ئەو بابەتەی کە پاژەیە دەگۆڕدرێت، بەڵام ئەو شتەی کە گشتییە ڕاوەستاو دەبێت، مادده لەخۆیدا هەڵگری یاسای گۆڕانە و بوونەوەرەکان هەرچی لە مادده ئازادتر بن کەمتر دەکەونە بەردەم گۆڕانکاریی، کەواتە خوا کە تاقانەی ڕەهایە بە تەواوەتی بێ گۆڕانکارییە و بەهۆی ئەم تاقانەییە ڕەهایەوەیە کە وێنەکردنی خوا بۆ ئێمە دژوار و بگرە ئەستەمە، پەروەردەکردنی فەلسەفی ئامانجێکی نییە بێجگە لەوەی کە گەشە بە فکری ئێمە بدات وەها کە بتوانین گریمانە ساز بکەیین یان سەبارەت بە ڕوخسارەکانی عەقڵ بیر بکەینەوە و بە ڕاهێنانی بەردەوام لە ڕوخسارەکانی تاقانەی ڕەها تێبگەین.

هەناردە کردنی زۆرینەیی لە یەکیەتیەوە

بۆ ئەوەی بابەتەکە ئاسانتر بێت بیروڕاکانی ئیبن مەسکەویە سەبارەت بەم باسە دەکەینە دوو بەشەوە: هەناردەکردنی بوون لە نەبوون و چۆنیەتی ئەم ناردنە.

ئەلف - هەناردەکردنی بوون لە نەبوون: ماددەخوازەکان هەیکەلی پێشتریان بە قەدیم و روخساریان بە خوڵقاوی چالاکی داهێنەرانەی خوا دەزانی، ئەم بابەتە نکوڵی لێناکرێت کە چۆن هەیکەلێک لە روخسارێکەوە پێوەند دەدرێت بۆ ئەویدی، روخسارە پێشووەکە بەتەواوەتی لە ناو دەچێت، لەبەرئەوەی کە ئەگەر روخساری پێشوو بەتەواوەتی لەناونەچێت دەبێ بگوازرێتەوە ناو جەستەیەکیترەوە، یان لەهەمان جەستەی پێشوودا بمێنێتەوە، لایەنی یەکەم لەگەڵ ئەزموونە رۆژانەکاندا ناخوێنێتەوە، بۆ وێنە ئەگەر خڕۆکێک لە مۆم بە شێوازی چوارگۆشە ساز بکەین، خەسڵەتی خڕبوونەکەی ناگوێزرێتەوە بۆ شتێکی تر، لایەنی دووهەمیش ئەستەمە لەبەرئەوەی پێویستی بەوە هەیە کە دوو روخساری دژبەیەکتر واتە خڕبوون و چوارگۆشە بوون بتوانن لەیەک شتدا کۆ ببنەوە، کەواتە ئاوها دەگەینە ئەنجام کە بە هاتنی روخسارە نوێکان روخسارە کۆنەکان بەتەواوەتی لەناودەچن، کۆکراوەی وتەکان بریتییە لەوەی کە تایبەتمەندییەکانی مادده واتە روخسار و رەنگ لە نەبوونی رەهاوە پێکهاتوون و هەڵکەوتن. مادەی سەرتریش وەک تایبەتمەندیەکانی مادده پێکهاتەیەکە، بۆ سەلماندنی ئەم بانگەشەیە دەبێ دوو پێشەکی بخەینە بەرچاو:

١. لە دابەشکاریی ماددەی سەرتر ماددەگەلێکی وردتر پێکدێت کە لە باری زاتەوە رێک وەک بابەتە کۆ و سەرەکیەکەی خۆیانن.

٢. لە جەوهەردا ماددەی وردتر یان پاژ کە لە دابەشکاریی مادەی کۆپێکهاتووە لە روخسار جودا نابێتەوە و ناتوانێت بێ روخسار لە جیهانی دەرەکییدا بمێنێتەوە.

لەم دوو پێشەکییە ئاوەها دەردەکەوێت کە ماددەی سەرتریش وەک ماددەی پاژ هیچ کات لە روخسار جودا نابێتەوە. ئەمەش دەزانین کە روخسار قەدیم نییە و دەگەینە ئەم ئەنجامە کە ماددەی سەرتریش وەک روخسار هەڵکەوتە.

ب. چۆنیەتی ناردن: ئەم ناردنە مەزنەی کە لە هەموو لایەکەوە ئێمەی گرتۆتەوە پێکهاتەی چ شتێکە و چۆن "زۆر" لە "یەک"ەوە پەیدا بووە؟ فەیلسووفەکەی ئێمە ئیبنی مەسکوویە رایگەیاند کە هەرکات هۆکارێکی تاقانە ببێتە هۆی دروستبوونی پێکهاتووە زۆرەکان، کەواتە ئەم زۆربوونی پێکهاتووەکان پەیوەستە بە یەکێک لەم هۆکارانە:

١. پێدەچێت کە هۆکاری تاقانە خاوەنی هێزگەلێکی جیاواز بێت بۆ وێنە مرۆڤ کە پێکهاتووە لە رەگەز و هێزی جیاواز و دەتوانێت هۆی کردەوەی جۆراوجۆر بێت.

٢. پێدەچێت کە هۆکار بۆ دروستکردنی پێکهاتووە زۆرەکان ئامێری جیاواز بەکاربەرێت.

٣. پێدەچێت کە هۆکار ئیش لەسەر کەرەستە جیاوازەکان بکات.

هیچ کام لەم تیۆرانە سەبارەت بە زاتی هۆکاری کۆتایی یان خوا دروست نییە. ئەگەر وابڵێین کە خوا خاوەنی هێزگەلێکی جیاکراوە لەیەکترە، قسەیەکی ناڕەوامان کردووە، لەبەرئەوەی ئاوێتەبوون لەگەڵ زاتی ئەودا سازگار نییە، ئەگەر بڵێین خوا بۆ سازکردنی زۆرینەیی کەرەستەی جیاوازی بەکاربردووە لەوکاتەدا پێویستمان بە داهێنەرێکە بۆ سازکردنی ئەو کەرەستانە، ئەگەر ئەم داهێنەرە هۆکارێکی بێجگە لە هۆی کۆتایی یان خوا بێت لەو حاڵەتەدا چەندایەتی هۆکارەکان دێتە ئاراوە.

ئەگەر خـوا یـان هـۆی کۆتـایی داهێنەری ئەو کەرەسـتانە بێت، کەواتە بـۆ خولْقاندنی ئەو کەرەسـتانە، شـتی دیکەش لە ئارادابێت. ئەگەر وا بلْێین کە هۆکـار لەسـەر ژمـارەیـەکـی زۆر لە کردەوەکـان ئیـشی کـردووە ئاوهـا بارودۆخێک لەگەڵ چەمکی کـردەوەی داهێنەرانەدا دژایەتی دەبێت. کەواتە لە کـۆی ئەم باسـە دەردەکەوێت کە "زۆر" لە کـردەوەی هـۆی "یەک" پەیـدا نابێت.

بـۆ کـردنەوەی ئەم گـرفتە هـیچ رێگەیەکمـان لەبەردەسـتدا نابێت بـێجگە لەوەی کە بلْێین: هـۆی کۆتـایی تەنهـا یەک شـتی خولْقاند و ئەو شـتە بـووە خولْقێنەری بابەتی دیکەو دووهەمین گەیشتە سێهەم و خولْقاندن بەردەوام بـوو. ئیبنـی مەسـکوویە قۆناغەکـانی خولْقانـدنی وەک نـوێ ئەفلاتوونیەکـان بەم شێوە ناوبرد:

بەهـرەی خـوا لە رەوتـی خۆیـدا بەردەوام لە تایبەتمەنـدیە بێگەردەکـان دوور و لە ئـالودەبوونی مـادی نزیـک دەبێـتەوە و ئەنجـامەکەی دەگـاتە خولْقانـدنی تـوخمە سـەرەتاییەکانی جیهـانی خـاکی، تـوخمە سـەرەتاییەکان وابەستەی یەکتر دەبن و دیسان یەک دەگرنەوە و بە هۆی ئەم وابەستەیی و دیسان یەکگرتنەوە روخسارە بەرزەکانی ژیان پێکدەهێنین.

شبلی نعمانی، تیۆری ئیبنی مەسکوویەی بەم شێوە کورت کردەوە:

ئـــاوێتەبوونی زاتە ســـەرەتاییەکان بـــووە پێکهێـــنەری ســـەخیفترین روخساری ژیان واتە دنیای جەمادی، پاشان قۆناغی سەرتری گەشـەکردن واتە دنیـای نەبـاتی پێکهـات، سـەرەتا ئـاڵەفی خۆرسـک و پاشـان دەوەن و درەخـتە جیاوازەکـان کە هەنـدێ تایبەتمەنـدی ئاژەڵیـان هەیە و هەربـۆیە بە سنووری نێوان گیا و ئاژەڵ دەژمێردرێن، روخسارێکی ژیـان کە نە ئـاژەڵە و نە گیا بۆ نموونە مەرجان کە تایبەتمەندی هەردووکیانی هەیە و ناوەندی جیهــانی گیــا و جیهــانی ئاژەڵەکــانە. پــاش ئەم بــوونەوەرە ناوەنــدیانە، بوونەوەرگەلێک وەک کرم پەیدا دەبن کە خـاوەنی هەسـتی جوڵە و لەمس

کـــردنن، هەســـتی لەمـــسکردن بەرەبەرە دەگۆڕدرێـــت و خـــۆی دەبێـــتە پێکهێنەری هەستەکانی تر، لە دوایی ئەوە قۆناغی بوونەوەرە بەرزەکان کە خاوەنی مێشکن دەست پێدەکات، سنووری قۆناغی مرۆیی ژیانی مەیموونە. مەیمـوون کامـڵ دەبێـت و بەرەبەرە وەک مـرۆڤ بـاڵای راسـت دەبێـت و خـاوەنی تێگەیـشتن دەکرێـت، بەم شـێوە ئـاژەڵایەتی کۆتـایی پێـدێت و مرۆڤایەتی دەست پێدەکات.

نەفس

بۆ تێگەیشتن لە چۆنیەتی نەفس دەبێ زاتی زانست یان تێگەیشتنی مرۆیی هەڵسەنگێنین، مادده بەهۆی تایبەتمەندی چۆنێتی خۆی ناتوانێت لە یەککاتدا دوو روخساری جیاواز بەخۆوە بگرێت، بۆ ئەوەی کەوچکێکی زیـوو ببێتە جـامێکی زیـوو، دەبـێ مـادەی کەوچـک روخـساری خـۆی جێبهێڵێـت و روخـــسارێکی نـــوێ وەربگرێـــت، هەمـــوو کەرەســـتەکان خـــاوەنی وەهـــا تایبەتمەنـــدیەکن و کەرەســـتەیەک کە وا نەبێـــت ئەوە کەرەســـتە نیـــیە، لە هەڵسەنگاندنی درککردنی مرۆییەوە دەگەینە ئەو ئەنجامە کە لە زاتی مرۆڤدا هێزێـک هەیە کە لەیەککاتـدا لە زیـاتر لە یەک شـت تێـدەگات و هەربـۆیە لەیەککاتـدا چەنـد روخـسار لەخۆدەگرێت، ئەم هێـزە لەدایکبـووی مـادده نییە لەبەرئەوەی کە لە تایبەتمەنـدی زاتـی مـادده تێـدەپەڕێت، ئەم هێـزە نەفـسی مرۆییە و لە زاتی خۆیدا خاوەنی هێزی تێگەیشتنە لە چەندین شت لەیەککاتدا. پێـدەچێت کە بڵێـین: نەفـس لە ئاسـتی زاتـی خۆیـدا یـان بەرهەمـێکە لە ئاســەوارەکانی مــادده یــان خــۆی زاتێکــی مــاددی هەیە، ئەم دوو وتەیە هەردووکی هەڵەیە. نەفس لەبەر چەنـد هـۆ ناتوانێت لە ئاسـەوارەکانی مـادده بێت:

ئەلف ـ هەر شتێک کە روخسارگەل و حاڵەتی جیـاواز بەخۆوە بگرێت خـۆی ناتوانێـت یەکێـک لەو روخـسار و حاڵەتـانە بێـت. جەسـتەیەک کە هەڵگری رەنگە جیاوازەکان بێت دەبێ لە زاتی خۆیدا بێ رەنگ بێت، نەفس

له پـێگەی درککردنــی ســیما دەرەکیەکــان روخــسارو حــاڵەتگەلی جیــاواز بەخۆوە دەگرێت و کەواتە خۆی یەکێک نییە لەو روخسار و حاڵەتانە، ئیبن مەسـکەویە حـاڵەتە زەیـنە جیاوازەکـان بە گۆڕانکارییەکـانی خـودی زەیـن دەزانێـت و هەربـۆیە لەگەڵ دەروونـاسـیی هـاوچەرخی" هێزەکـانی زەیـن"دا هاوڕا نییە. (١)

ب. روخسارەکان بەردەوام دەگۆڕدرێن، کەواتە دەبێ لەوپەڕی دەڤەری گۆڕانکارییە نەفسانییەکاندا بنەرەتێکی جەوهەری لەئـارادا بێت و بە بـواری شوناسی نەفس بژمێردرێت.

ئیبن مەسکەویە بەم شێوە ئەوەی سـەلماند کە نەفس لە روخسارەکانی مادە نییە و ئەوکاتە دەستی دایە سـەلماندنی تاقـانە بـوونی نەفس و لێرەدا هەندێ لە خاڵەکانی ئەو باس دەکەین:

ئەلف ـ هەستەکان پاش هەستکردن بە خوازەی بەهێز ماوەیەک نـاتوانن هەست بە خـوازەی کەم هێـز بکەن، بەڵام وەهـا نەتـوانییەک لە ناسـینەکانی مرۆڤدا نابیندرێت.

ب. کاتێــک کە بــابەتێکی دژوار دەخەیــنە بەربــاس بــۆ ئەوەی کە کەلوپەلەکـانی دەورانـدەورمان نەبـنە لەمـپەر بـۆ چـالاکیە نەفـسانیەکانمان، چـاوی بەســەردا دادەخەیــن، ئەگەر نەفــس لە زاتــی خۆیـدا مــادی بێـت چالاکیەکەی پێویستی بە دابڕانی نیگا لە جیهانی مادی نابێت.

پ. هەستکردن بە خوازەیەکی بەهێز هەست بێ توانا دەکـات و تەنـانەت یەکجـار تووشـی خەسـاری دەکـات، بەڵام عەقڵ بەسـەر هێـزی روخـسار و چەمکە گشتیەکاندا زاڵ و بە توانا دەبێت.

ت. بێ توانایی جەستەیی کە بە هۆی تەمەن و بەساڵاچووندا روودەدات کاریگەریەتی لەسەر تواناى زەیندا نییە.

---

[1] مەبەسـت Faculty Pschology کە هەر چـالاکیەکی نەفسانی بە پێکهـاتەی هێزێـک سەربەخۆ دەزانی.

ث. نەفس لە هەندێ لە بابەتەکان تێدەگات کە پێوەندی بە دەرکەوتە هەستییەکانەوە نییە، بۆ وێنە تێگەیشتن لەم خاڵە کە دوو بابەتی دژوار ناتوانن پیکەوە کۆ ببنەوە، بە هەستەکان ناکرێت.

ج. لە ئێمەدا هەستێک هەیە کە زاڵە بەسەر ئەندامە جەستەییەکانمانداو هەڵە هەستیەکانمان ساغ دەکاتەوە و گشت ناسینەکانمان رێکدەخات و یەکیان دەخاتەوە. وەها هێزێک کە دەرکەوتە هەستیەکان لێکدەداتەوە و هەڵیاندەسەنگێنێتەوە و بایەخی هەرکامیان دەستنیشان دەکات دەبێ خۆی سەرتر بێت لە ماددە.

ئیبن مەسکەویە لە هەموو ئەم خاڵانە ئاوها ئەنجامی کۆکردەوە کە نەفس لە زاتی خۆیدا تاقانەیە و پێویستی وەها تاکبوونێک، خەسڵەتی هەرماناکەیەتی لەبەرئەوەی کە مردن، تایبەتمەندی بابەتە مادیەکانە.

٣. ئیبن سینا

لە ناو یەکەمین فەیلەسووفەکانی ئێرانیدا، ابو علی حسین بن عبداللە سینا، کۆچکردوو لە ٤٢٨ ی کۆچیدا، تەنها کەسێک بوو کە بۆ دارشتنی سیستمێکی فکری سەربەخۆ هەوڵی دا. بە بەرەکەتی وەها هەوڵێک کتێبی فەلسەفەی رۆژهەلات یان حیکمەتی رۆژهەلات کە بەشێک لەوەمان لەبەردەستدایە، نووسرا. بێجگە لەوە لە نامیلکەیەکدا کە ئێستا ئامادەیە و باس لە هەوڵی هێزی عەشق دەکات لە سەرانسەری کائیناتدا، پەیکەرەیەک لە سیستمی فکری ئەو دەبیندرێت، رەنگە ئەم پەیکەرە دوایی بە شێوازێکی چڕتر دارێژرابێت.

ئیبن سینا عەشق بە گەڕان بۆ جوانی دەزانێت و لەم پێگەوە جیهان بە سێ بەهرە دەزانێت:

١. ئەوەی کە لە ئاکامدا کەماڵە.

٢. ئەوەی کە لە ئاکامدا نوقسانە.

٣. ئەوەی کە نێوانی ئەم دوو ئاکامەیە.

ئەم سـێهەم بەهـرەی جیهـانە لە راسـتیدا بـوونی نیـیە، لەبەرئەوەی هەرشتێک کە هەیە یان گەیشتۆتە تەشقی کەمال یان لە نوقسانییەوە بەرەو کەمـال دەڕوات. ئامـانجخوازیی مرۆیـی هەمـان رۆیـشتنی عەشـقە بەرەو جەمال و جەمالیش بە بڕوای ئیبنی سینا هەمان کەماڵە. لە پشت کامڵبوونی دیاری گشت نمودەکانەوە هێزی عەشقە کە ئیش دەکات و هەمـوو هەوڵ و بـزووتنەوە و پێـشکەوتنەکان لە عەشـقەوە دێـت. بوونەوەرەکـان وەهـا خولْقـاون کە بێـزارن لە نەمـان و وەهایـان پێخۆشـە کە تاکـایەتی خۆیـان بەشێوازی جیاواز نمایشت بکەن، ماددەی نادیار کە لە زاتی خۆیدا مردووە و بێ هـیچ مەیلێکە، لە ژێر تیشکی شـاراوەی عەشـقدا روخساری جیـاواز بەخـۆوە دەگرێـت و بەردەوام دەگـاتە پـلە بەرزەکـانی جـوانی، بەهـۆی گەشەکردنی هێزی عەشقەوە چەندین پلە و پایە لە بەربڵاویی جیهاندا سـاز دەکرێت:

١. بوونەوەرە بێ گیانەکـان لە روخسار و مـاددە و کوالیتە پێکهـاتوون، بە هێزی عەشقەوەیە کە کوالیتە پێوەند دەدرێتەوە بە بابەت یان جەوهەری خـۆیەوە، مـاددەی بـێ شـوناس لەگەڵ روخـساری خۆیـدا کـۆدەبێتەوە و بەردەوام لە روخسارێکەوە بۆ ئەویدی دەگوازرێتەوە.

٢. هێزی عەشق خوازیاری تەرکیز و یەکیەتییە، کەواتە جیهـانی نەبـاتی کە زیـاتر لە جیهـانی جەمـادی و کەمتـر لە جیهـانی حەیـوانی خـاوەنی ئەم تەرکیز و یەکیەتییەیە، پێکدێت، لە جیهـانی نەباتییدا نەفسی نەبـاتی خـۆی دەگرێت و سێ کردەوە دەکات:

ئەلف- خواردن

ب- گەشە

پ- سک و زا کردن

ئەم کـردەوانە هـیچ نـین بـێجگە لە دەرکەوتەکـانی عەشـق، خـواردن پێویـستی بە وەرگرتنـی کەرەسـتەی دەرەکیـیە و گـۆڕینی بە کەرەسـتەی

ناوەکی، گەشەکردنی پێویستی بە بردنەسەرەوەی هەماهەنگی نێوان ئەندامەکانی جەستەیە و سک و زا کردن هۆی بەردەوامبوونی مرۆڤە و روخسارێکی دیکەی عەشقە.

٣. لە قۆناغی دواییدا لە جیهانی حەیوانییدا هێزی عەشق تەرکیزێکی زیاتر دەکات و مەزاجی حەیوانی دروست دەبێت و یەکیەتی و گەشەکردن زیاتر لە جاران مسۆگەر دەکرێت. لە جیهانی مرۆییدا ئەم یەکیەتییە بەهێز دەبێت و شعوور دروست دەکات، لە جیهانی بوونەوەرە بەرزترەکان لە مرۆڤیش هەر ئەم عەشقە سرووشتی یان زاتییە لە ئارادایە، هەموو شتەکان بەرەو مەعشوقی یەکەم یان جەمالی تاقانە دەڕۆن. بایەخی شتەکان پەیوەستە بە نزیکایەتی ئەوانەوە لەو بنەڕەتە کۆتاییە.

ئیبن سینا لەبەرئەوەی کە پزیشک بوو سەرنجێکی تایبەتی دەدا بە بابەتی نەفس، لە سەردەمی ئەودا بابەتی گواستنەوەی نەفس کەوتبووە بەر سەرنج و ئیبن سینا بۆ ئەوەی درۆبوونی ئەم بابەتە دەربخات دەستی دایە لێکدانەوەیەکی ورد. ئەوەی راگەیاند کە بە دژواری دەکرێت نەفس پێناسە بکرێت بەهۆی ئەوەی کە نەفس لە دەڤەرە جیاوازەکانی هەستییدا بەهێز و شێوازی جیاوازەوە دەردەکەوێت. بیر و ڕای ئەو سەبارەت بە هێزە جیاوازەکانی نەفس ئاوها پیشان دەدرێت:

دەرکەوتە ناخودئاگاکان:

ئەلف- چالاکی چەند لایەنە (نەفسی نەباتی): خواردن و گەشە و سک و زا کردن.

ب- چالاکی تاک لایەنە لە خۆڕاگریی هاوسانی: گەشەکردن و مەزاج

دەرکەوتە ئاگایانەکان:

ئەلف- چالاکی چەند لایەنە (نەفسی حەیوانی):

لە ئاژەڵە نزمەکاندا:

١. هێزی درککردن.

٢. هێزی هەژاندن (مەیل بە چێژ و خۆپاراستن لە ژان).

له مرۆڤدا:

١. هێزە ئیدراکییەکان (پێنج هەستی دەرەکی و پێنج هەستی ناوەکی واتە هەستی هاوبەش و ترس و وێنەکردن و زاکیرە و داگیرکردن کە لە شێوازی عەقڵی گەشەکردووی مرۆییدا خۆ دەنوێنن و دەگەنە عەقڵە مەلیکی و پێغەمبەرییەکان).

٢. هێزە هەژێنەرەکان (ئیرادە).

ب- چالاکی تاکلایەنە (رۆحی فەلەکی کە بزووتنەوەیەکی یەک شێوەی هەیە).

ئیبن سینا لە وتاری نەفسدا ئەوەی دەرخست کە نەفسی مرۆیی لە بنەڕەتەوە پاسەوانێکی مادی نییە، نەفس لە رێگەی جەستە یان هێزی جەستەییەوە بیر ناکاتەوە یان خەیاڵی نییە، ئەگەر وەها بوایە پێویستی دەکرد کە نەفس بۆ وێنەکردنی جەستەی پەیوەست بە خۆوە محتاجی جەستەیەکی تر بێت، بێجگە لەوە نەفس خۆی ئاگایی بەسەر خۆیدا هەیە و ئاوها دیارە کە لە زاتی خۆیدا لە هەرجۆرە یارمەتیەکی جەستەیی بێ نیازە.

ئیبن سینا لە پێناو بڕوا بە گواستنەوەی نەفسدا کە پێویستیی بە لەپێشەوەبوون یان یەکەمبوونی نەفس بەسەر جەستەدایە باسێکی تری هێنایە ئاراوە، ئەگەر باوەڕمان بە لە پێشەوەبوونی نەفسی تاک بەسەر جەستەیدا هەبێت، لەوکاتەدا دەبێ ببینین کە لە بنەڕەتەوە یەک نەفس هەبووە یان چەندین نەفس؟ ئەگەر بە ژمارەی جەستەکان بڕوامان بە ژمارەی نەفسەکان هەبێت هەڵەمان کردووە، لەبەرئەوەی کە ژمارەی جەستەکان پێویستی بە هەبوونی هەمان ژمارە روخساری مادییە و دەلالەت ناکاتە ژمارەی نەفسەکان، کەواتە دەبێ بڵێین کە یەک نەفس هەبووە و بە نۆبە بۆتە موڵکی چەندین جەستە، بەڵام هەر لەم بارەشەوە تووشی هەڵە دەبین لەبەرئەوەی لەوەها بارودۆخێکدا بۆ وێنە پێویستە کە دوو کەسی ئەلف یان ب، چوونکە خاوەنی یەک نەفسن کەواتە دەبێ لە زانست و نەزانی یەکتریشدا شەریک بن و راستی لەوەدایە کە نەفس و

جەستە لەیەکتر نزیکن و لە زاتیاندا پێکەوە دژن، لەبەینچوونی جەستە نابێتە هۆی نەمانی نەفس لەبەرئەوەی کە تێکچوون و نەمان لە تایبەتمەندیەکانی شتە بەکۆمەڵەکانە و بۆ شتە ساکار و تاک رەهەند و دابەشنەکراوەکان دروست نییە. لە روانگەی ئیبنی سینادا وەها کە لەپێشەوەبوون یان فەرزکردنی نەفس بەسەر جەستەدا ئەستەمە، مانەوەی نەفس لە دوای مەرگی جەستە بابەتێکی حاشاهەڵنەگرە.

لە نێوان یەکەمین حەکیمە نویَ ئەفلاتوونیەکانی ئێران، تەنها ئیبن سینا بوو کە فکرێکی سەربەخۆی هەبوو، قوتابیەکانی وەک بەهمەن یار، ابوالمامون، مەعسوومی و ابوالعباس و ابن طاهر رێگەی مامۆستاکەیان گرتەبەر و پێویست ناکات فکرەکانی ئەوان باس بکەین.[١]

کاریگەریەتی ئیبن سینا ئەوەندە زۆر بوو کە تەنانەت زەمەنێکی دوور و درێژ پاش ئەویش گۆڕانکاریی یان بەربڵاوترکردنی تیۆرەکانی تاوانێکی گران بوو کە کەسەکان لێی خۆش نەدەبوون.

فەلسەفەی نویَ ئەفلاتوونی ئێران لە گەڕیانی پێشکەوتنی خۆیدا لە دووالیزمی کۆنی ئێرانی واتە دووالیزمی رووناکی و تاریکایی کاریگەریەتی زۆری وەرنەگرت بەڵکو ماوەیەک سەربەخۆ چووە پێشەوە و لە ئاکامدا لە گەڕیانی گشتی فکری ئێرانییدا کە بەرەو تاکایەتی هەنگاوی دەنا، نوقم بوو. کەواتە فەلسەفەی نویَ ئەفلاتوونی تەنیا تا ئەو ڕادەیە کە کاریگەریەتی لەسەر رەوتی گشتی فکری ئێرانی داناوە، پەیوەندی لەگەڵ فەلسەفەی ئێراندا هەیە.

تاکایەتی ئێرانی کە لە سەرەتادا لە دەزگای ئایینی زەردەشتدا دەرکەوت بە هۆی ناکۆکییەکانی ئایینی ئیسلام لە پێشکەوتن بەجێماو لە زووترنی کاتدا بە هێزیکی زیاترەوە هەڵقووڵاو بەسەر هەموو لایەنەکانی عەقڵی نیشتمانەکەی خۆیدا زاڵ بوو.

---

[1] کتێبی بیهقی، کتێبخانەی پاشایەتی بێرلین، بەرگی ٢٨. لەوەدەچێت کە بەسەتی لاهووری کتێبی تتمە صوان الحکمە بێت کە نووسینی ظهیر الدین ابوالحسن بیهقی بێت کە لە هیندوستاندا بەناو تاریخ الحکماء الاسلام بڵاو کراوەتەوە.

بەشی سێهەم

دەرکەوتن و رووخانی

عەقڵخوازی لە ئیسلامدا

زەینـی ئێرانـی لە پـاش ئەوەی کە لەگەڵ کەش و هەوای سیاسـی ئیـسلامدا ئاشنا بوو، ئـازادی دەروونـی خـۆی دۆزیەوە، پـاش ئەوە بـوو کە لە جیـاتی رامان سەبارەت بە بوونی خۆی و ئەو رووداوانەی زەمەن ڕێگەیەکی تری گرتە بەر و لە پانتای راستییەکان خۆیکێشایەوە، زەینی ئێرانی کە ماوەیەک لە دنیای عەینییدا بزر بووبوو بە چاولێکردنی فەلسەفەی یۆنانی دەسـتیکرد بە گەڕان بە دوای هزردا و خۆی بە حەکەمـی حەقیقەت بینی. لەم ڕەوتەدا بـوو کە زەینخـوازیی پێکهـات و لەگەڵ دیکۆمێنـت و دەرکەوتە سـەپاوەکانی جیهـانی دەرەکییـدا تووشـی گرفـت بـوو، بێگومـان وەهـا سـەردەمێک کە لە مێـــژووی فکـــری هەر هـــۆز و نەتەوەیەکـــدا روو دەدات، ســـەردەمی هزرخـوازی، شـک و گومـانکردن و عیرفـان و ئیرتیـدادە و لەو مـاوەیەدا زەینـی مـرۆڤ بەهـۆی تێڕامـان لەنـاو خۆیـدا، ئـاوڕ لە پێـوانە دەرەکیەکـانی حەقیقەتناسیی ناداتەوە.

لە رۆژگاری دەسـەڵاتداریی حـاکمە ئەمەوییەکاندا، ئێرانییەکـان هەوڵیـان دا خۆیان لەگەڵ بارودۆخی نوێدا بگونجێنن، بەڵام بەهۆی زاڵبوونی حـاکمە عەباسـییەکان و پەرەسـەندنی فەلـسەفەی یۆنـاییەوە هێـزی عەقڵـی ئێرانـی دیسان هەڵقولاو لە هەمـوو دەڤەرەکانی ئەندێشە و کـرداردا بە شـێوەیەکی سەرسـوڕهێنەر خـۆی نوانـد. ئێرانیەکـان فەلـسەفەی یۆنانیـان بە شـادییەکی زۆرەوە موتـاڵا کـرد و وەریـانگرت و بە شـەوقی هزرێکـی نـوێ کە لەم ڕێـگەوە پەیـدایان کـرد بـێ وەسـتان دەسـتیان دایە رەخـنە لە تەوحیـدی ئیـسلامی، بەرلەوەی کە عەقڵـی وشـک لە دەمەقـاڵەی نـاکۆکیە ئایینیەکـان وەرەز ببێـت و خـۆی بخـاتە کونجێـک و تیـۆریەکی سـازگار پێکبهێنێـت، تئۆلـۆژی واتە ئیلاهیات رەنگی فەلـسەفی بەخـۆوە گـرت. تئۆلـۆژیەک کە بە هێزی دەمارگرژی ئایینیەوە گیانێکی تازەی گرتبوو.

لەسەرەتای سەدەی دووهەمی کۆچیدا، واصل بن عطا، قوتـابی حەسـەن بەسـری کە یەکێـک بـوو لە زانایـانی بەناوبـانگی کەلام، ئـایینی مـوعتەزیلەی

دامەزراند کە هەمان سیستمی هزرخوازیی جیهانی ئیسلامییە، ئەم ئایینە کە بەرجەستەترین بزووتنەوەی فکری ئەو سەردەمە بوو، سەرەتا هەندێک لە بیرمەندە توندەکانی هەژاند، بەڵام هەرزوو بە هۆی دەمەقاڵەی فەلسەفی نێوان بەغداد و بەسرە لەو گرۆتینە کەوت. لەو سەردەمەدا شاری بەناوبانگی بەسرە بە بەرەکەتی بارودۆخی بازرگانی خۆی بووبوو بە پانتایی فکرە جیاوازەکان وەک فەلسەفەی یۆنانی و شکخوازی و مەسیحیەت و باوەڕەکانی بودا و ئاینی مانەوی، ئەم شارە خۆراکی مەعنەوی دەگەیاندە ئەو زەینانەی کە بە شوێن دۆزینەوەی حەقیقەت بوون و شوێنیکی باش بوو بۆ هزرخوازیی ئیسلامی، بەراستی سەردەمێک کە ئیش پیتا Spitta بە سەردەمی سریانی مێژووی ئیسلامی ناو دەبا، دەورەی نوکتەی فەلسەفی نییە، بەڵام بە دەستپێکی زەمەنی پەرتەوازە بوونی ئێرانیەکان، خوازیارە راستییەکانی فەلسەفەی یۆنانی بە قووڵایی سەبارەت بە ئاینی خۆیان دەستیان کرد بە رامان و بیرمەندە ئیعتزالیەکان بەرەبەرە هاتنە ناو بواری فەلسەفەی سەرتر.[١]

ئەو بابەتەی جێگەی سەرنجی ئێمەیە لایەنی فەلسەفی فیرقەی موعتەزیلەیە، هەربۆیە ئیشمان بە مێژووی زانستی کەلام نییە لای موعتەزیلە و تەنها فکری فەلسەفی ئەو فیرقەیە سەبارەت بە مادده و خوا دەخەینە بەر باس.

حەکیمە ئیعتزالیەکان بە پاساوهینانەوەیەکی ورد و پڕ لە موناقەشە کە ئیمتیازی سەرتری ئەوان بوو بەرامبەر بە موسوڵمانە رووکەشیەکان، هاتن باسی تەوحیدیان هێنایە ئاراوە. بە باوەڕی ئەوان سیفەتەکانی خوا زیاترنین بەسەر زاتی ئەودا بەڵکو هەمان زاتی ئەون. بەم پێیە لە روانگەی موعتەزیلەوە

---

[1] حەکیمە موعتەزیلەکان تایبەت بە وڵاتە جیاوازەکان بوون، بەڵام زۆربەیان یان بنچینەیەکی ئێرانیان هەبوو یان لە ئێراندا دەژیان. واصل بن عطا کە بە دارێژەری ئەم فیرقەیە دەزانن، خۆی ئێرانی بووە.

سیفاتی خوایی بوونێکی سەربەخۆیان نییە بەڵکو هەروەک بوونی موجەڕەدی خوایین. ابوالهذیل دەڵێت: خوا زانا و گشت توانا و زیندووە و زانایی و توانایی و ژیانی ئەو ڕێک هەمان زاتی ئەون.[1] یوسف البصیر بۆ ڕوونکردنەوەی یەکبوونی زاتی خوا باس لە پێنج بناغە دەکات:[2]

١. فەرزی بوون بەشی لێک نەکراوەیە و عەرز پێویستە.

٢. فەرزی هەبوونی خوڵقینەر پێویستە.

٣. فەرزی بوونی ئەحوالاتی خوا پێویستە.

٤. ئەو سیفەتانەی شایستەی خوا نین، قبووڵ نەکراون.

٥. یەکبوونی خوا بە پێچەوانەی زۆربوونی سفەتەکانی ئەو قبووڵکراوە.

چەمکی یەکبوونی خوا تووشی گۆڕانکاریی بوو و لە ئاکامدا بەهۆی معمر و ابوهاشم بە شێوازی بابەتێکی تاقانە کە بەدوورە لە هەرجۆرە نیسبەتێک، ئەمان ڕایانگەیاند کە ناکرێ زانست بۆ خوا بە شتێکی هەڵگیراو بزانرێت، لەبەرئەوەی لەهەر حاڵەتێکدا زانستی خوا دەبێت شتێک بێت لە زاتی خوادا و قبووڵکردنی ئەم خاڵە یان یەکگرتنی عالەم و مەعلوومی پێویستە کە ئەمە باتڵە یان پێویستی بەوە هەیە کە لە زاتی خوادا دوو دەستەیی هەبێت کە ئەمەش نادیارە. ئەحمەد و فەزڵ، قوتابیەکانی ابواسحاق نظام ئەم دوویەتیەیان ناسیەوە و وتیان کە دوو خوڵقێنەری ڕەسەن بوونی هەیە: یەکێکیان بنەرەتێکی قەدیمە واتە خوا و ئەویدی بنەرەتێکی دروستبوو واتە کەلیمەی خوا یان عیسا مەسیحە. معمر جەختی کردە سەر یەکبوون و بیروڕاکانی لەوەبەدوا کەوتە بەر سەرنجی سۆفیەکانی ئێران. بەم شێوە دەبێ قبووڵ بکرێت کە هەندێ لە هزرخوازە ئیعتزالیەکان کەم تا کورتێک بە شێوازی نائاگایانە تا سنووری گشت خوایی چوونە پێش و بەو پێناسەی کە لە خوا کردیان و بەو هەوڵەوە کە

---

[1] ابوالفتح تاج الدین شهرستانی، الملل والنحل، پێداچوونەوەی کورتەن، لەندەن ١٨٤٦، ل٣٤.

[2] Frankel: Ein Mutazilatischeher Kalan,Wien, 1872, p. 13

بۆ ناوەکی کردنی یاسای ڕەهای دەرەکی کردیان ڕێگەی گشت خواییان بۆ سەردەمی دوایی کردەوە.

گرنگترین خزمەتی هزرخوازەکان بە فەلسەفەی ڕەها دارشتنی تیۆریەک بوو سەبارەت بە مادده کە پاشان لە دەستی دژکارانی ئەواندا واتە ئەشعەریەکان تووشی گۆڕانکاریی بوو و لەگەڵ خواناسیی ئەشعەریەکاندا یەکی گرت. ابواسحاق نظام، لە بنەڕەتەوە سرووشتی بە گەریانیکی ڕێک و جەبری دەزانی. جاحظ هەروەها حەزی بە سرووشت خوازی دەکرد و ئیرادەی بە شێوەیەکی سلبی پێناسە کرد[1].

بە گشتی هەرچەند هزرخوازەکان دەستیان لە چەمکی مەشیەتی خوایی نەشۆرد بەڵام هەوڵیان دا کە بوارێکی قوڵ بۆ سەربەخۆیی یەکە بە یەکەی نمودە سرووشتیەکان بدۆزنەوە، ئەم بوارە مادده بوو. هەروەک چۆن ابواسحاق نظام باسیکردووە مادده دابەش دەکرێت و ئەم دابەشبوونە کۆتاییەکی نییە. لە نێوان جەوهەر و عرض دا هیچ جیاوازیەک لە ئارادا نییە. بوون یان وجود کوالیتەیەکە کە بە مەشیەتی خوا بەشە جیانەکراوەکانی ماددەی لەخۆگرتووە. ئەم بەشە جیانەکراوانە بەردەوام لەئارادا بوون، بەڵام لە حاڵەتی بەر لە بوون واتە بەر لەوەی کە کوالیەتەی بوون وەرگرن هێزی ئیدراکیان نەبووە. ابن حزم نووسیویەتی کە بەپێی باسێکی یەکێک لە شێخەکانی موعتەزیلە واتە محمد بن عثمان، بەشی دابەش نەکراو یان پاژە بەر لەوەی کە شکۆی بوون وەربگرێت، شتێکە بەدەر لە حەرەکە و بێ جووڵەیە و بە مەخلوقیش ئەژمار ناکرێت. کۆیەک لە چییەتیەکان واتە تام و بۆن و ڕەنگ کە لە خۆیاندا بە ئیمکانیاتی مادی ناژمێردرێن دەبنە هۆی پێکهاتنی جەوهەر، ڕۆح بابەتێکی ناسکە لە جنسی مادده و چالاکیە فکریەکانیش بزوتنی زەینن، خولقاندن تەنها وەدیهاتنی ئیمکانیاتی بەر لە بوونە، لە ئیماژی هەر شتێکدا، تاکبوونی ئەو شتە واتە

[1] ابوالفتح تاج الدین شهرستانی، الملل والنحل، پێداچوونەوەی کورتەن، لەندەن ١٨٤٦، ل٣٨.

ئەوەی کە نیسبەتی هەیە لەگەڵ بابەتەکەدا، هۆی سەرەکی نییە. * جیهان کۆمەڵێکە لە شتەکان کە روخساری دەرەکیان هەیە و شیاوی درککردنن بەڵام جیهان سەربەخۆیە لە ئیدراکاتی ئێمە. حەکیمە موعتەزیلەکان کە باسیان لە هەموو بابەتە وردەکانی فەلسەفە کردووە بۆ گەیشتن بە مەبەستی ئایینی، خوایان بە یەکەیەکی رەها زانیوە کە بە هیچ شێوەیەک قبووڵی ژمارەی تر ناکات و کەواتە لە زیادبوونی هەست پێکراو {نەکراو} دوور و رەهایە. چالاکی خوا تایبەت بووە بەوەی کە بەشە دابەش نەکراوەکان شیاوی درککردن بکات. تایبەتمەندیەکانی بەشە جیانەکراوەکان لە زاتی خۆیانەوە دێت. هەروەک چۆن کەوتنەخوارەوەی بەردێک تایبەتمەندیەکە لە ناو خودی بەردەکەدا.

عطار بصری و بشر بن المعتمر وتیان کە خوا رەنگ و درێژایی و پانایی و تام و بۆنی نەخوڵقاندووە، بەڵکو ئەمانە بەرهەمی چالاکی شتەکانن.[١] خوا تەنانەت ژمارەی شتەکانی جیهان نازانێت. بشر تایبەتمەندیەکانی شتەکانی بە چەمکی "لەدایکبوون" یان کردەوەی بەرامبەری شتەکان روون کردەوە، کەواتە ئاشکرایە کە هزرخوازە ئیعتزالیەکان لە باری فەلسەفییەوە ماددەخواز بوون و لە باری ئایینیەوە باوەڕیان بە خوایەکی پەیوەست بە سرووشتەوە بوو.

فیرقەی موعتەزیلە جەوهەر و بەشی دابەش نەکراوی بە یەکێک زانیوە. جەوهەر بەشێکی جیانەکراو یان زەڕەیەکە کە فەزا دەگرێتەوە و بەدەر لەم تایبەتمەندیە خاوەنی لایەن و هێز و بوونیکە کە دەبێتە هۆی بەکردەبوونی زاتی ئەو، زەڕە شێوازێکی چوارگۆشەی هەیە، لەبەرئەوەی کە ئەگەر شێوازێکی خڕی هەبێت یەکگرتنی ئەم پاژە جیاوازانە ئەستەم دەنوێنێت.[٢]

---

[1] ابی محمد علی حزم، کتاب الفصل فی الملل و الاهواء ا النحل، ج چهارم، ل ١٩٤-١٩٧

[2] لە بارەی چۆنیەتی پاژە یان زەرەوە، بەهرەیەکی زۆرم لەم کتێبە وەرگرتووە: المسائل فی الخلاف بین البصیرین والبغدادین فی الکلام فی الجوهر، بەرهەمی ابو رشید سعید نیشابوری.

حەکیمە زەڕەخوازەکانی ئیعتیزالی سەبارەت بە زاتی زەڕە یان بەشی جیانەکراوە جیاوازی بیروڕایان هەبوو، هەندێکیان باوەڕیان بە یەکسانی زەڕەکان هەبوو، بەڵام ابو القاسم کەعبی بەڵخی، زەڕەکانی هەم بە هاوشێوە و هەم بە نایەکسان دەزانی، بەو مانایەی کە زەڕەکان لە یەکتر دەچن، بەڵام ئەم هاوشێوەییە لە گشت لایەنەکانەوە نییە. ابو القاسم بە پێچەوانەی (نظام)ەوە، زەڕەکانی بە هەرمانی واتە نەمر دەزانی و باسی لەوە کرد کە زەڕە خاوەنی دەستپێکی زەمەنییە، بەڵام بەتەواوەتی لە ناو ناچێت، لەبەرئەوەی کە مانەوە هۆی درێژەدانی بوونە و درێژەدانی بوون تایبەتمەندیەکی وجودی نوێ نییە. لە روانگەی ابو القاسمەوە هەبوونی زەڕە و مانەوەی بەرهەمهاتووی چالاکی ئیلاهییە، بەڵام ئیمکانی ئەوە هەیە کە هەندێ لە زەڕەکان لە بنەڕەتەوە بە سیفەتی مانەوە نەخوڵقابێتن. ابو القاسم بوونی فەزای ناوبژیوانی زەڕەکان بە ئەستەم نازانێت و بە پێچەوانەی دیکەی نوێنەرەکانی فیرقەی موعتەزیلە باوەڕی بەوە هەبوو کە زەڕە یان چیەتی ناتوانێت لە حاڵی نەبووندا بە شێوازی چییەتی بمێنێتەوە. ئەگەر بێجگە لەوە ڕایەکیترمان هەبێت تووشی پارادۆکس دەبین. چییەتی بە حوکمی ئەوەی کە سیفەتی بوونە، ئەگەر باس لەوە بکەین کە چییەتی لە حاڵەتی نەبوونیشدا هەر خۆیەتی ڕێک وەک ئەوەیە کە بوونەوەرێک لە حاڵەتی نەبووندا بە زیندوو بزانین. ئەم باوەڕەی ابو القاسم هاوشێوەیەتی هەیە لەگەڵ تیۆری ناسینی ئەشعەرییەکان کە لە کاتی خۆیدا زەربەتێکی قورسی دابوو لە ماددەخوازیی موعتەزیلە.

٢. بزووتنەوە فکرییە هاوکاتەکان

شکخوازیی، تەسەوف، ئایینی ئیسماعیلی

لەهەر سەردەمێکی فەرهەنگی پڕ لە گرٍ و تینْدا چەندین بزووتنەوەی فکری لەلای یەکترەوە پەیدا دەبن، هەروەک لە سەردەمی شکۆی فیرقەی موعتەزیلەدا چەندین گەڕیان لە بازنە فەلسەفی و ئایینیەکاندا پەیدا بوو، بە کورتی ئاماژەیەکیان پێ دەکەین:

١. شکخوازیی:

بەهۆی شێوازی جەدەلی هزرخوازەکانەوە بە پێویست جۆرێک لە شکی فەلسەفی دەرکەوت، کەسانێک وەک ثمامە بن اشرس و جاحظ کە بە هزرخواز دەناسران بە راستی لە ریزە شکخوازەکاندا بوون. جاحظ باوەڕی بە خوایەکی پەیوەست بە سرووشتەوە هەبوو، وەک دیکەی پیاوانی رۆشنبیری سەردەمی خۆی بە هیچ شێوەیەک لە ئەهلی کیتاب نەدەچوو.

جاحظ بەرامبەر بە وردبینییە فەلسەفیەکانی سەردەمی خۆی شۆڕشی کرد و هەوڵی دا کە ئیلاهیات بەربڵاوتر بکات و بیگەیەنێتە دەستی خەڵکی سادە و ساکار کە نەیاندەتوانی لە بابەتە ئایینیەکاندا شارەزا بن.

٢. تەسەوف:

دۆزینەوەی ئیپیستمۆلۆژی کە سەرتر بێت لە ناسینی ئاسایی، یەکەمین جار لە لایەن ذوالنون رەوتێکی رێکی وەرگرت، بەرەبەرە قووڵاییەکی زیاتری پەیدا کرد و بە شێوازی سیستمێکی دژە قوتابخانەیی واتە دژە سکۆلاستیک دەرهات و بەرامبەر بە سیستمی وشکی عەقڵی ئەشعەریەکان راوەستا. پێناسەکردنی ئەم سیستمە لە بەشی پێنجەمی ئەم کتێبەدا دێت.

٣. ئایینی ئیسماعیلی:

ئەم ئایینە کە بووە هۆی زیندووبوونەوەی دۆکیۆمێنتە ئایینیەکان لە بنەڕەتەوە ئێرانی بوو، ئیسماعیلیان لە جیاتی ئەوەی کە ئازادبیریی تێکەڵ بە ئیرتیدادی سەردەمی خۆیان سەرکوت بکەن، هەوڵیاندا کە ئایینی لەگەڵدا ئاشت بکەنەوە. هەربۆیە ئایینی ئیسماعیلی لەگەڵ ئازادبیریی ئەو سەردەمەدا پەیوەندییەکی قووڵی هەبوو و لە موجادەلە کەلامیەکانیش دوورەپەرێز بوو. شێوازە ریکلامیەکانی ئیسماعیلیەکان لە شێوازەکانی فیرقە ئیخوانی سەفا دەچوو، دیارە ئەم هاوشێوەییە پیشاندەری هەبوونی پێوەندی لە نێوانی ئەم دوو فیرقەدایە.

خوازە و سەرچاوەی ئایینی ئیسماعیلی هەرچی بێت ئەمە راستیەکی حاشاهەڵنەگرە کە ئیسماعیلییەکان لە بەرامبەر شێوازە جیاوازەکانی بیرکردنەوەدا پەرچەکرداریان نواند و هەربۆیە لە فەرهەنگی ئیسلامییدا گرنگایەتیەکی زۆریان هەیە. بێگومان لەهەر کۆمەڵگەیەکی پڕ گرۆتین و زیندوو، تیۆرگەلی فەلسەفی و ئایینی جۆراوجۆر پێکدێت، بەڵام چونکە گشتخوازی فکری لە روانگەی ئایینەوە بابەتێکی مەترسیدارە و بە زووترین کات پەرچەکردارێک لە کۆمەڵگەدا سەرهەڵدەدات و هەندێک بەرهەڵست پەیدا دەبێت. بۆ وێنە لە ئەورووپای سەدەی هەژدەهەمدا فیختە کە لەسەرەتادا چییەتی ماددەی خستبووە بەر لێکۆڵینەوە، خۆی لە ئاکامدا گەیشتە چەند خوایی. لە بەرامبەردا ئاگۆست کۆنت کە هەموو لێکۆڵینەوە لاهوتییەکانی لادابوو، مەعریفەتی سنووردار کردبوو بە ئیدراکی هەست ئامێز. شلایرماخر هێزی عەقڵی لە رێگەی ئیماندا دامرکاند. یاکونی بۆ گەیشتن بە مەعریفەت بابەتێکی سەرتر لە عەقڵی دۆزیەوە و دومێستێر و شلەگل، پاپی مەسیحییان بە بوونەوەرێکی بێ تاوان زانی و کردیانە پاڵپشت. لە جیهانی ئیسلامیشدا ئیسماعیلییەکان و دیکەی خوازیارانی ئیمامەت، سەبارەت بە بابەتی ئیمامەت وەک دۆمێستێر و شلەگل دووان.

بەم حاڵەوە ئیسماعیلیەکان لە هەمان دۆخی وابەستەیی بەو بابەتە جێگەیەکیان بۆ ئازادبیریی هێشتەوە.

کەواتە ئاشکرایە کە ئایینی ئیسماعیلی دەبێ بە یەکێک لەو لایەنانەی خۆڕاگریی بیرمەندە سەربەخۆکانی ئێران بزانین کە دژ بە ئامانجە ئایینیی و سیاسیەکانی ئیسلام دەستیان پێکردبوو.(١)

ئەم ئایینە لە بنەڕەتدا یەکێک بوو لە روخسارەکانی مەزهەبی شیعە، بەڵام بەهۆی عبدالله بن میمون، لە سنوورەکان رزگاری بوو. ئەم پیاوە سەیرە کە لەگەڵ ابوالحسن ئەشعەری دوژمنی گەورەی ئازادبیرییدا هاوچەرخ بوو، هەروەها بانگەشەی بۆ خولەفای فاتمی میسر دەکرد، پلانێکی گەورەی داڕشت، تان و پۆ رەنگاوڕەنگەکانی ڕست و سیستمێکی وەهای سازکرد کە بە هۆی رەنگە جیاوازەکان و رەمزاویی بوونەکەی و هەروەها بەهرەیەک کە لە فەلسەفەی فیساغۆریسی بردبووی، لە لایەن زەینی ئێرانییەوە پەسەند کرا. وەک ئیخوان سەفا کە هەموو فکرە بارزەکانی سەردەمی خۆی لە ژێر پەردەی ئایینی ئیمامەت کۆکردەوە و هەروەها مەزهەبی ئازایانەی خۆی لەگەڵ ئەم بابەتانە ئاوێتە کرد و ڕازاندیەوە؛ فەلسەفەی یۆنانی، مەسیحیەت، ئایینی مانەوی، فکرە موعتەزیلیەکان و تەسەوف و بیروڕاکانی مورتەدە ئێرانیەکان. بەپێی ئەم مەزهەبە، ئیمام یان رێبەری ئیسماعیلییەکان، عەقڵی گشتی و دیارە و بەرەبەرە لایەنەکانی حەقیقەت بۆ خەڵکی سەرەتایی ئاشکرا دەکات. عەقڵی گشتی لە هەر سەردەمێکدا بەپێی گەشەی فکری خەڵک لە دەرەجەیەکدا لە تاکی ئیمامدا خۆی دەردەخات.

لە دەرکەوتن و گۆڕانکاری مەزهەبی ئیسماعیلییەکان باش دیارە کە گەڕیانی ئازادبیریی لە ترسی ئەوەی کە نەوەک لە رێگەی کامڵبوونی رۆژ لە دوای رۆژی خۆیدا تووشی نەمان بێت، بە شوێن دۆزینەوەی پێگەیەکی

---

[1] ابی محمد علی حزم، کتاب الفصل فی الملل و الاهواء والنحل، بوونی فیرقە مورتەدە ئێرانیەکانی بە بەرهەمی خەباتی بەردەوامی ئێرانیەکان دەزانی کە خوازیاری تێکشکاندنی هێزی عەرەبەکان بوون هەڵبەت لە رێگەی ئاشتیخوازانەوە.

پتەودا گەڕا. پێکەنینی چارەنووس لەوەدابوو کە پێگەیەکی وەهای پەیدا کرد کە یەکسەرە بوون و ژیانی خستە مەترسییەوە، ئایینی ئیمامەت کە هێشتا لە گڕوتینەکەی نەکەوتبوو، ئازادبیریی سەردەمی وەک منداڵێکی بێ باوان گرتەخۆ و بەخێوی کرد و بەم کارەوە گشت مەعریفەی رابردوو و ئێستا و داهاتووی بۆ خۆی مسۆگەر کرد.

بەداخەوە پەیوەندی فیرقەی ئیسماعیلی بە سیاسەتی ئەو سەردەمە بۆتە هۆی سەرلێشێواویی زۆرێک لە توێژەران. ئەوان و هەروەها مەک دۆنالد (Macdonald).

ئایینی ئیسماعیلی وەک پیلانێکی ئێرانی بەهێز زانیوە بۆ لەناوبردنی هێزی سیاسی عەرەب. دەزگای ئایینی ئیسماعیلیان کە خاوەنی هەندێک لە گەورەترین مێشکەکان و سافترین دڵەکان بوو بۆ سووکایەتی پێکردن بە فیرقەیەکی مرۆڤ کوژی دڵڕەش زانیوە کە بەردەوام بە شوێن ڕاودا دەگەڕێن. کاتی باسکردن لە کارەکانی ئیسماعیلییەکان دەبێ لە بیرمان بێت کە ئەمان لە بەرامبەر دڕندانەترین ئازارەکاندا بوون و ناچار کەوتنە داوی توندوتیژییەوە. لە کۆمەڵگە سامیەکاندا کوشتنی مرۆڤ بە ناوی ئایینەوە بەدەر لە هەر جۆرە بەرهەڵستکردنێک بوو، تەنانەت بە مەشروع دەزانرا. تەنانەت لە ئەوروپا پاپاکان هەتا سەدەی شانزدە مرۆڤ کوژیە ترسناکەکانیان وەک کوشتاری رۆژی جیژنی بارتەلمی Barthelemy پەسەند دەکرد.

تەنها لە رۆژگاری ئێستادایە کە هەرجۆرە مرۆڤکوژیەک چ ئایینی بێت و چ غەیرە ئایینی بە تاوان دەناسرێت. کەواتە رەوا نیيە جیلە پێشووەکان بە پێوەرە ئەخلاقیەکانی ئەمڕۆ بخەینە بەر دادگا.[1] بزووتنەوەیەکی ئایینی ئەوەندە مەزن وەک نەهزەتی ئیسماعیلیی بناغەکانی ئیمپراتۆریەکی بەرینی خستە لەرزە و بە هەموو ئەو ئیهانە کردن و بوختان و ئەشکەنجە

[1] ابوالفتح تاج الدين شهرستانی، الملل و النحل، پێداچوونەوەی کورتەن، ١٨٤٦، ل١٤٩.

جیاوازانەوە دیسان سەربەرز بوو لەو گشت تاقیکردنەوە بێتە دەر و بۆ ماوەی چەندین سەدە پاڵەوانی زانست و فەلسەفە بوو، وەها بزووتنەوەیەک ناکرێ تەنها لەدایکبووی پیلانێکی سیاسی ناسەقامگرتوو بێت. ئەم ئایینە، ئایینێکە کە لەسەردەمی ئێستاشدا هەرچەند لەو تینە سەرەتاییەی خۆی بەتاڵ بووە، بەڵام کەماڵی خوازیاری ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی هیند و ئێران و ئاسیای ناوەڕاست و سوریا و ئەفریقایە و گەیشتووەتە فکری بابیەوە کە لە مەرامە سەردەمیەکانی ئێرانە.

بگەڕێینەوە بۆ فەلسەفەی ئیسماعیلی، بیرمەندەکانی ئەم مەزهەبە چەمکی ئولوهیەتیان لە موعتەزیلیە نوێکان وەرگرت، بەپێی راهێنانەکانیان خوا، یان بنەڕەتی کۆتایی جیهان، قبوولی سیفەت ناکات و زاتی خوا نیسبەت وەرناگرێت. کاتێک کە سیفەتی "قادر"ی بۆ دادەنێین هەر ئەمە رادەگەیەنین کە ئەو بەخشندەی هێزە و کاتێک سیفەتی "قەدیم"ی بۆ ناو دەبەین مەبەستمان مێژووی وشەی خوا یان بە وتەی قورئان "عالم امر"ە، کە لە بەرامبەر عالەمی خوڵقاو "محدث" دەوەستێت. گشت پارادۆکسەکان لە زاتی ئولوهیەتدا دەسڕدرێنەوە و گشت دژەکانیش لەوێوە دێن. ئیسماعیلیەکان لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە بەم شێوازە گرفتی گرنگی ئایینی زەردەشتیان چارەسەر کردووە، بیرمەندە ئیسماعیلییەکان بە مەبەستی دۆزینەوەی وەڵامێک بۆ پرسیاری "کثرت" چییە؟ کەڵکیان وەرگرت لە بابەتێک کە بە باوەڕی ئەوان لە چەمکە سەرەتاییەکانی فەلسەفەیە. ئەم بنەڕەتە بەم شێوەیە کە: لە یەک تەنیا یەک دەبێتەوە، واتە "قاعدە الواحد" بەڵام یەکێکی نوێ کە لە یەکێکی کۆن بەرهەم دێت بە تەواوەتی لە یەکە کۆنەکە جیاواز نییە بەڵکو هەمان یەکە کۆنەکەیە کە تووشی گۆڕانکاریی بووە و نوێ بووەتەوە. کەواتە دەبێ ئەوە قبوڵ بکەین کە یەکیەتی سەرتر تووشی گۆڕان بووە و بە شێوەی عەقڵی یەکەم یان عەقڵی گشتی دەرهاتووە و پاشان بە گۆڕانکارییەکی تر نەفسی گشتی

پێکهێناوە. نەفسی گشتی بە حوکمی زاتی خۆی خوازیاری ئەوە بوو کە لەگەڵ یەکیەتی سەرتر یەکبگرێت، کەواتە بزووتنەوە و جەستەیەک کە خاوەنی هێزی حەرەکە بێت بوون بە پێویستی، نەفسی گشتی بۆ گەیشتن بە ئامانجی خۆی ئەفلاکی خولْقاند کە لە لایەنی دڵخوازی ئەودا حەرەکەیەکی بازنەیی هەبوو، هەروەها دەستی دایە خولْقاندنی توخمگەلێک کە ئاوێتەی یەکتر بوون و جیهانیان پێکهێناوە، جیهان دەرکەوتەی زۆرینەیە و نەفسی گشتی هەوڵدەدات کە لە نێوان ئەم زۆرینەدا تێپەڕ بێت و بگەڕێتەوە بۆ سەرچاوەی سەرەکی خۆی، نەفسی پاژەیی یان ورد کۆکراوەی جیهانە و تەنها بۆ پەروەردەکردن و پێشکەوتن پێکهاتووە. عەقڵی گشتی جاروبار لە کەسایەتی ئیمامدا خۆی نیشان دەدات و ئیمام نەفسە وردەکان بەپێی تاقیکردنەوە و گیرایی ئەوانە، نورانی دەکات و بەرەبەرە لە نێوان زۆرینەوە رێگە بۆ جیهانی یەکیەتی هەرمانی دەکاتەوە. لەوکاتەدا کە نەفسی گشتی بگاتە تەشقی خۆی یان باشترە وابڵێین کە بگەرێتەوە بۆ قووڵایی خۆی، دابڕان و پەرتەوازە بوون دەست پێدەکات. ئەو وردیلانەی کە جیهانیان دروست کردووە لە یەکتر جیا دەبنەوە و توخمگەلێک کە پەیوەستن بە چاکەوە دەگەڕێنەوە بۆ حەق، یان خوا کە نوێنەری یەکیەتییە و توخمەکانی پەیوەست بە خراپە، پەیوەندیان دەبێت بە ناڕاستی یان شەیتان کە دەرکەوتەی زۆرینەیە.

ئەمە بوو کورتەیەک لە فەلسەفەی ئیسماعیلی کە بە وتەی شەهرستانی ئاوێتەیەکە لە بیروڕا مانەویەکان و فکرە فەلسەفیەکانی ئەو سەردەمە. رێبەرە ئیسماعیلییەکان پاش ئەوەی کەسنای سەرەتاییان سەبارەت بە ئیمانی دێرین دەخستە شک و گومانەوە، نەرم نەرم فەلسەفەی خۆیان دەگواستەوە بۆ ئەم کەسانە و لە ئاکامدا دەیانگەیاندنە قۆناغی رزگاربوونی مەعنەوی. ئیماندارە ئیسماعیلییەکان لەم قۆناغەدا روخسارە موختارە ئایینیەکانیان تەرک دەکرد و ئایینی رووکەشییان بە دەزگایەکی ئاخندراو

له درۆی سپی دەزانی، روانینی فەلسەفی ئیسماعیلی لەدایکبووی یەکەمین هەوڵێک بوو کە بۆ ئاوێتەکردنی فەلسەفە لەگەڵ جیهانبینی رەسەنی ئێرانی روویدا. ئیسماعیلییەکان لە ژێر تیشکی فەلسەفە تەندراوەکەی خۆیاندا هەوڵیاندا ئیسلام پیشان بدەنەوە و لەم رێگەدا بە شێوازێک کە پاشان لە لایەن سۆفیەکانەوە پەسەند کرا دەستیان دایە لێکدانەوەی قورئان.

له سیستمی فکری ئیسماعیلییەکاندا ئەهریمەنی زەردەشت خوڵقێنەری شەیتان روخساری خراپیەکان نییە، بەڵکو توخمێکە کە دژ بە یەکیەتی سەرەتاوە هەڵدەستێت و بە تێکشکاندنەکەی گشت پارچەیی جیهانی دەرکەوتە ساز دەکات. ئەم بنەڕەتە پڕ لە شەڕو موناقەشە کە بەشێکە لە زاتی یەکیەتی سەرەتا و دەرخەری گشت چەشنی جیهانی هەستپێکراوە، بەرەبەرە تووشی گۆڕانکاریی بوو. لە سەدەی هەشتی کۆچییدا بە هۆی فیرقەی حروفییەوە کە پەیوەست بوو بە ئایینی ئیسماعیلییەوە لە لایەکەوە لەگەڵ تەسەوفدا و لەلایەکیترەوە لەگەڵ تەسلیسی مەسیحییدا بەرامبەر بوو. حروفیەکان لەسەر ئەو بارەوە بوون کە وشەی "کن" واتە ببە، وشەی کەونی خوایە و هەرچەند خۆی نامەخلووقە، روخساری دەرەکی پەیدا دەکات و دەگاتە خەڵک، بەڵام نابێ فەرامۆشی بکەین کە لە وشەوە رێگەیەک نییە بۆ ناسینی زاتی ئولوهیەت لەبەرئەوەی ئولوهیەت لە دەستێوەردانی درککردنی هەستەکانەوە بەدوورە.[1] کەواتە ئەمە وشە بوو کە بۆ دەرخستنی "باوک" لە منداڵدانی "مریەم"دا بووە جەستە. گشت جیهان سەرانسەر دەرکەوتەی 'وشە'ی خوایە و خوا علوولی کردۆتە ناو "وشە"وە. گشت دەنگەکانی جیهان لە خوادایە و هەر زەرەیەک سروودی ئەو دەچڕێت. هەرچی هەیە، مانەوەیە. ئەوانەی کە خوازیاری دۆزینەوەی حەقیقەتی کۆتایین دەبێ موسەما لە ناو ئیسمدا بدۆزنەوە، لەبەر ئەوەی ئیسم لە هەمان حاڵدا هەم ناوەرۆکی خۆی دەشارێتەوە و هەم پیشانی دەدات.

[1] ابوالفضل استر آبادی، جاویدان کبیر، کتێبخانەی کەمبریج، بەرگی١٤٩ الف

٠٣. ئایینی ئەشعەری
یان پەرچەکردارێك لە بەرامبەر هزرخوازییدا

بـــزووتنەوەی هزرخـــوازیی پـــشتیوانی لە لایەن یەکەمـــین خەلـــیفە عەباســـییەکانەوە وەردەگـــرت و بـــۆ مـــاوەیەک لە ناوەنـــدەکانی فکـــری ئیـــسلامییدا بـــرەوی پەیـــدا کـــرد، لە کۆتـــایی ســـەدەی ســـێهەمدا لە لایەن ئەشعەریەکانەوە تووشی پەرچەکردارێکی توند بوونەوە، بزووتنەوەی نوێ ڕێبەرێکـــی زۆر بە گڕوتینـــی هەبـــوو بە نـــاوی ابوالحـــسن ئەشـــعەری، لەدایکبووی ٢٦٠ کۆچیە، کە ماوەیەک لای مامۆستا موعتەزیلیەکان قوتابی بـوو، شـێوازەکانی ئەوان فێـر بـوو، پاشـان بە هەمـان فـۆرمی خۆیـان ئەو کۆشـکەی رووخانـد کە مـوعتەزیلە بە زەحمەتـی زۆر سـازیان کردبـوو. ئەشعەری لەگەڵ مامۆستاکەی ابوعلی جبائی کە نوێنەری موعتەزیلەکانی بەسرە بوو[1] زۆر جەدەلی دەکرد و بە هۆی ئەم دەمەقاڵەو باسانەوە بوو کە پەیوەنـدی هاوڕێیانەیـان پچـڕا و ئەشـعەری بارەگـای مـوعتەزیلەی جێهێشت.

ئیـشپی تـا دەنووسـێت: ئەشـعەری لەلایەنێکـی تریـشەوە بـۆ ئـێمە کەسایەتیەکی گرنگە، بەو مانایەوە کە جێگری راستەقینەی سەردەمی خۆی بوو و لەگەڵ گەڕیانە یەک لە دوای یەکەکانی ئەوکاتەدا ئاشنایەتی هەبوو، گەڕیـانە جیاوازەکـانی ئەو سـەردەمە گـرنگە سیاسـی و ئـاییینە لەودا بە ئاشکرا دیار بوو: ئیمانی موتەشەریعەکان و عەقڵی موعتەزیلە لە کەسایەتی

---

1 Mehren " Extracts from Ibon Asakir" Travaux de la Troisieme session du congres Intimantional, des Orientalistes,p.261

ئەودا یەکیـان گرتبـوو. ئەشـعەری لە منداڵیـدا موتەشـەریع و لە لاویـدا موعتەزەلی بوو، ژیانی ئەو ئاوینەی باڵانوێنی نەتوانایی منداڵانەی ئەو یەکە و ناکـامڵبوونی ئەم یەکە بـوو. لە بەرامـبەر جـاحظ دا دیـکەی زانایـانی مـوعتەزیلە زەینـی خۆیـان لەهەر جـۆرە کۆتوبەنـدێک رزگـار دەکـرد و لە هەندێ کاتـدا تووشـی بیرکردنەوەیەکی زۆر نێگەتیڤ دەبوون. ئەشـعەری لەم نێـوانەدا خوازیـاری ئەوە بـوو کە ئیـسلام لە تـوخمە بێگانەکـان پـاڵفتە بکـات، هەروەهـا شـعوری ئـایینی خەڵـک لەگەڵ میزانـی ئـایینی ئیـسلامدا هـەماهەنـگ بکـات. هزرخـوازە موعتەزیلیەکـان جیهانیـان تەنهـا بە پێـوەری عەقـڵ هەڵدەسـەنگاند و ئایینیـان لەگەڵ فەلـسەفەدا ئـاوێتە کـرد و بـاوەڕە ئایینیەکانیان لەگەڵ چەمک و پێناسـە فەلـسەفیەکاندا بەراورد دەکرد. ئەوان کەم تاکورتێـک لە پێداویـستیەکانی سرووشـتی مرۆیـی غافـڵ بـوون و یەکگرتـوویی دەزگـای ئـایینی ئیـسلامیان خستە مەترسیەوە و هەر لێرەوە بوو کە پەرچەکردارێک لەبەرامبەریدا دەرکەوت.

پەرچەکرداری ئەشـعەری لەبەرامـبەر فیـرقەی مـوعتەزیلەدا بـووە هـۆی ئەوە کە شـێوازی جەدەلـی موعتەزیلەکـان بـۆ پاراسـتنی وەحـی خـوایی بەکاربهێنرێـت. ئەشـعەرییەکان بـۆ رەتکـردنەوەی بـاوەڕی هزرخوازەکـان تیۆری سیفەتەکانی خوایان هێنایە ئاراوە و لە بـابەتی ئیرادەدا رێگەیەکیـان دۆزیەوە لە نێـوان جەبـری تونـدڕەوەی پێشین و ئیختیـاری لەڕادەبەدەری موعتەزیلەدا. هەورەها ڕاینگەیاند کە ئیختیـار و گشت کردەوە مرۆییەکـان دروستکراوی خوان و توانـای بەدەسـتهێنانی کردەوە جیاوازەکـان دراوەتە مرۆڤ.

فخرالدین رازی کە بە هۆی هێرشی قورسی بۆ سەر فەلسەفە بە توندی لە لایەن نصیرالدین طوسی و قطب الدین شیرازی بەرەنگاری کرا، ئیمکـانی بەدەسـتهێنانی چـالاکیە جیاوازەکـانی ئینکـار کـرد. لە لێکدانەوەیەکـدا کە لەسـەر قورئـان نووسـیویەتی بە ئاشـکرا بەرەو جەبرخوازیـاری پەیـدا

کـردووه. یەکێکـی تـر لە فیرقەکـانی دژ بە هزرخـوازیی بە نـاوی ماتریـدیە دەناسـرێت و لەسـەر دەسـتی ئەبومەنـصور خەڵکی ماتریـدی سـەمەرقەند بنیـاتنراوە و لەم بـوارەدا لەگەڵ هزرخوازەکانـدا هـاوڕا بـووە، لەبەرامـبەر باوەڕی ئەشعەری ئەمەی فێر دەکرد کە مرۆڤ بەسەر چالاکیەکانی خۆیدا بە تەواوەتـی سـوڵتەی هەیە و هێـزی ئیختیـاری ڕێگە دەبـرێتە نـاو گـشت کردەوەکانیەوە.

ئەشعەری ئەم بابەتانەی تەنها لەبەر بەرژەوەنـدی ئـایین بـاس کـردووە، بەڵام بـابەتی هـەمـاهەنگکردنی عەقڵ و وەحـی بەپێـی پێویـست کێـشرایە بابەتی زاتی کۆتایی جیهان و دیکەی باسە فەلسەفیەکانەوە. لەم کاتەدا بوو کە باقلانی دەستی دایە لێکدانەوەی هەندێک لە بابەتە فەلـسەفییە ڕەهاکـان وەک ئەوەی کە ئایا جەوهەر یەکەیەکی تاقانەیە و بۆشایی کامڵ مـسۆگەرە و بابەتەکـانی دیـکە و بە توێژینەوەکـانی لە زانـستی کەلامـدا بـوارێکی فەلسەفی بۆ ئایینی ئەشعەری پێکهێنا. پاش ئەوە بیرمەندە ئەشعەریەکان بە مەبەسـتی ڕووبەڕووبـوونەوە لەگەڵ سیـستمە فەلـسەفیەکانی ڕۆژگـاری خۆیـان بە ناچـار ڕوویـان کـردە داڕشـتنی فەلـسەفە و تیـۆریەکی تایبەتیـان سەبارەت بە زانست داڕشت. ئێمە لەم پێگەیەدا نامانەوێ ئاوڕ بدەینەوە لە لایەنگریـی فیـرقەی ئەشـعەری لە شـەرع و بـابەتە شـەرعیەکان، بـۆ نمـوونە نـامەخلووقبوونی قورئـان و دیتنـی خـوا. تەنهـا هەوڵـدەدەین کە لە نێـوان موجادەلەکـانی موعتەزیلیەکـان تـوخمە فەلـسەفیەکانی ئەم فیـرقەیە دەربکێشین و بوارە فەلسەفیەکەی بخەینە بەرباس.

لە ئـایینی ئەشـعەرییدا، خـوا بـوونی واجبی کۆتـاییە و سـیفەتەکانی خـوا ڕێک هەمان زاتی ئەون و بوون و چییەتی ئەو تاقانەیە.[1] ئەشعەریەکان بۆ

---

1 Martin Schereiner " Zur Geschichte,des Asaritenthums,Huitieme Congres International des Orientalistes, II Patie,1839,p.113

سەلماندنی هەبوونی خوا بەدەر لەوەی کە کەڵکیان لە بابەتی پێکهاتنی حەرەکە وەرگرت، ئاوها لێکدانەوەیان کرد:

١. هەموو شتەکان بە هۆی بوونی خۆیانەوە یەکێکن، بەڵام سەرەڕای ئەم یەکبوونە چییەتی جیاواز و تەنانەت دژ بە یەکیشیان هەیە، کەواتە بۆ روونکردنەوەی جیاوازی نێوان شتەکان هۆیەکی کۆتایی هەیە.

٢. بۆ هەبوونی هەر بوونەوەرێکی خوڵقاو، هۆیەک پێویستە و کەواتە دەبێ هۆکارێک هەبێت و ئەو هۆکارە - خوایە.

ئەشعەریەکان سەبارەت بە خوڵقاندنی جیهان دەیانوت: هەرچی لە جیهاندا هەیە یان جەوهەرە یان دەرکەوتەیە. دیارە کە دەرکەوتە خۆی سازکراوە و لەبەرئەوەی کە هیچ جەوهەرێک ناتوانێت سەربەخۆ بێت لە دەرکەوتە، کەواتە پێویست دەکات کە جەوهەریش دروستکرا بێت.

سازدرانی جەوهەر خوڵقاندنی دەرکەوتە بە پێویست دەکات و ئەگەر باوەڕمان بە پێشینەی جەوهەر بێت دەبێ باوەر بە پێشینەی دەرکەوتەش بکەین. ئەشعەریەکان لە وەڵامی ئەم پرسیارەدا کە "شت چیە؟" بە وردی رەخنەیان لە مەقولاتی ئەرەستۆ گرت و گەیشتنە ئەم ئاکامە کە شتەکان لە کاتی خۆیاندا هیچ جۆرە تایبەتمەندییەکیان نییە. ئەوان لە نێوان تایبەتمەندییە سەرەتایی و دواییەکانی شتەکاندا هیچ جیاوازیەکیان دانەنا و هەموو تایبەتمەندییەکانیان بە بەراوردی زەینی زانی. کوالیتەیان بە دەرکەوتێک زانی کە بێ ئەوە بوونی جەوهەر ئەستەمە.

وشەی "جەوهەر" یان "پاژەی دابەشنەکراو" لە روانگەی ئەشعەرییەکانەوە بە ئاشکرا باسی لە بابەتی دەرەکی نەدەکرد، ئەوان بەپێی غیرەتی ئایینی خۆیان و بۆ پاراستنی چەمکی خوڵقاندنی ئیلاهی، جیهانیان بە پیشانگای بابەتە زەینییەکان زانی و وەک بێرک لی Berkeley دیسیپلین و رێکی بابەتە زەینیەکانیان بە مەشیەتی خوا پێناسە کرد.

کانت لە هەڵسەنگاندنی گەریانی ناسینی مرۆڤدا تەنها تا چەمکی شی فی النفسە واتە Ding an Sich چووە پێشەوە. حەکیمە ئەشعەرییەکان لەم سنوورە تێپەڕ بوون و بە پێچەوانەی حەقیقەتخوازەکانی ئەو سەردەمە ئەمەیان ڕاگەیاند: شی فی النفسە، یان زاتی ناوخۆی شتەکان تەنها لەبەر ئەوەی کە دەکەونە بەر ئیدراکی تاکی کەسی بینەر، بۆیە پەیدا دەبن. کەواتە مەزهەبی زەڕە یان پاژەی ئەوان لە تیۆری ئەتۆمخوازیی لۆتزە Lotze دەچێت.

لۆتزە هەرچەند خوازیاری سەلماندنی ڕاستەقینەی دەرەکی بوو، بەڵام گەیشتە ئەو شوێنەی کە ڕاستەقینەی دەرکی کرد بە زەینیەتی ڕەها.[1] بە گشت ئەم باسانەوە ئەشعەریەکان و لۆتزە نەیانتوانی پاژەکان بە خوڵقێنراوی بوونی کۆتایی بزانن. ئەوان وەها لە تەوحیدی ڕەهادا نغرۆ نەبووبوون کە هەرچی هەیە بێجگە لە خوا، وەلا بنێن. لە ئاکامدا هەرچەند بە شێوەی بارکلی لە ڕوانگەی گریمانەخوازی رەهاوە دەستیان دایە لێکدانەوەی ماددە، ڕەنگە دیسان بە جەبری هەندێک واقعخوازیی غەریزی و بە حوکمی سونەتی مەزهەبی زەڕە بوو کە دەستیان لە وشەی "زەڕە" هەڵنەگرت. بەم ئامێرەوە هەوڵیاندا مۆرکی واقیعخوازیی بنێن لە گریمانەخوازیی خۆیان. ئەشعەریەکان لە بەرامبەر بەرژەوەندییەکانی زانستی جەزمی کەلام، بە ڕوانگەیەکی ڕەخنەییەوە ئاوڕیان لە فەلسەفەی ڕەها دایەوە و لە ئاکامدا داڕشتنی فەلسەفە ئەوانی ڕاکێشا بۆ خۆی و دەستیان دایە دامەزراندنی سیستمێک.

---

[1] لوتسە لە ئەتۆمخوازەکانە، بەڵام ئەتۆم بە ماددە نازانێت، دەڵێ: چییەتیە هەستکراوەکان و قەبارە بەرهەمی کردەوەی بەرامبەری ئەتۆمەکانن. کەواتە ئەتۆم خۆی دەتوانێت خاوەنی تایبەتمەندی بەردەوامی بێت، حەقیقەتی هەستکردنی قەبارە وەک حەقیقەتی ژیان و دیکەی هەستەکان لە هارکاری نیوان نوقتەکانی هێز پێکدێت.

یەکێکی تر لە بابەتە فکرییەکانی ئەشعەرییەکان لە باری فەلسەفییەوە پڕ مانا و زۆر گرنگە، بابەتی هۆیە، حەکیمە ئەشعەرییەکان بۆ سەلماندنی ئیمکانی موعجیزە بنەمای هۆ یان نەفی کرد هەربەو شێوەیە کە هێرشیان کردە سەر باوەڕی موعتەزیلە سەبارەت بە نەبینراوبوونی خوا، بە رەتکردنەوەی بنەماکانی زانستی ابصار، بانگەشەی ئەوەیان کرد کە خوا هەرچەند حەجمی نییە، بەڵام دیسان دەکرێ ببیندرێت. لەوکاتەدا خاوەن شەرعە ئیسلامیەکان باوەڕیان بە موعجیزە هەبوو، هەروەها بنەمای هۆی گشتیان پەسند کردبوو و دەیانوت کە خوا لەکاتی موعجیزەدا بنەمای هۆ، رادەگرێت و دەیوەستێنێت.

ئەشعەرییەکان بەڵام بە داڕشتنی هاوسانی هۆ و هۆکار، سەرپێچییان لە بیروڕای خاوەن شەرعەکان کرد و رایانگەیاند کە چەمکی هێز یان هۆ پووچە، هەرچی کە سەبارەت بە شتەکان دەیزانین هیچ نییە بێجگە لە کاریگەریەتی شەپۆلگەلێک کە بە ئەمری خوا یەکیانگرتووە و دەگەنە ئێمە.

٤. غەزالی

لێکدانەوەی فەلسەفەی ئەشعەری بۆ باسکردن لە ابوحامد محمد غەزالی، کە ساڵی ٥٠٥ کۆچی دوایی کردووە، ناتەواوە. هەرچەند زۆرێک لە زانایانی کەلام سەبارەت بە غەزالی بەشێوەیەکی هەڵە حوکمیان داوە، بەڵام گومان لەوەدا نییە کە ئەم فەیلەسووفە یەکێکە لە گەورەترین کەسایەتیەکانی جیهانی ئیسلام. غەزالی "شکاک"یەکێکی بەتوانا بوو کە بەر لە دیکارت بە شێوازی فەلسەفی ئەو بیری کردەوە[١].

هەروەها حەوتسەد ساڵ پێش هیوم بە لێواری تیژی شێوەی جەدەلی خۆی، کۆتوبەندی هۆیەتی پچراند.

غەزالی یەکەمین کەس بوو کە کتێبێکی ڕێکی نووسی سەبارەت بە ڕەتکردنەوەی فەلسەفە و شەریعەتیەکانی ڕزگار کرد لە ترسێک کە بەرامبەر خاوەن فەلسەفەکان هەیانبوو. توانایی ئەو بووە هۆی ئەوەی کە لەوەبەدوا موتالای بابەتە ئایینەکان لەگەڵ موتالای فەلسەفەدا تەریب ببێت و بوار بڕەخسێت بۆ سیستمێکی پەروەردەیی وەها بەرز کە گەورە پیاوانێکی وەک ابوالفتح تاج الدین شەهرستانی و محمد زکریا ڕازی و شهاب الدین یحیی سەهرەوەردی لەوێدا گەشە بکەن.

غەزالی سەبارەت بە ڕوانینی خۆی ئاوهای نووسیوە: لە سەردەمی منداڵییەوە خوازیاری ئەوە بووم کە شتەکان بە بیری خۆم بناسم و بەپێی ئەم ناسینە بوو کە سەرپێچیم لە ژێدەرەکانی مامۆستا کرد. گشت ئەو بیروباوەڕانەی کە لە منداڵییەوە لە زەینی مندا چەقیبوون گرنگایەتی پێشووی خۆیان لەدەست دا. تێگەیشتم کە لە مێژە جوولەکەکان و

[١] کتاب احیاء العلوم الدین غزالی، لێکچوونێکی وەهای هەیە لەگەڵ گوتار سەبارەت بە ڕەوشتی دیکارت، کە ئەگەر لە سەردەمی دیکارتدا وەرگێرانێکی لەبەر دەستدا بوایە هەموان دیکارتیان تاوانبار دەکرد کە انتحالی کردووە.

مەسـیحیەکان و پەیڕەوەکـانی ئایینەکـانی تـر ئەسـیری سـەرچاوە دۆکیۆمێنتیەکان بوون، لە حاڵێکدا کە زانستی راستەقینە دەبێ لەهەرجۆرە گومانێـک بەدوور بێـت. بـۆ وێـنە دیـارە کە دە لە سـێ زیـاترە و ئەگەر کەسێک هەبێت کە بتوانێت دارێک بکاتە مار و نمایشتێکی سەیر بخولقێنێت، هەوڵبدات کە پێچەوانەی سێ و دە بسەلمێنێت دیارە بەوپەڕی تواناکەیەوە لەم بابەتەدا بێ توانا دەبێت. ئەوە بابەتێکی حاشاهەڵنەگرە.

غەزالی گشت سـەرچاوەکانی ناسینی خستە بەر لێکۆڵینەوە و لە ئاکامدا تەسـەوفی بە سـەرچاوەی راستەقینەی ناسـین زانـی، هەروەهـا بە جدییەتەوە دەسـتی دایە بـابەتی چییەتـی نەفـس لە حاڵێکـدا کە ئەشـعەرییەکان بە هـۆی تەوحیدی وشک و بەپێی ڕوانینی بەرتەسکی خۆیان لە جەوهەر، نەیاندەتوانی بە سـانایی لەم بـارەوە بـدوێن. غەزالـی سـەبارەت بە خـواش باسـێکی هێنـایە ئـاراوە، گێـڕانەوەی وردی ئەم باسـە زۆر دژوارە وەک بـۆرگێرBorger و زۆلگێر Solger ئەڵمـانی هەمە خوایی سۆفیانەی لەگەڵ چەمکی تـاقە خـوایی دیاری ئەشعەریەکان ئاشت کردەوە، هەربۆیە بەئاسانی ناکرێ بڕیار بدەین کە ئایا غەزالی پەیڕەوی فەلسـەفەی هەموو خـواییە بە تەواوەتـی یـان بە شـێوازی تاکی ئیمانی بە هەمە خوایی هەیە وەک باوەڕەکانی لۆتزە.

لە روانینـی غەزالییـدا نەفـس توانـای درککردنـی شـتەکانی هەیە، بەڵام درککـردن بـابەتێکی دەرکەوتەیە و دەبێ پەیوەسـت بێت بە جەوهەرەوە، یـان زاتێکی ئازاد لە گشت دەرکەوتەکانی جەستە. غەزالی لە وتـاری (المضنون به علـی غیـر اهلـه)، خۆپاراسـتنی پێغەمـبەری لە کەشـفکردنی چییەتـی نەفس یـان ڕۆح باسکرد و نووسی: خەڵک دوو گرووپن، ئەوانەی بیرێکی سـاکاریان هەیە و بیرمەندەکان. سادەبیرەکان ماددە بە مەرجی بوون دەزانـن و وێنەیەکیـان لە جەوهەری تـاک نییە. بیرمەنـدان بە لـۆژیکی خۆیـان دەسـتیان دەگـاتە چەمکی بەربڵاوی نەفس کە گشتگری خوا و ڕۆحی تاکیە. ئەم بـابەتە ئەوە دەگەیەنێت کە غەزالی خوازیاریی بەرەو هەمە خوایی هەبووە و هەربۆیە بەلایەوە باشـتر بووە کە سەبارەت بە چییەتی کۆتایی نەفس بێدەنگ بمێنێتەوە.

غەزالـی بە یەکێـک لە ئەشـعەریەکان دەزانـن، بەڵام بەڕاسـتی وانیـیە و غەزالی مەزهەبی ئەشعەری تەنها بۆ خەڵکی ئاسایی بە باش دەزانی. بەپێی نووسراوێکی شبلی: غەزالی لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە نهێنی ئیمـان نـاکرێ کەشف بکرێت، هەربۆیە خوازیاری پەرەپێدان بە ئیلاهیاتی ئەشعەری بوو. بە هەوڵێکی زۆرەوە قوتابیە تایبەتەکانی خۆی ئاگادار دەکردەوە کە بەهیـچ شێوەیەک بەرهەمی بیرکردنەوەکانی ئەو بڵاو نەکەنەوە.

ئەم باوەڕە و هەروەها هەوڵی ئەو بۆ بەکارهێنانی چەمکە فەلسەفیەکان شەریعەتیەکانی بەدگومان کرد. ابن جوزی و قاضی عیاض و هەندێکی تر لە حەکـیمە شـەرعیە ناودارەکـان بە ئاشـکرا ئەویـان بە "لادەر" زانـی و تەنـانەت عیـاض لەوەش زیـاتر رۆی و ئەمـری کـرد کە هەمـوو بـابەتە فەلسەفی و ئایینیەکانی غەزالیان لە سەرانسەری خاکی ئیسپانیا لەناوبرد.

بە باسـکردنی ئەو بابەتـانە ئەوە دەردەکەوێـت کە شـێوازی جەدەلـی موعتەزیلە نکوڵی لە شکۆی خوا کرد و ئیلاهیـاتی وەک گشتیەتێکی نادیـار پێناسە کرد، بەڵام بزووتنەوەی ئەشعەری لایەنی تـاکی خوای خستە بەرباس و لە جیاتی ئەوە واقیعی دەرەکی سرووشتی ئینکار کرد. هەرچەند سیستمی موعتەزیلە لە بواری باکردن لە دەرکەوتەی پاژەی دابەشنەکراو لەرزۆک بوو، بەڵام بە گـشتی ئەم فیـرقەیە ئەم وردەی بە راسـتەقینەیەکی بینـراو دەزانـی. ئەشـعەریەکان ئەوەیـان بە سـاتێکی تیـژ تێـپەڕ لە ئیـرادەی خـوا دەزانـی. مـوعتەزیلە سرووشـتیان قبـووڵ دەکـرد، بەڵام خـوای خەڵکـی ئاسـاییان رەتدەکردەوە. ئەشـعەرییەکان سرووشـتیان دەکـردە قوربـانی تـاک و خـوای شەریعەتیەکان رزگار بکەن.

لە بەرامبەر ئەم دوو فیرقەیەدا سۆفیەکان دەبینین کە سەرخۆشی خوان و بەدوور لە گـشت هەراوهوریـا ئایینیەکـانی ئەو رۆژگـارە هەردوو لایەنـی جیهانیـان قبـووڵ کـردووە، بە شـێوازیکی رۆحـانی بریسکەداریان کـردووە و گـشت جیهـان بە دەرکەوتەی خـوایی دەزانـن. ئەو چەمـکە دژوارانەی کە

مەزهەبەکانی تر بە خوایان دەبەستەوە لە خوای تەعالای سۆفیەکاندا کۆ بوونەوە. دوایین دەنگی موعتەزیلە هزرخوازەکان یان بە وتەی سۆفیەکان "ئیستیدلالیە پێ دارین"ەکان لە زمانی غەزالی شەکاکەوە دەبیستین. رۆحی نائارامی ئەم حەکیمە پاش ئەوەی ماوەیەکی زۆر لە بیابانی پڕ لە مەلالی هزر و ئیستدلالدا سەرگەردان بوو، لە کۆتاییدا لە قوڵایی هێمنی هەستە مرۆییەکاندا بۆ خۆی جێگەیەکی ئارامی پەیدا کرد. غەزالی بە مەبەستی پاراستنی ئیلاهیاتی ئیسلامی گومانی لە باوەڕە باوەکانی ئەو سەردەمە نەکرد، بەڵکو شک و گومانی ئەو سەرەتای هەوڵێک بوو کە بۆ گەیشتن بە زانیاریەکی سەرترەوە روویدا. کەواتە دەبێ گومانکردنی غەزالی وەک سەرکەوتنی ئارامی تەسەوف بەسەر دیکەی خوازیارییە عەقڵانیەکانی ئەو سەردەمە بزانین، خزمەتکردنە پۆزەتیڤەکانی غەزالی بە فەلسەفەی ئێران دەبێ لە کتێبێکی بچووکدا بە ناوی مشکوە الانوار بدۆزینەوە. غەزالی کتێبەکەی خۆی بە ئایەتێک لە قورئانەوە دەست پێکردووە: خوا نووری ئاسمانەکان و زەویە. پاشان گەڕاوەتە دووالیزم دێرینی ئێرانی - رووناکی و تاریکایی- کە پاش ئەو لە لایەن شێخی ئیشراقەوە پەرەیسەند و رایگەیاند کە رووناکی تەنها بوونی راستەقینەیە و هیچ تاریکاییەک گەورەتر نییە لە تاریکایی نەبوون. زاتی رووناکی هەبوون یان تەجەلی کردنە و تەجەلی هەمان پەیوەستەییە[1].

جیهان لە تاریکاییەوە پێکهات بەڵام خودا لە نووری خۆی بەسەردا پژاند و هەر بەشێک بەپێی رووناکیەک کە وەریگرت لە دەرەجەیەکدا شیاوی دیتن بوو. شتەکان پێکەوە جیاوازن، هەندێکیان تاریکن هەندێکیان تارن، هەندێک رووناکن و هەندێکیش رووناکی دەبەخشن. هەر بەم شێوەیە خەڵکیش پێکەوە جیاوازن، هەندێک لە بوونەوەرە مرۆیەکان دیکەی خەڵک رووناک دەکەنەوە، هەربۆیە پێغەمبەری ئیسلام لە قورئاندا "سراج منیر" زانراوە. چاوی جەستە تەنها دەرکەوتە دەرەکیەکانی نووری رەها

[1] ابوحامد محمد غزالی، مشکوه الانوار، کتێبخانەی ئیدارەی هیندستان بەرگی ٣.

یان راستەقینە دەبینن، بەڵام لە ناو دڵی مرۆڤدا چاوێکی دەروونی هەیە کە پێچەوانەی چاوی دەرەکی خۆی وەک غەیر دەبینێت و لە بابەتە موتەناهیەکان تێپەڕ دەبێت و درز دەکاتە حیجابی تەجەلییەوە.

بەڕاستی ئەندێشەی غەزالی لە مشکوە الانواردا تۆیەک بوو کە بەرەبەرە ڕووا و لە کاتی خۆیدا میوەی کرد. بەرهەمەکەی فەلسەفەی ئیشراقی شهاب الدین سهروردی بوو. ئایینی ئەشعەری لە پانتایی دینیدا گۆڕانکاریی زۆری سازکرد. یەکێک لەم گۆڕانکارییانە سەرکوتکردنی ئازادبیرییەکی نزیک لە ئیرتیداد بوو کە هەڕەشەی لە دەزگای ئایینی ئیسلامی دەکرد. لە دەڤەری فەلسەفەشدا خوڵقینەری گۆڕانکاریی مەزن بوو. وەک نموونە:

١. بە هۆی دژەی ئایینی ئەشعەری فەلسەفەی یۆنانی بە ئازادی کەوتە بەر رەخنە.

٢. لە سەرەتای سەدەی پێنجەمی کۆچیدا کە ئایینی ئەشعەری قەڵای هزرخوازیی سەربەسەر رووخاند، شێوازێک کە دەبێ ناوی بنێین پۆزەتیڤیسمی ئێرانی بەشێک لە بیرمەندانی بەرەولای خۆی راکێشا. ابوریحان محمد بێرونی[١] و ابوعلی بن هیثم لەم گرووپە بوون.

ابن هیثم کە توانی "کاتی پەرچەکردار"[٢] بۆ یەکەمینجار باس بکات، بە یەکێک لە پێشاهەنگەکانی دەروونناسی ئەزموونی نوێ دەناسرێت. ابن هیثم لیکۆڵینەوە سەبارەت بە بابەتە ئەوپەڕ هەستیەکان یان (فوق حسی) بە رەوا نەزانی و سەبارەت بە بابەتە ئایینیەکان بێدەنگیەکی بەپارێزی هەڵبژارد.

بەر لە رۆژگاری ئەشعەری ئەم جۆرە شێوازانە یان نەدەکرا پاساوی بۆ بێتەوە، یان هەر لە بنەڕەتەوە بەرهەم نەدەهاتن.

---

[1] بیرونی وانەکانی آریابهاتای لا پەسند بوو و ئاوەها باس دەکات: ناسینی ئەو بابەتەی کە لە ژێر تیشکی خۆردا رووناک بۆتەوە بۆمان بەسە. ئەوەی لە پشت ئەم بابەتەوەیە هەرچەند پانتایەکی بەربڵاوی هەیە، بەڵام قازانجی نییە بۆمان. هەستەکان ئەو شتەی لە خۆر بەدوور بێت درک پێناکات و شتێکی کە هەستەکان درکی پینەکەن بۆمان بەردەست نییە.

[2] بریتییە لە مەودای نێوان دەستپێکی چالاکی بە هۆی بزواندنی دەرەکی و دەستپێکی پەرچەکرداری ئۆرگانیزم .

بەشی چوارەم

جەدەلی نێوان واقیعخوازەکان و

گریمانەخوازەکان

ئەشـعەریەکان بە ئینکـارکردنی دێـوەزمە گەورەکەی ئەرەسـتۆ و هەروەهـا دارشتنی باوەڕە تایبەتەکانی خۆیان سەبارەت بە چییەتی شـوێن و کـات و هۆیەتی، ئاگری رۆحی لەغاو نەگروتووی جەدەلە فکریەکانیان هەڵگیرسـاند. ئەم جەدەلانە بیرمەندانی ئیسلامی چەندین سـەدەی کـردە دوو بەشـەوە و لەئاکامـدا بـووە وردە وانە و وشـەکانی قوتابخانەکـان و لەو گـڕ و تیـنە کەوت. لەم نێوانەدا نجم الدین علی دبیران کاتبی، خاوەنی پیگەیەکی بەرزە. کاتبی یەکێک بوو لە پەیڕەوەکانی ئەرەستۆ، قوتـابی وەهـای پەروەردە کـرد کە بەرامبەر بە ئەهلی ئایین راوەستان و بە "حەکیم" ناویان برا.

کاتبی بە نووسینی کتێبی حکمە العین، شەڕو دەمەقاڵەی فکریی جیهـانی ئیسلامی زیـاتر کـرد و لەوە بەدوا بیرمەنـدە گریمانەخوازەکـان بەتـایبەت ئەشـــعەریەکان لەگەڵ واقیعخوازەکانــدا بەشـــەڕهاتن و دەســـتیان کـــردە رەخنەی توند لە یەکتر. لەم بەشـەدا خاڵەکـانی جیاکاریی و هـۆی دژکـاریی ئەم دوو لایەنە دەخەینە بەر باس.

١. چییەتی

بیرمەنـدە ئەشـعەریەکان بەپێی رەوتـی تیۆری ناسـینی خۆیـان لەسـەر ئەو بـاوەڕە بـوون کە چییەتـی شـتەکان بە تەواوەتـی لە یەکتـر جیـان و هەرکامیان لەلایەن هۆی کۆتایی ئان خودا داڕێژراون.

ئەشـعەریەکان ئەوەیـان قبـووڵ نەکـرد کە هەوێنێکـی سـەرەتایی بـوونی هەیە کە بەردەوام دەگۆڕدرێت و هەموو شـتەکان لەو هەوێنەدا هاوبەشـن، پێچەوانەی هزرخوازەکـان لەسـەر ئەو بـاوەڕە بـوون کە هەبـوون لە زاتـی چییەتیـدایە و کەواتە چییەتـی و بـوون هاوبەشـن، ئەوەیـان باسـکرد کە رستەی "مرۆڤ ئاژەڵە" تەنها لەکاتێکدا جێی قبووڵکردنە کە لە نێـوان بـابەت و هەڵگرەکەیدا جیاوازیەکی بنەڕەتی هەبێت. ئەگەر بـابەت و هەڵگـرەکەی بە تەواوەتـی یەکێـک بـن هـیچ ئاکامێـک لە حـوکم وەرناگیردرێـت. ئەگەر بە

تەواوەتــی جیــاوازبن، هەڵگــرتنەکە بێهــودەیە. لەم حــاڵەتەدا دیــارە کە بــۆ جیاکردنەوەو دەرخستنی لایەنە جیاوازەکانی بوون پێویستمان بە هـۆیەکی دەرەکی هاوبەشە. دژکارانی ئایینی ئەشعەری ئەوەیان سـەلماند کە بـوون تووشی گۆڕانکاریی و سنووردارییەتی دەبێت، بەڵام بانگەشـەی ئەوەشـیان دەکـرد کە هەمـوو روخـسارە جیاوازەکـانی بـوون یەکـێکن، لەبەرئەوەی کە هەموویــان لە داڕشــتنی یەک بنــاغە واتە جەوهەری ســەرەتاییدا بەشــدار بوون.

حەکیمە مەشـائی یـان ئەرەسـتۆییەکان بـۆ سـاغکردنەوەی ئیـشکالیەتی هەڵگری گشت چەشن بابەتی چییەتیە گشت چەشـنەکانیان هێنـایە ئاراوە و ئەوەیـان شـی کـردەوە کە حـوکمی "مـرۆڤ ئـاژەڵە" راسـتە، لەبەرئەوەی کە مــرۆڤ بــوونێکە پیکهــاتوو لە دوو چییەتــی ئــاژەڵایەتی و مرۆڤــایەتی. ئەشعەرییەکان دژ بەم بیروڕایە هەستان و رایانگەیاند کە: ئەگەر وا بڵێن کە چییەتــی مــرۆڤ و ئــاژەڵ یەکـێکە وەک ئەوەی کە چییەتــی گــشت لەگەڵ چییەتی پاژە بە یەکێک بزانن، ئەمە باتڵە، چونکە ئەگەر چییەتی شـتی گشت چەشن رێک هەمان چییەتی شـتی تـاک بێت دەبێ بۆ شـتی گشت چەشـنی تاقانە باوەڕمان بە دوو چییەتی یان دوو بوون هەبێت.

دیارە ئەم گشت جەدەلانە دەگەڕێتەوە بۆ یەک بـابەت و ئەویش ئەمەیە کە: ئایا بوون ئاماژەکردنی رەهایە یان راستەقینەیە؟ بە وتەیەکی تر کاتێک باس لە بوونی شتێک دەکەین ئایا بە شێوازی گریمانەخوازەکان بوونی ئەو شتە پەیوەست بە بوونی خود دەزانین یـان وەک واقیعخوازەکـان بەو شـتە زاتێکی سەربەخۆ لە خۆی دەچەسپێنین؟

لەم مەجالەدا بە کورتی هەندێک لە هۆهێنانەوەکانی ئەم دوو بەرە بـاس دەکەین:

ئەلف: واقیعخوازێک دەیوت: ئەو ئیدراکەی مـن لە خـوا هەمە ئیدراکێکە راستەوخۆ یان بێ واسیتەیە، لەم تێگەیشتنە کە "مـن هەم" جەسـتەی منیش

بەشــداره، کەواتە جەســتەی مــن وەک بــابەتێکی راســتەقینە بە شــێوەی راستەوخۆ دەناسرێت، وەها ناسینێک گەر بێ واسیتە نەبێت دەبێ لە چەند قۆناغدا دەستکەوتبێت کە دەزانین وەها نییە.

لەبەرامبەر بیروڕای واقیعخوازەکاندا فخرالدین ڕازی کە یەکێک بوو لە بیرمەندە ئەشعەریەکان رایگەیاند کە ئیدراکی بوون بێ واسیتە روو دەدات، بەڵام ئەم حــوکمە کە "ئیــدراکی بــوون بــێ واســیتەیە" وەردەگیردرێــت و راستەوخۆ نییە.

شـــمس الـــدین محمـــد مبـــارک، ئەوەی وەبیرهێنـــایەوە کە گـــشت هۆهێنانەوەکانی واقیعخوازەکان لەسەر ئەم تیۆرە راوەستاوە کە "ئیدراکی بوونی من بێ واسیتەیە"، ئەگەر ئەوە قبووڵ بکەین کە ئیدراکی بوونی من بێ واسیتەیە ئەم لێکدانەوەی لێناکرێت کە ئیدراکی بوونی رەهاش دەبێ وەها بێت، ئەگەر واقیعخوازەکان بێ واسیتە ئیدراکی شتێکی ورد دەکەن ئێمە رەخنەیان لێ ناگرین، بەڵام پێچەوانەی ئەو شتەی چاوەڕوانیان دەکرد لەم پێشەکیەوە ناتوانین بەوە بگەین کە بوونی رەوان لە هەموو شتەکاندا بە هەمــان شــێوە و بــێ واســیتە درک بکرێــت، هەروەهــا بەدەر لەو باســە ئیــدەی واقیعخوازەکــان ئەوەی لێــدەکەوێتەوە کە لە خــۆگریی چییەتــی شتەکان ئەستەم بێت و بۆ نموونە ئیدراکی حوکمی "بەفر سپییە" نەگاتە واقیع، لەبەرئەوەی ئەگەر ئیدراکی ئێمە لە بەفر بێ واسیتە بێت پێویست دەکات کە درک بە سپیبوونی بەفریش بکەین کە بەشێکە لە خودی بەفر بەشێوەیەکی بێ واسیتە و بێ هەڵگر.

ئەم ئیستدلالە دواییە لە لایەن حەکیمی واقیعخوازەوە مەلا محمد هاشم حسینی رەت کراوەتەوە، بە باوەڕی حسینی زەین لە کاتی هەڵگرتنی سپیەتی بۆ بەفر، دەڕوانێتە بابەتێکی بە تەواوەتی زەینی واتە چییەتی سپیەتی و ئیشی نییە بەسەر زاتی بیندراو و راستەقینەی بەفر کە دەبێتە تایبەتمەندییە جیاوازەکانی.

حسینی لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە ئێمە دەتوانین زاتی بە وتەیەک نەناسراوی شتەکانیش بێ واسیتە درک بکەین، چونکە ئێمە ئیدراک بە هەر شتێک وەک یەکەیەکی سەربەخۆ دەکەین و هیچ کات لەلایەنە جیاوازەکانی بابەتی ناسینی خۆمان جیا لەیەکتر تێناگەین. ئەم ئیدەیە کە پاشان لە لایەن هەمیل تۆن Hamilton داڕێژرا، حسینی لە دیکەی واقیعخوازەکانی ئەو رۆژگارە دوورخستەوە.

ب: لە روانگەی واقیعخوازەکانەوە هەر حەکیمێکی گریمانەخواز کوالیتەکان دەچەسپێنێت بە پەیوەندییە زەینییەکانەوە و نکوڵی لە بوونی درێژەداری رەوان لە ناو چییەتیەکان دەکات، هەر شتێک بە کۆیەک لە کوالیتە جیاوازەکان دەبینێت، ئەو چۆنایەتیانەی کە تەنها نمودگەلێکی زەیینین. هەرچەند باوەڕی بە جیاوازی شتەکان هەیە هەموویان بە مەدلوولی وشەی "بوون" دەزانێت و بەم شێوەیە دەیهەوێت ئیشارەت بەوە بدات کە هەموو لایەنە جیاوازەکانی بوون لە زاتێکدا هاوبەشایەتیان هەیە.

ابوالحسن الاشعری لە وەڵامی واقیعخوازەکاندا رایگەیاند کە بەکارهێنانی وشەی "بوون" بۆ هەموو شتەکان تەنها کردنی بە ئامێرێکە کە وتوویژ ئاسانتر بکاتەوە، بەڵام بە واتای نزیکایەتی زاتی شتەکان نییە. واقیعخوازەکان لە بەکارهێنانی گشتی وشەی "بوون" ئەنجامێکی تریان وەرگرت و دەنگیان هەڵبڕی کە بوونی یەک شت یان چییەتی ئەو شتەیە یان لەسەر چییەتییەکەی دەردەکەوێت. لایەنی یەکەم پێویستی بەوە هەیە کە هاوشێوەیی شتەکان قبووڵ بکەین، لەبەر ئەوەی کە ناکرێت بوون یەک شت لە بنەڕەتەوە جیاوازی هەبێت لە شتەکەی تر. بەڵام لایەنی دووهەم واتە قبووڵکردنی دەرکەوتەی بوونی یەک شت بەسەر چییەتیەکەیدا یەکسەرە باتڵە، لەبەرئەوەی دەبێ لەم کاتەدا چییەتی لە بوون داماڵین. بەم شێوەیە بوونی چییەتی نکوڵی لێدەکرێت و لە روانگەی ئەشعەریەکاندا

ئەگەر چییەتی حاشای لێبکرێت ئیتر هیچ جیاوازیەک نامێنێت لە نێوان بوون و نەبووندا.

هەروەها ئەگەر ئەوە پەسەند بکەین کە بوون لەسەر چییەتی دەرکەوتووە، دەبێ وەڵامی ئەم پرسیارە بدەینەوە کە چییەتی بەر لە وەرگرتنی وجود چی بووە؟ ناکرێ بوترێت کە چییەتی بەر لە وەرگرتنی بوون، خوازیاری قبووڵکردنەکەی بووە، چونکە ئەم حوکمە پێویستی بەوە هەیە کە چییەتی بەر لە وەرگرتنی بوون بابەتێکی عەدەم بێت، هەروەها ئەم حوکمە کە "چییەتی خوازیاری وەرگرتنی بوونە" پێویستی بە باتڵکردنەوەی ئەم حوکمەیە کە بڵێین "چییەتی ئێستا ئامادەیە"، پاشان دەردەکەوێت کە بوون بەشێک بێت لە چییەتی و ئەگەر وابێت دەبێ چییەتی بە شتێکی گشت چەشن بزانین، هەروەها بوون ئەگەر لە بەرامبەر بە چییەتی بابەتێکی دەرەکی بێت لەبەرئەوەی لەسەر شتێکی دەرەکی راوەستاو دەبێت پێکهاتەیەکە، هەر بابەتێکی پێکهاتوو پێویستی بە هۆی پێکهاتن هەیە و کەواتە دەبێ بۆ بوون هۆیەک بدۆزرێتەوە، ئەگەر هۆی بوون خودی چییەتی بێت پێویست دەکات کە چییەتی بەر لەوەی پەیدا بێت بوونی هەبێت لەبەرئەوەی کە هۆ دەبێ پێشڕەو بێت بەرامبەر بە هۆکار، بەڵام ئەگەر هۆی بوون شتێک بێت بێجگە لە چییەتی دەبێ قبووڵ بکەین کە بوونی خوداش دەبێ بە هۆیەک بێجگە لە چییەتی روون بکەینەوە و لەم حاڵەتەدا بابەتی واجب دەبێتە بابەتێک کە ئیمکانی هەیە.

لەم هۆهێنانەوەیانەی واقیعخوازەکانەوە سەبارەت بە ئینکارخوازیی وەها دەردەکەوێت کە ئەمان نەیانتوانی بە باشی گریمانەخوازیی داڕێژن، بە پێچەوانەی بانگەشەی واقیعخوازەکان، پەیڕەوەکانی گریمانەخوازیی هیچ کات بوونی شتێکیان بەوە نەزانی کە چییەتی بەسەریدا پەیدا ببێت، بەڵکو بەردەوامبوون و چییەتیان رێک وەک یەک زانیوە. هەروەک ابن مبارک

باسی کردووه چییەتی هۆی بوونە بێ ئەوەی کات بەسەر بووندا زاڵ بووبێت. چییەتی بوونی لە هیچ وەرنەگرتووە بێجگە لە خۆی نەبێت.

بەراستی دەبێ بڵێن کە لە بابەتی ناسیندا نە واقیعخوازە ئیسلامیەکان و نە گریمانەخوازە ئیسلامییەکان هیچ کامیان تیۆریەکی دروستیان باس نەکرد.

واقیعخوازی لائیدراکی باسی لەوە دەکرد کە لەوپەڕی چییەتی دەرکەوتەدا زاتێک بوونی هەیە کە هۆی ئەم چییەتییەیە، ئەم وتە پارادۆکسیکی تێدایە، لەبەرئەوەی باس لەوە دەکات کە لە ناو هەموو شتەکاندا زاتێک بوونی هەیە کە خۆی نەناسراوە، بەڵام ئێمە بوونەکەیمان ناسیوە، هەر بەم شێوەیە گریمانەخوازی ئەشعەری سەبارەت بە چۆنیەتی ناسین تووشی هەڵە بووبوو، قۆناغەکانی ناسینی لەبەرچاو نەدەگرت و ئیدراکاتی خۆی بە هەندێ ئاماژە دەزانی کە بە ئیزنی خودا دێتە ناو زەینی ئەو، رەخنەیەک کە دەتوانین لەم باسەی بگرین ئەوەیە کە بۆ روونکردنەوەی ئاماژەکان پێویست بەوە نییە بەڵگە لە بوونی خودا بهێنرێتەوە، کەسانێک وەک جان لاک هۆی ئاماژەکانیان لە زاتی ماددەدا زانیوە، هەروەها سەرتر لەوەش، گریمانەخوازە ئەشعەریەکان لەبەرئەوەی کە ناسینیان بە بەرهەمی چالاکبوونی ئاماژەکان و هەروەها بە بابەتێکی پەسیویان زانیوە، هاوکات تووشی چەند کێشە بوون کە هیچ کات سەرنجیان پێ نەدا، بۆ وێنە:

١. گریمانەخوازەکان بەم خاڵەیان نەزانی کە ئەگەر ناسین تەنها بە بابەتێکی زەینی بزانین، لەوکاتەدا ناتوانن هەڵە زەینیەکان بناسنەوە و هەروەها توانایی جیاوازی دانان لە نێوان وێنە دروست و هەڵەکانیان نابێت.

۲. گریمانەخوازەکان لەوە تێنەگەیشتن کە بەپێی تیۆری ناسینی ئەوان، هەموو کەس دەبێ مرۆڤەکانی تر وەک شتەکان بە نمودی زەینی و بە یەکێک لە حاڵەتەکان یان توخمەکانی شعوری خۆی بزانێت.

۳. گریمانەخوازەکان لەوە تێنەگەیشتن کە ئەگەر ناسین هەمان وەرگرتنی پەسیوی وێنەکان بێت، خودا کە هۆی وێنەکان و هۆی گەریانی ناسینە نابێ لەو شتەی کە داویەتی بە ئێمە ئاگادار بێت. ئەمەش بە هیچ شێوەیەک لەگەڵ خوداناسی گریمانەخوازە ئەشعەریەکاندا سازگار نییە. ئاماژەکان لەکاتێکدا کە نایەنە ناو زەینی ئێمەوە بەپێی پێویست دەبێ لە ناو زەینی خودادابن، بەڵام هەروەک چۆن باسکرا تیۆری ناسینی ئەشعەری نکوڵی لە ئیمکانی وەها بابەتێک کردووە.

یەکێکی تر لە کێشەکانی تایبەت بە چییەتی ئەمەیە کە ئایا چییەتی خۆی خوڵقاوە یان نا؟ مەشائیەکان کە دژکارانیان ئەوانیان بە "حەکیم" ناو دەبرد حوکمیان دا بەوەی کە چییەتی شتەکان خوڵقاو نییە و ئەشعەریەکانیش ڕایەکی دژ بەمەیان هەبوو. بەپێی باسەکانی مەشائیەکان چییەتی ناتوانێت بچێتە ژێر کاریگەریی هیچ هۆیەکی دەرەکیەوە.

بە وتەی کاتبی ئەگەر چییەتی مرۆڤ بەرهەمی چالاکیەکی دەرەکی بێت کەواتە دەتوانین گومانی لێبکەین و بڵێین کە ئەم چییەتیە، تایبەت بە مرۆڤ نییە. لەهەمان کاتدا لەبەرئەوەی کە خاوەنداریەتی چییەتی مرۆڤ بۆ مرۆڤ حاشا هەڵنەگرە، دەبێ ئەوە قبووڵ بکەین کە چییەتی ناکرێ بەرهەمی چالاکی هۆیەکی دەرەکی بێت.

لە بەرامبەر ئەم تیۆریەدا گریمانەخوازەکان بە ئیشارەتکردن بە جیاکاریەک کە واقیعخوازەکان لە نێوان چییەتی و بووندا کردویانە، باسیان لەوە کرد کە لە ڕوانگەی واقیعخوازیەوە مرۆڤ ئاوێتەیەکە لە دوو بابەتی نەخوڵقاو واتە بوون و چییەتی و کەواتە خۆی دەبێت نەخوڵقاو بێت. ئەمەش باتڵە.

٢. ناسین

مەشائیەکان بەپێی قبوولکردنی راستییە بیندراوەکان کە لە چییەتی سەربەخۆیە، ناسینیان بەمە پێناسە کرد: گەیشتن بە وێنەی شتە دەرەکیەکان، پاشان بەرەو ئەوە چوون کە گەیشتن بە وێنەی شت گەلێک کە بوونی دەرەکیشیان نییە مسۆگەرە ئەگەر بتوانین چییەتی دیکەیان بۆ پەیدا بکەین، کاتێک بە شتێک چییەتی بوون بچەسپێنین، بوون راستەوخۆ پێویست دەبێت، لەبەرئەوەی کە بە پێویست زانینی چییەتی بۆ شتێک بەشێکە لە بوونی ئەو شتە، کەواتە ئەگەر هەڵگری بوون پێویستی بە بوونی بیندراو نەبێت، دەبێ نکوڵی لە بوونی دەرەکی بکەین و ئەوە قبووڵ بکەین کە بوونێکی زەینییە.

سەبارەت بەم باسە شمس الدین محمد مبارک بانگەشەی ئەوەی کرد کە پێویستیی بوونی شتێک واتە اثبات، بوونی وجود یان ثبوت داوا دەکات. بەم شێوازە ئەویش وەک دیکەی ئینکارخوازەکان لە نێوان اثبات و ثبوت دا هیچ جیاوازیەک دانانێت. لەم باسەوە ناتوانین ئەم ئەنجامە دەستەبەر بکەین کە شت، بابەتێکی زەینییە، بە زەینیی زانینی شتەکان هەڵگری ئەوەیە کە حاشا لە بوونی دەرەکی بکەین و ئەمەش لەگەڵ ئەندێشەی ئینکارخوازە ئەشعەریەکاندا رێک ناکەوێت. ئەوان ناسینیان بە نیسبەتێک دەزانی لە نێوان ناسێنەر و بابەتی ناسراوی دەرەکییدا، باسێکیش کە نجم الدین علی دبیران کاتبی سەبارەت بەم بابەتە کرد دووالیزم بەدوور نییە لە پارادۆکس.

کاتبی دەڵێت کە شتێک ئەگەر بێت و بوونی دەرەکی نەبێت دەبێ بوونی زەینی هەبێت، بەڵام بەپێی پێوەرەکانی خۆی هەر شتێک کە بگاتە زەین کەواتە لەدەرەوەشدا بوونی هەیە.

٣. عەدەم

کــــاتبی بـــۆ روونکـــــردنەوە و ڕەخـــــنە لە بابەتێـــک کە لەلایەن هاوچەرخەکانیەوە پەسەند کرابوو هەوڵی دا، ئەو باسە بەم شێوەیە بوو: بوون خێرە و نەبوون خراپەیە یان شەڕ، قەتڵ یان کوشتنی کەسێک لەو لایەنەوە خـراپ نیـیە کە بکـوژ دەســەڵاتی وەهــا کردەوەیەکـی هەیە یـان ئامێری کوشتن بە بڕشتە یان ملی کوژراوەکە دەبڕدرێت، کوشتن خراپەیە لەبەرئەوەی دەبێـتە هـۆی نەفـی کردنـی ژیـان و نەفـی کردنـی ژیـان بە پێچەوانەی سێ بابەتی باسکراو بابەتێکی وجودی نییە، بابەتێکی نەبوون یان لاوجوودە، بۆ سەلماندنی ئەم خاڵە کە خراپە بابەتێکی لاوجودە دەبێ شـێوازی ئیـستقرائی هەڵبژێـرین و گـشت خاڵەکـانی خـراپە لێکبـدەینەوە. ئیستقرائی گشتی ئەستەمە و ئیستقرائی ناکاملێش نامانگەیەنێتە ئەنجام، کـاتبی ئەو باسـەی وەلانـا و هـاتە سـەر ئەم بـاوەڕە کە: "لاوجـود هیچـی ڕەهایە".

لە ڕوانـگەی کـاتبییەوە چییەتیەکـان لە چـاوەڕوانی وەرگرتنـی سـیفەتی بووندا لە شوێندا دانەمەزراون لەبەرئەوەی لەوەها کاتێکدا دەبێ شوێن بە نەبـوون بـزانین، کەسـانێک کە بە ڕەخنەگرتنێکـی وردەوە سـەرنجیان دایە ئەو تیۆریەی کاتبی باسیان لەوە کردووە کە هۆهێنانەوەکەی ئەو تەنها لە حاڵەتێکدا کە ثبوت لە شـوێندا بە یەکێک بـزانین لەگەڵ بووندا بە ڕاسـت دەردەچێـت. بەپێـی ڕوانینـی ابـن مبـارک، ثبـوت لەدەرەوەدا چەمکێکـی بەربڵاوتری هەیە لە چەمکی بـوون، بـوون سەرانسەر دەرەکیە، بەڵام ئەو شتەی کە دەرەکییە نابێ حەتمەن بوونی هەبێت. ئەشعەریەکان لەبەرئەوەی کە باوەڕیان بە قیامەت یان ئیمکانی زیندووکردنەوەی مردووەکان هەبوو واتە کردنی عدم بە وجود، بانگەشەیەکی بەتاڵیان ئاراستە کرد و وتیان کە هیچ یان لاوجود خۆی شتێکە لەبەرئەوەی دەتوانین سەبارەت بە عدم یان

نەبوون حوکم بکەین، کەواتە دەبێ نەبوون بە بابەتێکی ناسراو بزانین و ناسینی نەبوون ئەوەمان پیشان دەدات کە نەبوون هیچی ڕەها نییە و عدم بابەتێکە کە دەکرێ بیسەلمێنین.

کاتبی ئەم قیاسکردنەی بە بابەتێکی ڕاستەقینە نەدەزانی و دەیوت کە زۆر شت هەن کە ناسراون، بەڵام بوونی دەرەکیان نییە. فخرالدین رازی ئەم ڕەخنەی ڕەتکردەوە و کاتبی بە نەزان ناوبرد لەبەرئەوەی لەم خاڵە تینەگەیشتبوو کە چییەتی لە ناو زەیندا بوونی هەیە و بەم شێوەیە وەک بابەتی دەرەکی دەناسرێت. کاتبی لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە ناسینی شتێک پێویستی بەوە هەیە کە ئەو شتە لە شێوازی واقیعێکی بیندراو و سەربەخۆ بوونی هەبێت، هەروەها نابێ ئەوە فەرامۆش بکەین کە ئەشعەریەکان لە لایەکەوە لە نێوان بابەتی ئیجابی و بابەتی وجودی و هەروەها لەنێوانی بابەتی سلبی و بابەتی لاوجودی دا جیاوازیان دادەنا. دەیانوت کە بوون یەکسەرە ئیجابییە و بەڵام پێچەوانەکەی ڕاست نییە. بێگومان لە نێوان بوون و نەبووندا پەیوەندییەک هەیە، بەڵام بە هیچ شێوە لە نێوان ئیجابی و سلبییدا پەیوەندی لە ئارادا نییە، بە پێچەوانەی بیروڕای کاتبی، پەیدا بوو بابەتی عدم نییە بەڵکو سلبییە و جەوهەرێک کە بوونی هەیە بابەتی ئیجابییە، دەرکەوتەیەک کە بوونی بێ جەوهەر وێنە ناکرێت نە بە بوون ناوی دەبرێت و نە بە نەبوون، بەڵکو شتێکە لە نێوان ئەو دووانەدا. کورتەی کەلام ئەوەیە کە بەپێی باسەکانی ئەشعەریەکان بوونی بابەت یان هۆیەکی هەیە یان نییە، ئەگەر هەیەتی بە سلبی دەناسرێت و ئەگەر نییەتی کەواتە یان جەوهەرە یان دەرکەوتە، ئەگەر جەوهەر بێت و خاوەنی سیفەتی بوون یان نەبوون بێت واتە ئیدراک بکرێت یان نەکرێت کەواتە بوون واتە وجود یان نەبوون واتە عدم دەبێت. ئەگەر دەرکەوتە بێت نە بوونە و نە نەبوون.

بەشی پێنجەم

تەسەوف

تەسەوف

١. سەرچاوەی تەسەوف و بوارەکەی لە ناو قورئاندا

لە نــاو رۆژهەلاتناســانی هاوچەرخــدا ســەرنجدان بە سلــسلەی رووداوەکــان یــان گەڕان بە شــوێن بــواو و ســەرچاوەی شــتەکان بــۆتە نەریتێکــی بــاو، بێگومــان ئەم نەریــتە بــایەخێکی مێژوویــی زۆری هەیە، هاوکات نابێ ئەوەمان لەبیر بچێت کە زەینی مرۆڤ خاوەنی تاکایەتییەکی سەربەخۆیە و پێدەچێت کە لە بــارودۆخێکی کۆمەلایەتییــدا بگــاتە هەنــدێ راســتی کە بەرلەوە لە شــوێنەکانی تــردا لە لایەن هەنــدێ کەســێترەوە دۆزرابێتەوە. هیچ بیرێک لەلایەن هۆزێکەوە پەسەند ناکرێت مەگەر ئەوەی کە بە جۆرێــک پــەیوەنــدی هەبێــت بەســەر ژیــانی ئەو هــۆزەوە، هــۆ دەرەکیەکان برێجار دەتوانن رۆحی هۆزێک لە خەوی بێ ئاگایی هەڵبستێنن بەلام هەرگیز توانای ئەوەیان نییە کە ئەو رۆحە دروست بکەن.

سەبارەت بە سەرچاوەی تەسەوفی ئێرانی گەلێک باس کراوە، بە لانی کەمەوە هەموو قوتابیانی ئەم بوارە دڵخوازە بۆ دۆزینەوەی رێگەگەلێک کە بگاتە تەسەوف، هەوڵێکی زۆریان داوە. زۆربەیان لەبیریان چۆتەوە کە لە مێژووی کامڵبوونی عەقڵی هۆزێکدا واتای هەر رووداوێک تەنیا لە ژێر تیــشکی بــارودۆخی فکــری و سیاســی و کــۆمەلایەتی ئەو رووداوەدا دەردەکەوێت و ئەگەر ئەم بارودۆخە لە ئـارادا نەبێـت، هەر لە بنەڕەتەوە پێویستیی روودانی ئەو بابەتە لە ئارادا نابێت.

فون کرومێر Von Kremer و هەروەها دۆزی Dozy سـەرچاوەی تەسـەوفی ئێرانیـان گەڕانـدۆتەوە بـۆ وەدان تـای هینـدوەکان، مێـرکیس و نێکیلسۆن تەسەوفی ئیرانیان لە ناخی فەلسەفەی نوێ ئەفلاتوونی دەرکێشا و براون، هەندێ جار ئەم تەسـەوفەی بە پەرچەکردارێکی ئاریایی دەزانی

لە بەرامبەر دینی چەقبەستووی سامیەکان. بە باوەڕی من گشت ئەم تیۆریانە لەسەر چەمکێکی هەڵەی هۆیەتی دامەزراون، لەبەر ئەوەی کە بابەتە زانستیەکان زۆرجار بابەتی هۆیەتیین و هەر بابەتێکی وەها لەسەر دوو بەش دامەزراوە کە چەندایەتی دیاری "ئەلف" دەبێتە هۆی چەندایەتیەکی دیاری دیکە بە ناوی "ب". ئەم بابەتانە هەرچەند زۆر بەسوودن، بەڵام نابێ لەوە غافڵ بین کە لە هەر ڕووداوێکدا گەلێک بارودۆخی ئەژمار نەکراو کاریگەریەتیان هەیە و لەو کاتەدا زۆرێک لە توێژینەوەکان تووشی ئاسی و دەبن، بۆ وێنە ئەگەر بڵێین کە رووخانی ئیمپراتۆری ڕۆما لە ئەنجامی هێرشەکانی وەحشەکان بوولە باری مێژووییەوە تووشی هەڵە بووین، چونکە وەها تیۆرییەک چاوپۆشی لەو گشتە هۆیە دەکات کە بووە لێکترازانی یەکیەتی سیاسی ڕۆما. توێژەرێک کە هێرشەکانی وەحشەکان بە تەنها هۆی روخانی ڕۆما بزانێت ئەوە فەرامۆش دەکات کە ڕۆما توانی بە سوڵتەی فەرهەنگی خۆی وەحشەکان واتە هۆی رووخانەکەی لە ناو خۆدا بتوێنێتەوەو لە پراکتیکیشدا وای کرد. کەواتە وەها داوەریەک لە باری لۆژیکەوە هەڵەیە.

بۆ روونکردنەوەی تەسەوف دەبێ بە پێی هۆیەتی دروست کۆمەڵگەی ئیسلامی هەڵسەنگێنین و بەتایبەت بارودۆخی کۆمەڵایەتی و سیاسی و فکری سەدەکانی دووهەم و سێهەمی کۆچی لێکبدەینەوە، لەم سەدانەدا بوو کە ئارمانە سۆفییانەکان پەیدا بوون و زوو پاساوی فەلسەفییان پەیدا کرد. لێرەدا باس لە پێشەکی دەرکەوتنی تەسەوف دەکەین:

١. کاتێ مێژووی ئێران موتاڵا دەکەین دەبینین کە سەدەکانی دووهەم و سێهەمی کۆچی ڕۆژگارێکی نائارامی سیاییە، لە نێوان سەدەی دووهەمی کۆچی بەدەر لە شۆڕشێکی سیاسی گەورە کە بووە هۆی لەناوچوونی بنەماڵەی ئەمەوییەکان، رووداوی گەورە وەک ئازادکردنی زەندەقیەکان و شۆڕشەکانی مورتە ئێرانییەکان وەک سنباذ و استاذسیس و المقنع

پێغەمبەری دەمامکداری خوراسان خوڵقا کە کەڵکی لە ساویلکەبوونی خەڵک وەرگرت. لامەنە Lamennais لە ئەورووپای هاوچەرخدا لەوکەسانە بوو کە تەرحە سیاسیەکانی خۆی لە شێوازی ئاینییدا دەرخست و لە ئێرانیشدا وایلێهات. پاشان لە کۆتایی سەدەی دووهەمدا کوڕەکانی هاروون واتە مەئموون و ئەمین بۆ بەدەستهێنانی یەک پارچەیی سیاسی دەستیان دایە شەڕێکی خوێناوی، پاش ئەوە سەردەمی زێڕینی ئەدەبیاتی ئیسلامی دەستی پێکرد و شۆڕشی بابەک مەزدەکی هێمنایەتی کۆمەڵگەی شێواند. سالآنی سەرەتای خەلافەتی مەئموون لەگەڵ ڕووداوێکی کۆمەڵایەتی تر کە گرنگایەتییەکی سیاسی مەزنی هەیە هاوکات بوو. بەم واتایە کە بزووتنەوەی شعوبیان دەستیپێکرد و بە حکومەتی سیلسیلە سەربەخۆکانی ئێران واتە تاهیریەکان و سەفاریان و سامانیان پێشکەوت.

وەها ڕووداوگەلێک کەسە دوورەپەرێزە خواپەرستەکانی لەو هەرای شەڕە دوور کردووە و بەرەو ژیانی هێمنی مەعنەوی بردن. ئەمان لەسەرەتادا بە شێوازێکی عارفانە بیریان دەکردەوە، بەلآم بەرەبەرە زوهدی ئەوان گۆڕدرا و بووە گشت خواییەکی نەرم و نیان کە لایەنی ئاریایی هەبوو. هاوتەریبی گەڕیانی سەربەخۆیی ئێران کە بەرە بەرە خەریک بوو بەهێز دەبوو، ڕۆیشتە پێشەوە.

٢. فیرقەی موعتەزیلە بە هزرخوازیی خۆیان چەکەرەی شک و گومانیان لە جیهانی ئیسلامدا خستەوە، یەکێک لە یەکەمین دەرکەوتەکانی ئەم شکە لە شیعرەکانی بەشار، شەکاکی نابینای ئێرانی دایە، بەشار لایەنێکی خوایی بەخشیە ئاگر و گاڵتەی بە شێوازە فکریە نائێرانیەکانی کرد، شکخوازیی ئیسلامی هەرچەند لە دایکبووی هزرخوازییە، بەلآم لە ئاکامدا خاوەن هزرەکانی وروژاند کە بە شوێن مەعریفەیەکدا بگەڕێن کە سەرچاوەیەکی سەرتر لە هزری هەبێت، بە بەرەکەتی وەها گەڕانێک بوو کە لە سەدەی پێنجەمی کۆچیدا بوو کە رسلە قشیریە پەیدا بوو، هەروەک

چۆن لە سەردەمی ئێمەدا بە هۆی بەدواهاتە نێگەتیڤەکانی کتێبی رەخنە لە هزری رەها بەرهەمی کانت کەسانێک وەک یاکوبی یان شلاییر ماخێر روویان کردە دۆزینەوە و شهود و هەروەها شاعیری شەکاک ڤۆردیرز ڤێرس هەوڵی دا پەردە لەسەر ئەو حاڵەتە سەیرە لابدات کە ئێمە سەرتاپا دەبینە رۆحێک و دەچینە ناو شتەکانەوە.

٣. پاش مەرگی مەئمون مەزهەبە ئیسلامیەکان واتە حەنەفی و شافیعی و مالیکی و بەتایبەت حەنبەلی کە لە دەلاقەی مرۆڤخوازیەوە (Anthropomorphism) دەیڕوانیە جیهان و گەورەترین دوژمنی سەربەخۆیی فکری بوو بەسەر جەماوەردا زاڵ بوون. خاوەن دڵەکان لە بەرامبەر ئەم مەزهەبانەدا هەوڵی دروستکردنی ئایینی دیکەیان دا.

٤. ئەو شەڕە ئایینیانەی کە بە هاندانی مەئمون لە نێوان نوێنەرەکانی ئایینە جیاوازەکاندا و بەتایبەت ئایینی موعتەزیلە و ئەشعەری روویدا، زەینی زۆر کەسی لە هەراو هوریا و دەمەقاڵە و باسکردن رەواندەوە و روویان کردە ئاسۆی بەرفراوانی حەقیقەتی دیکە.

٥. لە ژێر سێبەری هزرخوازی سەردەمی عەباسییدا غیرەتی ئاینی بەرەبەرە نەرمتر بوو، هەروەها زۆربوونی خێرای پارە و سامان چینەکانی سەرەوەی کۆمەڵگەی ئیسلامی والێکرد کە لە بواری ئەخلاقدا ئاسانگیر بن و بێ سنوور ببن، هەربۆیە هەستیان بە پێویستی ئایینیکی نەرم و نیانتر کرد.

٦. مەسیحیەکانی جیهانی ئیسلام بەرەبەرە موسوڵمانەکانیان لەگەڵ ئامانجەکانی خۆیان ئاشنا کرد، بنەماکانی مەسیحیەت و بەتایبەت ژیانی پراکتیکی راهیبە مەسیحیەکان کاریگەریەتی لەسەر قودسیە ئیسلامیەکان دانا و ئەوانی کێشایە ناو زوهدێکی کامڵ کە بە باوەڕی من لەگەڵ رۆحی ئیسلامدا دژایەتی هەیە.

تەســـەوف لە وەهـــا بارودۆخێکـــدا ســـەری هەڵـــدا و کەواتە دەبـــێ سەرچاوەی کامڵبوونی چەمکە سۆفیانەکان لەم دۆخەدا بدۆزینەوە، ئەگەر وەژا کەش و هەوایەک و هەروەها یەکخـوازیی پێشینی ئێرانیەکان بخەینە بەر ســـەرنج، چیرۆکـــی ســـەرهەڵدان و گەشـــەکردنی تەســـەوف بـــاش دەردەکەوێت، ئایینی نویێ ئەفلاتوونیش کە زۆر لە تەسەوف دەچێت لەوەها بارودۆخیکدا ساز کرا. لە دەڤەری دەوڵەتی رۆما هێرشـەکانی وەحشـەکان کە ئیمپراتۆرە کۆشکنشینە رۆمیەکانی کرد بە ئیمپراتۆرە کۆچنشینەکان، لە ناوەڕاستی سەدەی سێهەمی مەسیحییدا مەترسیدارتر بوو وەها کە مێشکی زۆر کەسی بەخۆوە سەرقاڵ کرد. داڕێژەری دەزگای نوێ ئەفلاتوونی واتە پلۆتینیـۆس لە یەکێک لە نامەکانییـدا بـۆ فلاکـۆس باسـی لەم بـێ ئـارامییە کـردووە. لە زێدی ئەو واتە ئەسکەندەریە خەڵک بە لێبوردەییەوە سـەیری ژیـانی ئایینیـان دەکـرد، بەڵام بـارودۆخ بەرەو خـراپە رۆی، لە رۆمـاش کە پێگەی ئایینە جیاوازەکان بوو ژیانی گشتی لە پراکتیکدا بووبووە یاری و فـسق گەیـشتبووە قـولایی ژیـانی چینەکـانی سـەرەوەی کـۆمەڵگە. کـۆڕە فەرهەنگیەکانی رۆمـا فەلسەفەیان نەوەک بە شـێوازێکی جیدی بەڵکو وەک لقێکـی ئەدەبیـات موتـالا دەکـرد. لە بەرامـبەردا ئـانتیکۆس Antiochus دەیهەویـست شـکخوازی لەگەڵ ئـایینی رەواقییـدا تـێکەڵ بکـات، سێکـستیۆن ئیمپیریکـۆس (Sextus Empiricus) پەرەی بە شـکخوازیی دەسـت لێنەدراوی پیرهۆن دا. شکی پیرهۆن هیچ نەبوو بێجگە لە خەمۆکی عەقڵی و هەر ئەم خەمۆکی عەقڵیەش بوو کە پلۆتینیۆسی لە عەقڵ بێزار کرد و بە شـوێن حەقیقەتدا گەیشتە جیهانی موکاشـەفە. لەمـانەش تێپەڕین بە هـۆی ئەخلاقی وشـک و رەقی رەواقی و خۆپەرێزی نەرمـی مەسـیحیەکان کە بە هـۆی ئەشـکەنجە درنـدانە و بەردەوامەکـانەوە بێ بـاک بووبـون و پەیـامی ئاشـتی و میهرەبانیـان دەگەیانـدە سەرانسـەری جیهـانی رۆمـیەوە پێویـستی بابەتێک دەرکەوت. ئەویش ئەمە بوو کە سیستمە فەلسەفیەکانی موشریکە

ڕۆمیەکان سەرلەنوێ ساز بکرێتەوە و ئامانجە دێرینەکانی ژیان لەگەڵ نیازە مەعنەویە نوێکاندا بگونجێت. لەم کاتەدا بوو کە فەلسەفەیەکی نوێ – فەلسەفەی نوێ ئەفلاتوونی – پێکهات. ئەم فەلسەفەیە زیاتر لە مەسیحیەت پەیوەست بوو بە ما بعد الطبیعە و هێزێکی ئەخلاقی و زانستی گەورەی وەرنەگرت و هەربۆیە وڵامدەری پێویستیەکانی زۆربەی خەڵک نەبوو.[1]

وەحشیە توندڕەوەکان کە لە کرداری مەسیحیە زوڵم لێکراوەکان گڕوتینیان گرتبوو بوونە مەسیحی و بە بەرەکەتی ئەوە ژیانێکی ئارامیان گرتە بەر و لەسەر کەلاوەکانی ئیمپراتۆریە دێرینەکاندا ئیمپراتۆریەکی نوێیان ساز کرد.

لە ئێرانیشدا بە هۆی دزەکردن و پێکدادان و پەیوەندییە فەرهەنگیەکانەوە هەندێ کەس بەرەبەرە هەوڵی سازدانەوەی ئیسلامیان دا و بەو شێوە ئامانجەکانی مەسیحیەت و فکری گنۆستیکە مەسیحیەکانیان وەرگرت و لەسەر ڕاهینانەکانی قورئان ڕایانوەستاند. ئەم سوورە گوڵە ئێرانیە لە کاتی خۆیدا گەشەی کرد و تەنانەت ژەهرەکانی هێرشی ابن تیمیە نەیتوانی بیژاکێنێت. لە حاڵێکدا کە لە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمادا گوڵی فەلسەفەی یۆنانی لە بەرامبەر هەناسەی مەسیحیەتدا یەکسەرە ژاکا و ئەم گوڵە بە هێرشی وەحشیەکان لە ریشە دەرهات. ئەو سوورە گوڵەی دیکە تەنانەت لە هێرشی تاتارەکان تووشی هیچ نەهات و هەروا تا سەردەمی ئێمە زیندوو مایەوە.

ئەگەر لە تان و پۆی سیستمی تەسەوف ورد ببینەوە لەو گۆڕانکاریە تێدەگەین کە ئەم سیستمە لە ڕێگەی لێکدانەوەی باوەڕە ئیسلامیەکانەوە دروستی کرد. دەتوانین بڵێین کە ڕاهێنانی هۆزە سامیەکان بۆ گەیشتن بە

---

[1] مامۆستا نوێکانی فەلسەفەی نوێ ئەفلاتوونی ئاوریان نەدایەوە لە تـوخمی "خلسە" کە دەیتوانی زۆر سەرنج بەرەو خۆی ڕاکێشێت. بەم شێوەیە فەلسەفەی نوێ ئەفلاتوونیان بە شێوازی سیستمێکی فکری دەرهێنا کە هیچ جۆرە جەزەبەیەکی مرۆیی نەبوو.

سەرکەوتن ئاوەها بوو: "ئیرادەی خۆت بگۆڕە". لەم وانەیە دەردەکەوێت کە سامیەکان ئیرادەیان بە زاتی مرۆڤ زانیوە لە حالێکدا کە دیتران و پەیڕەوەکان یوەدان تای هیندی ئەمەیان فێر کردووین کە گشت ئازار و دەردەکان لەو روانینە هەڵانەوە دێن کە ئێمە لە بەرامبەر جیهاندا هەمانە و هەربۆیە بۆ سڕینەوەی ئازارەکان دەبێ تێگەیشتنی خۆمان بگۆڕین. بە باوەڕی ودان تا، زاتی مرۆڤ چالاکی یان ئیرادە نییە بەڵکو هەمان بیر کردن و تێگەیشتنە. لە روانگەی تەسەوفدا گەیشتن بە هێمنایەتی بە گۆڕانکاریی لە تێگەیشتندا دەست ناکەوێت و نە بە گۆڕینی ئیرادەش. گۆڕانکاری بیر و گۆڕانکاری ئیرادە لە ژێر تیشکی گۆڕانکاریی لە ناو هەستەکاندا دەردەکەوێت. لە راستیشدا ئیرادە و تێگەیشتن روزسارگەلی هەستە مرۆییەکانن. پەیامی سۆفی بۆ مرۆڤ ئەمە بوو: "هەموانت خۆش بوێت و کە چاکە دەکەی لەگەڵ خەڵکدا، خۆت لە بیر بکە". لەم بارەوە جەلال الدین بلخی فەرموویەتی:

بایزید اندر سفر جستی بسی
تا بیاید خضر وقت خود کسی
دید پیری با قدی همچون هلال
دید در وی فر و گفتار رجال
دیده نابینا و دل چون آفتاب
همچو پیلی دیده هندستان به خواب
چشم بسته، خفته بیند صد طرب
چون گشایش آن، نبیند ای عجب
بس عجب در خواب، روشن می شود
دل درون خواب، روزن می شود
آنکه بیدارست، بیند خواب خوش
عارف است او، خاک او در دیده کش
پیش او بنشست می پرسید حال

یافتش درویش و هم صاحب عیال
گفت: عــزم تو کــجا ای بـــایزید؟
رخت غربت تا کجا خواهی کشید؟
گفت: قصد کعبه دارم از پگـه
گفت: هین با خود چه داری زاد ره ؟
گفت: دارم از درم نفره دویست
نک ببسته سخت بر گوشه ردی است
گفت: طوفی کن به گردم هفت بار
وین نکوتر از طواف حج شمار
و آن درم ها پیش من نه ای جواد
دانکه حج کردی و حاصل شد مراد
عمره کردی عمر باقی یافتی
صاف گشتی، بر صفا بشتافتی
حق آن حقی که جانت دیده است
که مرا بر بست خود بگزیده است
کعبه هر چندی که خانه بر اوست
خلقت من نیز خانه سر اوست
تا بکرد آن کعبه را دروی نرفت
واندرین خانه بجز آن حی نرفت
چون مرا دیدی خدا را دیده یی
گرد کعبه صدق برگردیده یی
خدمت من طاعت و حمد خداست
تا نپنداری که حق از من جداست
چشم نیکو بازکن در من فکر
تا ببینی نور حق اندر بشر
با یزید آن نکته ها را هوش داشت
همچو زرین حلقه اش در گوش داشت

آمد از وی بایزید اندر مزید
منتهی در منتها آخر رسید.

بۆ بەئەنجامگەیاندنی وەها دەستوورێک دەبێ لە "بۆ چی؟"و "چۆنیەتی؟" تێبگەین. دەبێ بزانین کە چ ئامانجگەلێک درککردنی مرۆڤ باشتر دەکەن و کام شێوازانە بۆ ڕێنمونی ئیرادەی مرۆیی شیاوترە. تەسەوف وەڵامی ئەم دوو پرسیارەی داوەتەوە، سۆفیەکان نە یاسا چەقەکانی سامیەکان سەبارەت بە ئیرادە و کرداری مرۆیی بە بەس زانیوە و نە لە سنووری بنەما عەقڵیە وشکەکانی وادان تای هیندی دا راوەستان، بەڵکو بە هێزی دەروونناسی گشتی خۆیان ئەو دوو شێوازە سامی و ئاریاییەیان تێکەڵ کرد و هەوێنی ئایینی عەشقیان گرتەوە.

لە لایەکەوە چەمکی بودایی فەنا یان نیروانایان قبووڵ کرد و سیستمی فەلسەفییان لەسەر ئەوە دامەزراند، لە لایەکیترەوە بەهرەیان لە ئیسلام وەرگرت و جیهانبینی خۆیان بە متمانەی قورئانەوە داڕشت، هەروەک چۆن زێدی تەسەوف واتە ئێران لە ناوەندی وڵاتە رەسەنەکەی ئاریاییەکان و وڵاتی سامیەکاندا بوو، تەسەوفیش لە تێکەڵبوونی باوەڕە ئاریایی و سامیەکان دروستکرا، لەمبارەوە دەبێ چاوپۆشی لە دوو خاڵ نەکەین، خاڵی یەکەم ئەوەیە کە لایەنی ئاریایی تەسەوف زاڵە بەسەر لایەنی سامی و خاڵی دووهەمیش ئەوەیە کە لەو تێکەڵاویەدا توخمە ئاریایی و سامیەکان وەها تووشی گۆڕان بوون کە تەسەوف لە هەردووکیان سەربەخۆ بووە. تەسەوف بە ڕوانینێکی گشت لایەنە و قووڵ دەڕوانێتە کەسایەتی مرۆڤ و لەگەڵ تەبعی مرۆڤایەتییدا زۆرباش دەگونجێت. نهێنی ئەو هێزە گەورەی تەسەوف هەر لەم خاڵەدا دەردەکەوێت و ئەم ئایینە سەرەڕای ئەو هەموو گوشارانەی خاوەن شەرعەکان و لە جەنگی شۆڕشە سیاسییەکاندا هەر مایەوە. تەسەوف لە هەمانکاتدا کە سەرکوتکاریی نەفس بە بنەڕەتی ژیان دەزانێت چالاکی عەقڵ بۆ مرۆڤ بە باش دەزانێت.

هەندێ لە توێژەران بناغەی تەسەوفیان لە ناو ژیانی و بە تایبەت ڕاهێنانەکانی پێغەمبەردا دۆزیوەتەوە، بەڵام لەمبارەوە هیچ دۆکیۆمێنتێکی مێژوویی بوونی نییە، ناکرێ ئەوە قبووڵ بکرێت کە پێغەمبەر لەم باسەدا وانەی نهێنی دابێتە عەلی یان ئەبوبەکر، سۆفیەکان لەسەر ئەو باوەڕەن کە پێغەمبەر بەدەر لەو زانستەی کە لە کتێبەکەیدا هاتووە، خاوەنی زانستی خەفی بووە و فێری کەسانێکیشی کردووە، دۆکیۆمێنتی سۆفیەکان لەم بارەوە ئایەتێکی قورئانیە: "ئێمە لە نێوان ئێوەدا پێغەمبەرێکمان بۆ ئێوە ناردووە کە ئایەتەکانی ئێمە بۆ ئێوە دەخوێنێتەوە و ئێوە پاک دەکاتەوە و کتێب و حیکمەتتان فێر دەکات و ئەوەی پێشتر نەتاندەزانی فێرتان دەکات"، سۆفیەکان دەیانوت کە مەبەست لە حیکمەت ئەو زانستەیە کە لە کتێبدا نەهاتووە، بەو شێوەیە کە پێغەمبەر چەندین جار باسی کردبوو ماددەکانی کتێب لە لایەن پێغەمبەرەکانی بەرلەویش هاتبوو و بێجگە لەوە، ئەگەر حیکمەت لە ناو کتێبدا هەبێت ئیتر وشەی "حیکمەت" زیادەیە.

بە باوەڕی من بە ئاسانی دەکرێت کە ڕەگ و ریشەی تەسەوف دەکرێ لە ناو قورئان و حەدیسە راستەکاندا بدۆزرێتەوە، عەرەبەکان زۆر دڵبەستەی ژیانی پراکتیکی بوون، تەسەوف لە عەرەبستاندا گەشەی نەکرد و بەهرەی نەبوو، لە خاکی نامۆدا بوو کە توخمی تەسەوف بوارێکی شیاوی پەیدا کرد و ڕوا و بە شێوازی ئاینێکی سەربەخۆ دەرهات. قورئان موسوڵمانانی ئاوها پێناسە کرد؛ "ئەوانەی کە ئیمانیان بە غەیب هەیە و نوێژ دەخوێنن و شتێک ئینفاق دەکەن لەوەی پێمان بەخشیون"، بەڵام چییەتی و کوێی غەیب خۆی دەکرێ توێژینەوەی لەسەر بکرێت، قورئان ڕایگەیاند کە غەیب لە ناو ڕۆحی مرۆڤدایە و هەروەها "لە زەویدا بۆ ئەوانەی یەقین دەکەن ئایەتێک هەیە و لە ئێوەشدا، ئەی بۆ نابینین"، هەروەها "ئێمە بە نیسبەت ئەو، مرۆڤ لە ڕەگی مل نزیکترین". بەدەر لەوە ئەم کتێبە پیرۆزە ئەوەی گەیاندووە کە زاتی غەیب نوورە "خوا ڕۆشنایی

ئاسمانەکان و زەویە"، بەڵام ئایا "نووری ئولا" خاوەن کەسایەتییە یان نا؟ قورئان لە زۆر شوێندا ئاماژەی بە نووری ئولا کردووە و لە هەمان حاڵدا ئاماژەی بە کەسایەتی نووری ئولا داوە، هەروەها بە چەند وشەی کورت هەواڵی داوە کە "هیچ شتێک وەک ئەو نییە". لێکۆڵینەوە سۆفیەکان یەکیەتی بابەتە پەسەندکراوەکانی خۆیان لە هەندێک لە ئایەتەکانی قورئانەوە وەرگرتووە و بە متمانەی ئەم ئایەتانە پەروەردەکردنی رۆحیان بە چوار قۆناغ ئەژمار کردووە: رۆح کە ئەمری خودایە و بێ ئەوەی کە لە ئاستی باودا ئەولاتر بڕوات و لەگەڵ سەرچاوەی کۆتایی گشت شتەکان ببێتە یەک و هاوڕەنگ بێت، دەبێ لەم چوار قۆناغە تێپەڕێت و لە هەر قۆناغێکدا هەوڵبدات:

ئەلف- دەبێ بەرەو رووی غەیب بڕوات.

ب- دەبێ سەبارەت بە غەیب توێژینەوە بکات و ئەم لێکۆڵینەوە بە سەیرکردنی نمودە سەیرەکانی سرووشت دەست پێدەکات، "ئایا نابینن وشتر چۆن پێکهاتووە، ئاسمانەکان چۆن هەڵپەستێراون و کێوەکان کە چۆن سەقامگرتوون؟".

پ- دەبێ "غەیب" بناسێت و هەروەک باسکرا ئەم ناسینە کاتێک دەست دەکەوێت کە رۆح قووڵایی خۆی ببینێت.

ت- دەبێ لەگەڵ غەیبدا هاوشێوە بێت و ئەم بابەتە پەیوەستە بە دادپەروەری و چاک کرداری "بە دروستی کە خوا فرمان دەدات بە دادپەروەر بن و چاکە بکەن و ئەوەی شیاویانە بیدەن بە نزیکەکانتان و ئەو ئێوە لە خراپە و لە ناشیرینی دوور دەخاتەوە".

لە سەردەمی دواییدا هەندێک لە فیرقەکانی سۆفی وەک فیرقەی نەقشبەندی بۆ گەیشتن بە کەماڵ شێوازگەلێکی تریان لە ودان تای هیندیەکان وەرگرتووە، ئەم فیرقانە وەک ئایینی کۆندالینی هیندووەکان باسیان لەوە کرد کە لە ناو جەستەی مرۆڤدا شەش ناوەندی گەورەی نوور هەیە و نووری ئەو

سـەنتەرانە رەنگـی جیاوازیـان هەیە، سـۆفی دەبـێ هەوڵبـدات کە لە رێـگەی بیرکـردنەوە ئەم ناوەنـدانە بخـاتە جـووڵە تـاکو لە ئەنجـامی کـاردا لە گـشت چەشنی رەنگەکان کەمبکاتەوە و بگاتە نووری بێ رەنگی ڕەسـەن کە خۆی نەبینـدراوە، بەڵام هەمـوو شـتێک بینـدراو دەکـات، جـووڵەی بەردەوامـی ناوەندەکانی نوور و گەیشتن بە نووری بێ رەنگ کە لە جووڵاندنی پاژەکانی جەستە لە لایەنێکی دیاریکراودا و دووپاتکردنەوەی ناوەکانی خودا و هەروەها وشە نهێنیەکانی دیکە مسۆگەر دەبێت، سەرانسەری جەستەی سۆفی روونـاک دەبێـتەوە و بە درککردنـی ئەم روونـاکیە هەسـتی نـامۆیی لە بەیـن دەچێـت. پەرەسـەندنی ئەم جۆرە شـێوازانە لە نـاو سـۆفیەکانی ئێرانـدا فۆن کرەمێری گەیاندە ئەم بـاوەڕە کە هەمـوو تەسـەوفی بە لە دایکبووی وادن تـای بزانێت، بەڵام دیـارە کە ئەم شـێوازانە لە بـنەڕەتەوە نائیـسلامیین و نەکەوتـنە بەر سەرنجی سۆفیە پلە یەکەکان.

٢. گرووپەکانی حیکمەتی سۆفیانە

لێرەدا ئاوڕ لە لایەن و گرووپەکانی فەلسەفەی تەسەوف دەدەینەوە، هەڵسەنگاندنی وردی ئاسەواری سۆفیەکان ئەوە دەردەخات کە تەسەوف لە سێ لایەنەوە کە لە راستییدا یەکتر کامڵ دەکەن روانیویەتیە حەقیقەتی کۆتایی، هەندێ لە سۆفیەکان حەقیقەتی بوونیان ئیرادەی خود- ئاگا زانیوە و هەندێکی تر ئەوەیان بە جوانی زانیوە و هەندێ کەس ناویان ناوە فکر یان مەعریفەت یان نوور.

گرووپی ئەسحابی ئیرادە

ئەم گرووپە لە باری مێژوویەوە فەرز بووە بەسەر گرووپەکانی دیکەدا و کەسانێکی گەورەی وەک شەقیقی بەڵخی و ئیبراهیمی کوڕی ئەدهەم و رابیعەی عەدویەی پەروەردە کردووە. لە روانینی گرووپی ئەسحابی ئیرادەوە حەقیقەتی نیهایی هەمان ئیرادەیە و جیهان هیچ نییە بێجگە لە چالاکی سنوورداری ئەو ئیرادەیە. ئەم گرووپە لە بنەڕەتدا باوەڕی بە خوایەک هەبوو کە لە بوون بەدەرە و هەربۆیە زیاتر لە گرووپەکانی تر رەنگی سامی هەبوو، ئەسحابی ئیرادە مەعریفەتیان بە ئامانجی خۆیان نەدەزانی بەڵکو بە هاندانی زوهد و خوادۆستیەکی قووڵ کە بەرهەمی هەستیاربوونی ئەوان بوو بەرامبەر بە تاوان، سلووکیان دەکرد، حەزیان لە داڕشتنی فەلسەفی نەبوو و تەنها هەوڵیان دەدا کە بەشێوەی پراکتیکی پەیوەندیان بە ئامانجی خۆیانەوە هەبێت، ئەم گرووپە لەم لێکۆڵینەوەیەی ئێستاماندا زۆر جێگەی گرنگی پێدان نین.

گرووپی ئەسحابی جەمال

مەعروفــی کەرخــی لە ســەدەی دووهەمــی کۆچییــدا تەســەوفی بە وەرگرتنی حەقیقەتە ئیلاهیەکان زانیوە، لەم پێناسـەوە ئاوەهـا دەردەکەوێت کە ئایینی بەناوبانگی کەرخی جەخت دەکاتە سەر مەعریفەت و هەروەهـا کە ئــایینی ئەســحابی ئیــرادە لەســەر ئیمــان جەخــت دەکــات، لە ســەدەی پێنجەمــدا ابوالقاســم عبــدالکریم قوشــەیری، شــێوازێکی بــۆ وەرگرتنــی حەقیقەتی نیهایی خستە ڕوو و پاشان دیکەی ئەسحابی گرووپی جەمـال بە باوەڕی نوێ ئەفلاتوونیەکان سەبارەت بە خوڵقاندن بەهرەیـان وەرگـرت و بە متمــانەی ئەوەوە، ئافرانــدنیان بە چەنــد قۆناغــدا ناســاند. ئەم ئیــدەیە هەرچەند مـاوەیەکی زۆر لە زەینـی سـۆفیەکاندا مـایەوە لەبەرئەوەی لەگەڵ بـاوەڕی ئەوان بە تاقـانەیی بوونـدا ڕێکـنەدەکەوت و بەرە بەرە فەرامـۆش کرا.

بە بـاوەڕی ئەسـحابی جەمـال حەقیقەتـی نیهـایی شـتێک نییە بەدەر لە جەمــالی ســەرمەدی، جەمــالی ســەرمەدی بەپێــی زاتــی خــۆی بە شــوێن ئەوەوەیە کە روخساری خۆی لە ئاوێنەی جیهاندا ببینێت، جیهان، نیگار یان وێـنەی جەمــالی ســەرمەدیە، بەم شـێوەیە ئەســحابی گرووپــی جەمـال لە چەمکــی نــوێ ئەفلاتــوونی خوڵقانــدن دوورکەوتــنەوە کە جیهانیــان بە ســەرچاوەیەکی فەیـزی خـودا دەزانــی و وەک میـر سـید شـەریف عەلـی جورجـانی باوەڕیـان وەهـا بـوو کە دەرکەوتەی جوانی هـۆی خوڵقانـدنە و عەشـق یەکەمـین خوڵقـاوە و عەشـقە کە جەمـالی سـەرمەدی دەردەخـات. سۆفیە ئێرانیەکان بەپێی بنەڕەتی زەردەشتی خۆی ئەم عەشقە جیهـانگیرە یان بە ئاگرێکی پیرۆز ناونا کە بێجگە لە خـوا، هەمـوو شـتێک دەسـوتێنێت. جلال الدینی بەڵخی وتوویەتی:

شاد باش ای عشق خوش سودای ما ای طبیب جمله علتهای ما
ای دوای نخوت و ناموس ما ای تو افلاطون و جالینوس ما

به هۆی ئەم جیهان بینییەوە سەرخۆشبوونی سۆفیانە کە یەکەمینجار لە لایەن بایەزید بسطامیەوە هاتە ئاراوە و پاشان بووە خاڵی جیاکاریی ئەم گرووپە، رەنگە بتوانین هیندیەکان بە کاریگەر بزانین لە گەشەکردنی ئەم چەمکەدا، لەو سەردەمەدا هەر ساڵ خەڵکێکی زۆر لە هیندوەکان بە مەبەستی زیارەتی مەعبەدی بوودایی کە لە باکوودا دامەزرابوو و ئێستاش بەردەوامە، ئەوان دەهاتن بۆ ئێران و لەوەدەچێت کە فکرەکانی خۆیان گەیاندبێتە ئێرانیەکان، بە هاتنی حسین بن منصور حەلاج چەمکی تاکایەتی بوون زیاتر لە جاران لەم گرووپەدا دەیکرد. حسین بە ئایینی ودان تا خوازەکانی هیند هاواری کرد کە "من خوام" بە زمانی ودنا تا "اهم برهما اسمی" (Aham Brahma asmi)

لە روانگەی سۆفیەکانی ئەم گرووپەدا حەقیقەتی نیهایی یان جوانی هەمیشەیی بێ کۆتاییە و لە سنوورەکانی سەرەتا و ئەنجام و راست و چەپ و سەر و خوارەوە بە تەواوەتی ئازادە. لەم زاتە بێ کۆتاییەدا جەوهەر دەرکەوت بە تەواوەتی تاقانەیە، بوون ئاوێنەیەکە کە بوونی رەها تیشکدەداتەوە و بەپێی دەنگی عەزیز بن محمد نەسەفی ئاوێنە دوو جۆرە:

١. ئاوێنەیەک کە تەنها روخساری دەرەوە دەنوێنێتەوە و ئاوەهایە سرووشت.

٢. ئاوێنەیەک کە زاتی حەقیقی دەنوێنێتەوە و ئاوەهایە مرۆڤ کە زاتی رەهایە و بە هەڵە خۆی بە بوونەوەرێکی سەربەخۆ دەزانێت.

نەسەفی لەم بارەوە دەڵێت: ئەی دەروێش! ئایا وا بیر دەکەویتەوە کە بوونی تۆ لە لە خوا سەربەخۆیە... وەها بیرکردنەوەیەک چاوپۆشی کردنێکی گەورەیە.

نەسەفی لەم بارەوە باس لە تەمسیلێکی جوان دەکات: چەند ماسیەک لە ناو رووبارێکدا دەژیان و هەرچەند لە ناو ئاودا دەجوڵان و دەژیان، بەڵام

ئاو واته بناغەی ژیانی خۆیان نەدەناسی، چوون بۆ لای ماسیەکی عاقڵتر و داوای نیشانەکانی ئاویان لێکرد، ماسی فەیلسووف ئاوەها وڵامی دایەوە:

ای در طلب گره گشایی مرده! با وصل بزاده وز جدایی مرده!

ای بر لب بحر و تشنه در خاک شده وی بر سر گنج و از گدایی مرده!

کەواتە هەستی جیابوونەوە لە نەزانیەوەیە و نامۆیی سەر بە سەر نمودی هەیە خەوتووە؛ سێبەرە، نامۆیی پەیوەستە بە نیسبەتەوە و نیسبەتیش بە هۆی خود ناسی زاتی موتڵەقەوە بۆتە پێویستیەک. پێغەمبەری گەورەی ئەم گرووپە، جلال الدین بەڵخی یان رومی کە هێگێل پێی دەڵێ "رومی سەرتر" بە ئایینی نوێ ئەفلاتوونیەکان چەمکی رۆحی جیهانی باسکرد کە لە دەڤەرە جیاوازەکانی بووندا دەردەکەوێت و بە روانگەی رۆژگاری ئێمە ئەوەی نواندەوە و کردی بە یەکێک لە پارچە جوانەکانی مەسنەوی خۆی. ناوەرۆکی ئەم پارچەیە لە چیرۆکی خوڵقاندن دا بەرهەمی کلۆد، هاتووە و بە باوەڕی کلۆد روانینێکی رئالیستییە و لە نێوان گریمانەخوازی (جلال الدین)ەوە دەدرەوشێتەوە. ئەم باسە زۆر لە چەمکی ئێستای کامڵبوون دەچێت:

آمده اول به اقلیم جماد
وز جمادی در نباتی اوفتاد
سالها اندر نباتی عمر کرد
وز جمادی یاد ناورد از نبرد
وز نباتی چون به حیوانی فتاد
نامدش حال نباتی هیچ یاد
جز همین میلی که دارد سوی آن
خاصه در وقت بهار و ضیمران
همچو میل کودکان با مادران
سر میل خود نداند در لبان
همچو میل مفرط هر نو مرید

سوی آن پیر جوانبخت مجید
جزو عقل این از آن عقل کلست
جنبش این سایه زان شاخ گلست
سایه‌اش فانی شود آخر درو
پس بداند سر میل و جست و جو
سایهٔ شاخ دگر ای نیکبخت
کی بجنبد گر نجنبد این درخت
باز از حیوان سوی انسانیش
می‌کشید آن خالقی که دانیش
هم چنین اقلیم تا اقلیم رفت
تا شد اکنون عاقل و دانا و زفت
عقلهای اولینش یاد نیست
هم ازین عقلش تحول کردنیست

بەراوردکردنی ئیدەکانی ئەم دوو گرووپە لەگەڵ بنەماکانی فەلسەفەی نوێ ئەفلاتوونیدا کارێکی بەسوودە، لە سیستمی نوێ ئەفلاتوونیەکاندا چەمکی حلول ڕێگەی هەیە و هەروەها چەمکی ئیستعلا، خوا لەبەرئەوەی کە هۆی گشت شتەکانە لە هەموو شوێنیکدا هەیە و لەبەرئەوەی بێجگە لە هەموو شتەکانە لە هیچ شوێنێکدا نییە، ئەگەر تەنها بڵێین کە خوا لە هەموو شوێنێکدا هەیە و وتەکەی خۆمان زیاتر نەکەین کە "لە هەمانکاتدا لە هیچ شوێنێکدا نییە" خوا دەبێتە هەموو شتێک. بە ڕاستیش خودای گرووپی جەمال هەموو شتێکە، حەکیمی نوێ ئەفلاتوونی جیهانە ماددیەکانی خاوەنی جۆرێک سەقامگرتوویی یان دەوام دەزانی، بەڵام گرووپی جەمال تاقیکردنەوە هەستییەکانیان بە جۆرێک خەون دەزانی و دەیانوت کە ژیانی بەرتەسکی هەست وەک خەون وایە و مەرگ پەیامهێنەری هەستانە، جیاوازی گەورەی ئەم دوو ئایینە لە باسەکانی خلوود دا دەردەکەوێت. هەوەک ویتاکر ئاماژەی پێدەدا خلوود بێ داڕشتن لە بنەڕەتەوە چەمکێکی

رۆژهەڵاتییە و حەکیمە ئیسلامیەکان بە دارِشتنی تیۆری مانەوەی رۆح بێ کەسایەتی مرۆیی لە ئەرەستۆییەکان و نوێ ئەفلاتوونیەکان جیا کرانەوە.

لەو بابەتانەوە کە سەبارەت بە جەمال خوازەکان وترا دەتوانین ئاوەها باسەکە کۆبکەینەوە کە ئەندێشەی ئەوان لە سەر سێ بنەما راوەستاوە:

١. حەقیقەتی نیاهی بە ئامێری سەرتر لە هەستەکان دەناسرێت.

٢. حەقیقەتی نیهایی دیار نییە.

٣. حەقیقەتی نیهایی تاقانەیە.

هەندێ لە توێژەران لە بەرامبەر ئەم سێ بنەڕەتەدا پەرچە کرداریان نواند و ئیدەی دیکەیان هێنایە ئاراوە:

١. پەرچەکرادی (لا ادریان): گروپێک لە بیرمەندان لە بەرامبەر بنەرەتی یەکەمدا بەرەو نەناس بوونی حەقیقەت رۆیشتن. لەم ژمارەیە عومەری خەیام دەتوانین ناوبەرین کە لە سەدەی شەشی کۆچیدا لە بێ هیوایی فەلسەفی خۆیدا هاواری کرد:

آنها که کشته شراب نابندو   آنها که به شب مدام در محرابند

بر خشک یکی نیست، همه در آبند   بیدار یکی نیست، همه در خوابند

٢. پەرچە کرداری ئیماندارەکان: گروپێک لە خواناسەکان لە بەرامبەر بنەڕەتی دووهەمدا حەقیقەتی نیهاییان بە شتێکی نادیار زانی. تقی الدین ابوالعباس احمد تیمیە و پەیڕەوەکانی لە سەدەی هەفتەمی کۆچییدا پەیوەست بوو بەم گرووپە.

٣. پەرچەکرداری چەندخوازەکان: گرووپێک لە بیرمەندان بنەڕەتی سێهەم واتە تاقانەیی حەقیقەتیان خستە بەر گومان. نوێنەری ئەم بزووتنەوە واحد محمود بوو.

لە باری فەلسەفییەوە پەرچەکرداری سێهەم لەو دوو پەرچەکردارەی دیکە گرنگترە و لە کۆمەڵگەی تردا وێنەی هەیە، بەسەریەکەوە مێژووی فکری مرۆڤ بریتییە لەو یاسایانەی کە بۆ نەتەوەکانیتریش بە کەڵکدێت.

هەروەک چۆن سیستمە تاکخوازە ئەڵمانیەکان چەندخوازیی هێربارتیان هەژاند، هەموو خوایی ئێسپینۆزا فەلسەفەی لایب نیتسی پێکهێنا، خواپەرەستی ئیسلامیش گەیشتە چەندخوازیی واحد محمود. واحد محمود لە سەدەی هەفتەمی کۆچیدا واتە چەندین سەدە بەر لە لایب نیتس تاقانەییبوونی نەفی کرد و وەک لایب نیتس لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە جیهان کۆیەکە لە واحدەکان یان پاژە جیا نەکراوە ساکارەکان. ئەم واحدانە کە بە ناوی 'کەسەکان" دەناسرێت هەر لە سەرەتاوە بوون و خاوەنی ژیانن. کامڵبوونی ماددەی توخم یاسای گشتی جیهانە. هەر بۆیە واحدە ساکارەکانی جیهان بەپێی ئەو ماددانەی کە بەرەو لای خۆیانی رادەکێشن دەگۆڕدرێن و روخسارەکانی بوون بەردەوام باشتر دەکەن. واحد محمود سەبارەت بە خولقاندنی جیهانیش ئیدەیەکی هەیەو باس لەوە دەکات کە کامڵبوونی جیهان زەمەنێکی هەیە و ئەویش هەشت هەزار ساڵە، کاتێک هەشت دەورەی هەشت هەزار ساڵی بەسەر جیهاندا تێپەڕ بێت، جیهان لەناودەچێت و واحدەکانی لە یەکتر جیا دەبنەوە، بەڵام سەرلەنوێ واحدەکان لەگەڵ یەکتردا ئاوێتە دەبن و جیهانێکی نوێ سازدەکرێتەوە. واحد محمود مەزهەبێکی پێکهێنا و ژمارەیەک پەیڕەوی پەیدا کرد، بەڵام زۆر ئازاردران و لە ئاکامدا لە لایەن شا عەباسی سەفەوی لەناوچوون. دەڵێن کە حافز شاعیری شیرازی باوەڕی بەم مەزهەبە بووە.

گرووپی ئەسحابی نوور یان فکر

سێهەمین لایەن یان گرووپی تەسەوف لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە زاتی حەقیقەت نوور یان فکرە و دەبێ بە ئیشراق یان فکرەوە ڕێگەی تێبکرێت، ئەسحابی نوور بە پێچەوانەی ئەسحابی جەمال دەستیان لە ئایینی نوێ ئەفلاتوونی هەڵنەگرت، بەڵکو بە گۆڕانکاریی لەوەدا ڕێگەیان بۆ چەند سیستمی سۆفیانە کردەوە، لە باری فەلسەفیەوە دوو دەزگای گەورە لە باوەشی ئەم گرووپەدا پەروەردە کرا، یەکێک لەوانە دەزگایەکی ئێرانی بوو و ئەویدی کاریگەریەتی قورسی لە مەسیحیەتەوە وەرگرتبوو. سەرەڕای ئەمانە هەردوو سیستمەکە باوەڕیان وابوو کە بۆ روونکردنەوەی چەند لایەنی سرووشتی دەبێ لە زاتی حەقیقەتی نیهاییدا بنەڕەتێکی موناقەشە هەڵگر بدۆزرێتەوە. بەپێی مێژوو ئەم دووانە دەخەینە بەر توێژینەوە.

گرووپی ئەسحابی نوور

بە هۆی پێوەندی ئیلاهیاتی ئیسلامی لەگەڵ شێوازەکانی جەدەلی یۆنانیەکان رۆحی رەخنەگری لە پانتای ئەندێشەی ئیسلامییدا دەرکەوت. یەکەمین روخساری ئەم رۆحە رەخنەگرە لە فکرەکانی ابو الحسن ئەشعەری و کامڵترینی لە بەرهەمەکانی ابو حامد محمد غەزالییدا دەبینین. لە نێوان هزرخوازە ئیعتیزالیەکانیشدا پیاوگەلێکی ورد وەک ابو اسحاق نظام سەریان هەڵدا و لە جیاتی پەیڕەوکردنی فەلسەفەی یۆنانی بە روانگەیەکی رەخنەگرانەوە سەیریان کرد. لایەنگرانی ئایین و هەروەها غەزالی و فخرالدین ڕازی و ابو البرکات بەغدادی و ابو الحسن عەلی ئامودی هێرشیان کردە سەر گشت ئەرکانی فەلسەفەی یۆنانی، هەروەها هەندێ کەس بە هۆی خوازە ئایینیەکانەوە لە نواندنەوەی لاوازیی لۆژیکی یۆنانییدا هەوڵیان دا وەک: ابو سعید حسن سیرافی، قاضی عبدالجبار، ابو

المعالی عبدالملک جوینی و ابو القاسم کعبی بلخی و بەتایبەت تقی الدین ابو العباس احمد تیمیە. گرووپێک لە زانا سۆفیەکانیش هاتنە ریزی رەخنەگرانی فەلسەفەی یۆنانی، هەروەک ابو حفص عمر سەهرەوەردی لە کتێبێکدا بە ناوی (رشف النصائح الایمانیە وکشف الفضائح الیونانیە) دا هەوڵی ئەوەی دا کە لێڵبوونی هزری رەها بسەلمێنێت. بە هۆی پەرچەکرداری ئەشعەریەکان لە بەرامبەر موعتەزیلەدا نە تەنها هەندێ چەمکی نوێ هاتنە ئاراوە بەڵکو زنجیرە پەرتووکاوەکانی هزرخوازیش سەرانسەر پچڕان.

ئەردمان Erdmann باسی لەوە کردووە کە فەلسەفەی ئیسلامی پاش فارابی و ئیبن سینا هەرەسی هێنا، هەربۆیە پێکهێنەری گومانخوازی و عیرفان بووە، ئەردمان ئەم خاڵەی لەبیر چووە کە موسوڵمانان بە رەخنەی فەلسەفی خۆیان لە لایەکەوە فەلسەفەی یۆنانیان رەتکردۆتەوە و لە لایەکیتریشەوە فەلسەفەی ئێرانیان سەرلەنوێ ساز کردۆتەوە. فەلسەفەی یۆنانی بە دەرکەوتنی سیستمێکی بە تەواوەتی ئێرانی بێ توانا بووە و لە بەرامبەر گوشاری ئەشعەریەکان و دیکەی جەزم بیرە ئیسلامیەکان بە تەواوەتی رووخا.

لە بەرەکەتی رزگاربوونی فکری موسوڵمانان شهاب الدین یحیی سەهرەوەردی کە کۆچکردووی ٥٨٧ یە، درەوشایەوە و هەوڵی دروستکردنی فەلسەفەیەکی نوێی دا. شهاب الدین بە تەواوەتی چەمکە دێرینەکانی فەرامۆش نەکرد، بەڵام بەپێی فکری رەسەنی ئێرانی خۆی بە پێچەوانەی هەڕەشەکانی کاربەدەستە بەغیلەکان بیری لە سەربەخۆیی کردەوە. لە فەلسەفەی ئەودا سونەتە فکریەکانی ئێرانی کەون ئارا کە تا رادەیەک لە ناو بەرهەمەکانی محەمەد زەکەریای ڕازی و ابو حامد غەزالی و ئیسماعیلیەکاندا دەرکەوتبوو، لەگەڵ فکری حەکیمەکان و ئیلاهیاتی ئیسلامییدا هەماهەنگ بوو. شهاب الدین سەهرەوەردی کە پاشان بە ناوی "شیخ اشراق مقتول" ناسرا لای مجدالدین جیلی مامۆستای فخرالدین رازی

دەرسی خوێند و هێشتا زۆر لاو بوو کە بووە پێشڕەوی گشت حەکیمەکانی جیهانی ئیسلام. ملک الظاهر کوڕی سوڵتان صلاح الدین ایوبی کە بە گەورەیی ستایشتی دەکرد ئەوی بانگهێشت کردە لای خۆی بۆ حەلەب. فەیلسووفی لاو لە حەلەبدا بیروباوەڕە سەربەخۆکانی خۆی نواندەوە. جەزم ئەندێشە خوێنمژەکان کە لە گشت هەرێمەکان و سەردەمەکاندا بۆ داپۆشینی بێ هێزی فکری خۆیان پەنایان بردۆتە بەر زوڵم و زۆر، ئێرەییان پێ برد و نامەیان بۆ سوڵتان صلاح الدین نووسی کە وانەکانی سەهرەوەردی ئیسلام دەخاتە مەترسیەوە و دەبێ سەرکووت بکرێت. سوڵتان داواکەی ئەوانی قبووڵ کرد، فەیلسووفی لاوی ئێرانی لە سی و شەشساڵییدا بە هێمنی باوەشی بۆ مەرگ کردەوە، مەرگێک کە ئەوی خستە ریزی شەهیدانی حەقیقەت و ناوێکی جاویدانی پێ بەخشی. ئەمڕۆکە ئەو مرۆڤ کوژانە و چەندین مرۆڤ کوژی دیکە مردوون و رزیون، بەڵام فەلسەفەیەک کە بە نرخی گیانێک دروستکرا هەروەک خۆی زیندووە و زۆرێک لە حەقیقەتخوازەکان بەرەو لای خۆی رادەکێشێت.

سەهرەوەردی کەسایەتیەکی بەرجەستەی هەبوو، خاوەنی سەربەخۆیی فکری و هێزی بڕیاردان و داڕشتنی سیستەم بوو، لەوانەش سەرتر سەبارەت بە سونەتە ئێرانیەکان بە ئەمەک بوو، سەبارەت بە گرفتە گرنگە جیاوازەکان لەگەڵ فەلسەفەی ئەفلاتووندا ڕووبەڕوو بووەوە و فەلسەفەی ئەرەستۆی بە پێشەکی سیستەمی فەلسەفی خۆی زانی و بە ئازادی رەخنەی لێگرت، هیچ بابەتێک نەبوو کە رەخنەی لێنەگرتبێت و تەنانەت لۆژیکی ئەرەستۆی خستە بەر لێکۆڵینەوەیەکی ورد و هەندێ لە بنەماکانی باتڵ کردەوە، بۆ وێنە ئەوەی راگەیاند کە لە لۆژیکی ئەرەستۆدا پێناسەی جنس و فصل دەکرێت لەحاڵێکدا کە فصل واتە تایبەتمەندی جیاکەرەوەی شتی پێناسەکراو، کە هەڵبەت ناکرێ بۆ شتێکیتری بەکار بەرین، ئەو بابەتە دەستنیشان کراوەمان پێ ناناسێنێت. کەسێک کە ئەسپی نەناسیبێت بە پێناسەیەکی لۆژیک لە ئەسپ واتە "ئاژەڵیک

کە دەحیلێنێت" ناتوانێت ئەو بابەتە بناسێت، کەسێکی وەها، دیارە کە لە چەمکی ئاژەڵ تێدەگات، لەبەرئەوەی کە پێشتر زۆر ئاژەڵیتری دیوە کە سیفەتی ئاژەڵایەتییان هەیە. ئەم کەسە بەڵام لە چەمکی حیلاندن تێناگات لەبەرئەوەی کە لە هیچ خاڵێکدا بێجگە لە چەمکی وەهادا رووبەڕووی ئەم بابەتە نەبووەتەوە. کەواتە پێناسەی ئەرەستۆیی لە باری زانستییەوە بابەتێکی بە تەواوەتی بێهودەیە. سەهرەوەردی سەبارەت بە پێناسەی لۆژیک ئیدەیەکی هێناوەتە ئاراوە کە زۆر لە ئیدەی بۆزناکیوت Bosanquet دەچێت. بۆزانکیوت پێناسە بە "کۆکردنەوەی چییەتیەکان" دەزانێت و سەهرەوەردی لەسەر ئەو باوەڕەیە کە لە پێناسەی دروستدا دەبێ گشت سیفەتە زاتیەکانی شتەکە باس بکرێت و مەبەست لە وەسفە زاتیەکانی شت ئەوانەن کە هەرچەند پێدەچێت بە تاک لە شتە جیاوازەکاندا ببن بە کۆ لە هیچ شتێکدا بێجگە لە شتی باسکراو نادۆزرێنەوە.

بۆ ئەوەی ئاگاداری خزمەتکردنی سهروردی بین بە فەلسەفەی ئێران دەبێ فەلسەفەی ئولای ئەو بخەینە بەر باس. بە باوەڕی شیخ ئیشراق، کەسێک کە بیەوێت بچێتە ناخی فەلسەفەی ئەو، دەبێ بە باشی لەگەڵ فەلسەفەی ئەرەستۆیی و زانستی لۆژیک و ماتماتیک و تەسەوفدا ئاشنا بێت و زەینی خۆی لە چڵکی دەمارگرژی و تاوان بپاڵێوێت و بەم شێوە بەرەبەرە دەستی بگاتە زەوق یان هەستێکی دەروونی کە دەستکەوتە تیۆریەکانی عەقڵ هەڵدەسەنگێنێت و ئیدیتی دەکات. عەقڵی بێ یاوەر جێی متمانە نییە کەواتە دەبێ داوای یارمەتی لە زەوق بکات، واتە ئیدراکێکی پڕ لە نهێنی کە دەچێتە قووڵایی بابەتەکان و رۆحی بێ ئارام دەناسێت و ئارامی پێدەبەخشیت و شک بێ توانا دەکات. سەهرەوەردی لایەنە جیاوازەکانی راهێنانە زەوقیەکانی شیکردۆتەوە، ئێمە لەم بوارەدا ئاوڕ لە لایەنێک لەم تاقیکردنەوە دەدەینەوە کە بە هۆی فکری ئیستدلالیەوە رێکدەخرێت. کەواتە سێ لقەکەی حیکمەتی ئیشراق واتە بوونناسی و جیهانناسی و دەروونناسی دەخەینە بەرباس.

ئەلف- بوونناسی

بنەڕەتـــی نیهـــایی بـــوون "نـــوری زاڵ"ە و پێویـــستی هەبـــوونی ڕۆشنکەرەوەی بەردەوامە، بە باوەڕی محمد شەریف هەرەوی کە لەسەر کتێبی (حکمە الاشراق سهروردی) لێدوانێکی نووسیوە، باس لەوە دەکات کە هیچ شتێک دیارتر لە نور نییە و شیاوی دیتن پێویستی بە پێناسەکردن نییە، دەرکەوتن لە زاتی نووردایە لەبەرئەوەی کە ئەگەر دەرکەوتن عرض بێت و زیاد کرابێتە سەر رووناکی پێویست دەکات کە رووناکی لە نەفسی خۆیدا شیاوی دیتن نەبێت و خۆی بە هۆی شتێکی تر کە لە زاتی خۆیدا دەبیندرێت، ببیندرێت. ئەمەش دیسان وا دەکات کە رووناکی نەبیندرێت و هەر شتێک بێجگە لەوە شیاوی دیتن بێت و هەڵبەت وەها ئاکامێک پاساوی بۆ ناهێنرێتەوە. کەواتە هۆی بوونی نوور خودی ئەوەیە، هەرچی بێجگە لەوەیە بە ناچار بەندکراو و بەدی هاتووە. "لانوور" یان غسق شتێک نییە کە لە سەرچاوەیەکی سەربەخۆوە هەڵقوڵا بێت و پەیڕەوەکانی ئایینی مغی کە نوور و زوڵمەتیان بە دوو حەقیقەتی جیاکراوە و خوڵقاوی دوو هۆی داهێنەری سەربەخۆ زانیوە، تووشی هەڵە بوون. مۆبەدە زەردەشتیەکان بە ناوی ئەوەی کە "یەک" بێجگە لە یەک زیاتر نابێت رووناکی و تاریکایی لە دوو سـەرچاوەی سـەربەخۆ دەزانـن، بەڵام حەکیمەکـانی ئێرانـی باسـتان لەگەڵ دووخوازیی ئەواندا هاوڕا نەبوون. لە راستیدا بەرامبەر بوونی نوور و زوڵمەت بەرەو ڕووبوونەوەی جیاوازیی نییە، بەڵکو بەرامبەر وەستانی بـوون و نەبـوونە، نـووری سـەرەتایی سـەرچاوەی هەر حەرەکەیەکە و مەبەست لە حەرەکەکردن تەنها گۆڕانی شوێن نییە، نوور لە بنەڕەتدا عاشقی تیشک پرژاندنە و ئەم عەشقە وای لێدەکات کە بە تیشکی خۆی وزە و ژیان ببەخشێتە هەموو شتەکان، نوور چەشنی جۆراوجۆری هەیە.

نووره پڕ شەوقەکان خۆیان پێکهێنەری نوورەکانیترن، بەڵام لە ئاکامدا دەرەجەی درەوشاوەیی نوور ئەوەندە کەم دەبێتەوە کە ئیتر ناتوانێت نووری نوێ پێکبهێنیت. ئەگەر بە زمانی تئۆلۆژی بدوێین دەڵێین کە ئەم نوورانە فریشتەگەلێکن کە بە بەرەکەتی نووری زاڵ گشت بوونەوەرەکان خاوەنی ژیان و هێز دەکەن. مەشائیەکان کە ژمارەی عەقڵە رەسەنەکانیان و ژمارەی مەقولاتی فکریان بە دە دەزانی تووشی هەڵە بوون، نووری زاڵ ئیمکانیاتێکی زۆری هەیە و جیهان بە گشت جۆرەکانیەوە تەنها روخسارێکی بچووکە لە زاتی بێ کۆتایی و هەربۆیە مەقولاتە کەمەکانی ئەرەستۆ متمانەی رەهای پێناکرێت، مرۆڤ توانای ئەوەی نییە کە بە ئەندێشە سنووردارەکەی خۆی بەسەر گشت مەقولاتەکاندا زاڵ ببێت. نووری زاڵ بەپێی مەقولاتێکی زاڵ بەسەر ئەو شتەدا کە نوور نییە، رووناکی دەپژێنن، دەکرێ دوو جۆرە نووری گرنگ بناسین:

١. نووری تاك:

ئەم نوورە کە بریتییە لە عەقڵی گشتی و عەقڵی ورد روخسارێک بەخۆوە ناگرێت و هەرگیز نابێتە موڵکی هیچ شتێک بێجگە لە خۆی. هەموو جۆرەکانی نوور واتە نووری تا رادەیەک ئاگا و نووری ئاگا و نووری خودئاگا لە باری تیشکەوە پێکەوە جیاوازیان هەیە و لە نووری تاک لە داک دەبن، نزیکایەتی و دووریی ئەوان لە نووری تاکە کە پلەی تیشکدانەوەیان دەستنیشان دەکات. نەفەس یان عەقڵی ورد بەشێکی تارمایی یان تیشکدانەوەی لاوازی نووری زاڵە. نووری زاڵ خۆی بە خۆی پێناسە دەکات و بێجگە لە خۆی پێویستی بە شتێک نییەکە ئەو بناسێت. زاتی نووری تاک ئاگایی یان خودناسیینە، بەڵام نەفی کردنی نوور واتە زوڵمەت وەها چییەتیەکی نییە.

٢. نووری عارضی:

ئەم نـوورە دەتوانێـت تـایبەت بکرێـت بە شـتیک بـێجگە لەخـۆی و جەستەی پێ ببەخشێت. نووری ئەستێرەکان و هەروەهـا بیندراو بوونی دیکەی شتەکان لەم بـابەتەن، نووری عارضـی یـان باشتر بڵێین نـووری هەسـت پێکـراو، تیـشکدانەوەیەکی زۆر کـزی نـووری "قـاهر"ە و بەهـۆی لایەنێـک کە لەگەڵ سـەرچاوەکەی خۆیـدا هەیەتـی لە هێـزی جەوهەری نـووری تـاک بێبەشـە. هەروەک باسـکرا هەر نوورێـک لە لایەن خـۆیەوە نوورێکی کز دەپرژێنێت و ئەم گەڕیانە هەروا درێژەی دەبێت و نـوور لە سەربەخۆیی دادەبڕێت و بۆ مانەوەی خۆی پێویستی بە غەیر دەبێت. وەها نوورێـک نـووری عارضـیە، لەم حـاڵەتەدا پێوەنـدی نێـوان نـووری تـاک و نووری عارضی پێوەندی نیوان هـۆ و هۆکـارە، هـۆ بە تەواوەتی لە هۆکـار دانەبڕاوە بەڵکو هەمـان هۆکـارە کە گۆڕانکـاریی بەسـەردا هـاتووە و بۆتە بابەتێکی لاوازتر، بەدەر لە نووری تاک هـیچ شتێک و تەنانەت زاتـی شتی روونـاک ناتوانێـت هۆکـاری نـووری عارضـی بێـت، نـووری عارضـی بەدیهاتوو و هەروەها دابڕاویشە و لە شتەکان جیا دەبێتەوە بێ ئەوەی کە لە نـاخی ئەو شـتانەدا گۆڕانکـاریی بخولقێنێت، ئەگەر زاتـی شـتی روونـاک هۆی نووری عارضی بێت جیابوونەوەی نـوور لە شـتی روونـاک ئەسـتەم دەبێت لەبەرئەوەی کە بوونی هۆی ناچالاک وێنە ناکرێت.

سەهرەوەردی بوونی تاریکایی کە لە نکولی کردن لە نوورەوە دروسـت دەبێت و خۆی بابەتی نوورە، بە پێویستیی دەزانی، لەهەمان حاڵدا هـاوڕای ئەشعەریەکان بوو کە دێوی سەرتری ئەرەستۆیی ئینکار دەکرد، هەروەهـا وەک ئەشـعەریەکان گـشت مەقـولاتی دیـکەی فکـر بـێجگە لە جەوهەر و چییەتـی بە زیـادە دەزانـی. شـێخی ئیشراق بە پاڵپـشتی ناسـینی مرۆیـی، هەوڵی ساغکردنەوەی تیۆری ناسینی ئەشعەریەکانی دا و باسـی لەوە کرد کە پەیوەندی ئێمە لەگەڵ بابەتی ناسیندا پەیوەندیەکی ناچالاک نییە، نەفسی

تـاک به هـۆی ئەوەی کە خـۆی نـووره لە گەڕیـانی ناسـیندا سـەبارەت بە بـابەتەکەی نـوور دەپرژێنێـت، لە روانـگەی سـەهرەوەردیەوە جیهـان واتە گەڕیـانێکی تاقـانەی چـالاک کە کـردەکەی نوورپرژانـدن یـان ئیـشراقە. ئەو نوورانەی کە ئێمە وەرمانگرتوون تەنها بەشێکن لە نووری قاهیر و نووری قاهیریش بەپێی ئەو یاسایانەی کە بۆ ئێمە ئاشکرا نییە دەرکەوتەی دیکەی پەیدا کردووە، لە هەمانکاتدا کە عەقڵی ئێمە هـاوڕای مەقولاتێکی بەرتەسک چالاکی دەکات دەبێ مەقولاتی جیهان لە رادەبەدەر بزانین، بەم شێوە دەبێ قبـوڵ بکەیـن کە سـەهرەوەردی بە جەختکـردن لەسـەر رێژەیـی بـوونی زانستی مرۆیی لە سیستەمی مرۆڤخوازی Humanism هـاوچەرخ نزیک دەبێتەوە.

ب- جیهانناسیی

شهاب الدین سـەهرەوەردی لانـوور یـان غسق بە چەندایەتی رەهـا یـان مـاددەی رەهـا دەزانێـت، مـاددە یـان چەندایەتی رەهـا بە پێچەوانەی دەنگی هەڵەی مەشائیەکان بابەتێکی سـەربەخۆ نییە، بەڵکو لایەنێکە لە لایەنەکانی نـوور، ئـێمە لەوێـوە حـوکم دەدەیـن لەسـەر هەبـوونی مـاددەی رەهـا کە لە بـواری ئەزمـوونـدا شـایەتی گـۆڕانی تـوخمە سـەرەتاییەکانین بە یەکتـر. مـاددەی رەهـا کە لە بـاری سـافی یـان پـالافتەییەوە پلـەی جیـاوازی هەیە، دەڤەرە جیاوازەکانی ماددی پێکدەهێنێت، بە گشتی ماددەی رەهای شـتەکان لە دوو بەهرە پێکهاتووە:

١. ئەو شـــتەی کە ئەوپەڕی شـــوێنە و ئەو بەشـــە جیـــانەکراوانەی کە جەوهەرێکی لێڵە و لە سیستمی ئەشعەرییدا "چیەتیەکان" ی ناو لێنراوە.

٢. ئەوەی کە بەپێی پێویست لە شوێندایە و ئەو روخسارانەی تاریکاییە وەک کێش و بۆن و تام.

له پەیوەندی ئەم دووانە ماددەی ڕەها تووشی تەریک بوون دەبێت. هەر شتێکی ماددی ئاوێتەیەکە لە ڕوخسارەکانی تاریکایی و جەوهەری لێڵ و بە هۆی نووری تاک ڕووناک یان شیاوی دیتن کراوە. ئایا هۆکاری ڕوخسارە جیاوازەکانی تاریکایی چییە؟ ڕوخسارەکانی تاریکایی وەک ڕوخسارەکانی نوور هۆی نووری تاقانەن کە بەتیشکدانەوە پەیتاپەیتاکانی خۆی دەبێتە هۆی زۆربوونی دەڤەرە جیاوازەکان. ڕوخسارەکان کە هۆی جیاکردنەوەی شتەکانن لە یەکتر لە زاتی ماددەی ڕەهادا نیشتەجێ نەبوون. ئەگەر ماددەی ڕەها کە هەمان چییەتی ڕەهایە ڕەخسارەکانی لەخۆدەگرت، پێویست دەبوو کە هەموو شتەکان لەباری ڕوخسارەکانی تاریکاییدا وەک یەکتر بن، ئەمەش لەگەڵ ئەزموونەکانی ژیانی ئێمەدا یەک ناگرێت، کەواتە بێگومان هۆی ڕوخسارەکانی زوڵمەت ماددەی ڕەها نییە.

ئاکامی ئەو شتانەی کە باسکرا ئاوەهایە کە جەستە بە تەواوەتی وابەستەی نووری قاهرە و گشت جیهانیش هەر بەم شێوەیە، جیهان بریتییە لە بازنە یەک لە دوای یەکەکان، ئەو بازنانەی کە لە سەرچاوەی نوور نزیکترن، زیاتر لەوانەی کە دوورترن کەڵک لە نوور وەردەگرن، نوورە بێ ئەژمارە ناوەندیەکان نوور دەپژێننە ئەم بازنانە و هەموو پەراوێزەکانیان. نوورە ناوەندیەکان بڕێجار بە یارمەتی نووری ئاگا و بڕێجار بێ یارمەتی ئەوانە بە گشت چەشنەکانی بوون وزە دەبەخشن. مرۆڤ و ئاژەڵ و گیا بە بەرەکەتی نووری ئاگا و هەروەها شتەکان و توخمە ساکارەکان بێ ئەوە، وەدی دێن. لەم حاڵەتەدا ئەو ئاوێنە باڵا نوێنەی زۆرینە کە ئێمە بە جیهان ناوی دەبەین، سێبەرێکە لە تیشکە ڕاستەوخۆکان و ناڕاستەوخۆکانی نووری قاهیر. هەر شتێک بەهرەیەکی لە نوور هەیە، بەڵام بە هیوای ئەوەی کە سەرریژ بێت لە ڕووناکی، عاشقانە بەرەو کانیاوی ڕەسەنی نوور هەوڵدەدات. بەراستی کە جیهان هیچ نییە بێجگە لە نمایشتی هەمیشەیی عەشق. بوونەوەرەکانی جیهان لە چەند دەڤەر یان ئاستی بووندان:

دەڤەری نووری قاهیر:

١- دەڤەری عەقڵ یان بنەڕەتی ئەفلاک.

٢- دەڤەری نەفسەکان.

٣- دەڤەری روخسارەکان:

ئەلف- دەڤەری روخسارە مثلیەکان وەک دەڤەری ئەفلاک.

ب- دەڤەری روخسارە ماددیەکان: دەڤەری توخمەکان کە خۆی دەبێتە: توخمە ساکارەکان وەک جیهانی جەماد و جیهانی گیا و ڕووەکەکان و جیهانی ئاژەڵەکان. توخمە پێکهاتەکان: جیهانی جەمادی و جیهانی رووەک و جیهانی ئاژەڵ. بۆ لێکدانەوەی ئەم باسە کۆکراوەی کە وترا، دەبێ ئامـاژە بـدەین کە لەنـاو جیهانـدا هەرچـی بـێجگە لە نـوور هەبێـت لە دوو بەشـدا کۆدەکرێتەوە:

١- بــوونەوەرە قەدیمەکــان وەک عەقــڵ و رۆح و ئەفــلاک و تــوخمە ساکارەکان و زەمەن و حەرەکە.

٢- بوونەوەرە پێکهاتەکان وەک بوونەوەرە کۆکراوەکان لە توخمەکان.

رۆحـی فەلەکەکـان بەهـۆی حەزێـکەوە کە بـۆ وەرگرتنـی نوورەکـانی سـەرچاوەی خۆیـان هەیانە بەردەوام لە حەرەکەدان. حەرەکەی ئەفلاک کە دەگاتە دەرکەوتنی بەردەوامی جیهان، بابەتێکی قەدیمە. ماددەی ئەفلاک بە پێچەوانەی مـاددە پڕ لە خەوشـەکانی زوڵـمەت رەهـایە لە فیعل و کـردەوە کیمیاییەکان. هەر فەلەکێک ماددەیەکی تـایبەتی هەیە و لە رەوتێکی تـایبەت بەخۆیـدا دەجوڵێت. جیـاوازی رەوتـی ئەفـلاک بەم هـۆیەوەیە کە هەرکـام لەوانە لە دوی مەعشوق یان نوورێکی تایبەتدایە. حەرەکە لایەنێکی زەمـانە، سیلـسیلەیەکە لە توخمەکـانی زەمـان کە دەرکەوتەیەکـی دەرەکییـان پەیـدا کردووە. رابردوو، ئێستا و داهاتوو لە زاتـی زەمانـدا بوونیـان نییە و تەنهـا بە هــۆی بەرژەوەنــدییە مرۆییەکــانەوە هــاتوونەتە ئــاراوە. زەمــان بــێ سـەرەتایە و سـەرەتایەک کە بۆی دابـین دەکەیـن خـۆی خـاڵێکە لە زەمـان.

کەواتە دەبێ زەمان و حەرەکە بە قەدیم بزانین. توخمە سەرەتاییەکانی جیهان لە سێ زیاتر نین: ئاو، خاک و با. ئاگر بە توخمێکی سەربەخۆ نازانرێت، لەبەرئەوەی کە با، هەلگیرسێنەرە. توخمە ساکارەکان بە هۆی دزەکردنی هۆ فەلەکیەکان لەگەڵ یەکتردا ئاوێتە دەبن و روخسارە نوێکان، سیلان و دخانیات و صلبیت پێکدەهێنن. لە گۆڕانکاریی توخمە سەرەتاییەکان گەڕیانی بوون و گەندەڵی روو دەدات و لە سەرانسەری دەڤەری زوڵمەتدا دەگەڕێت. بە هۆی بوون و گەندەڵیەوەیە کە روخسارەکانی بوون بەردەوام سەرتر دەبن و لە هێزەکانی نووربەخش نزیکتر دەبنەوە. گشت نمودەکانی سرووشت وەک باران و هەور و بروسکە و بەردی ئاسمانی لە حەرەکەی زاتی جیهانەوە دەبن و لەگەڵ چالاکی راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆی نووری قاهیردا دەردەکەون. نووری قاهیر کاریگەریەتی هاوسان لەسەر شتەکان دانانێت لەبەرئەوەی کە شتەکان لە باری نوور وەرگرتنەوە پێکەوە یەکسان نین. بە کورتی دەکرێ بوترێت کە جیهان حەز یان عەشقێکە بە نیسبەت نوورەوە، حەز یان عەشقێک کە دەرکەوتەی دەرەکی پەیدا کردووە.

ئایا جیهان قەدیمە؟ جیهان لەبەرئەوەی کە دەرکەوتەی نووری قاهیرە بەستراو و پەیوەندیدارە و قەدیم نییە، بەڵام لەبەرئەوەی کە تیشکەکانی نووری سەرچاوەیە، قەدیمە. هەندێک لە نوورەکان راستەوخۆ لە نووری قاهیرەوە سەرچاوە دەگرن و بە پێی پێویست قەدیمن، بەڵام هەندێ لە نوورەکانی تر لە ئاوێتەبوونی ئەوانیتر پێکدێن و هەربۆیە بە پێچەوانەی نوورە رەسەنەکان راستەوخۆ لەگەڵ زاتی نووری قاهیردا پەیوەست نین و هەربۆیە قەدیم نین، بۆ وێنە کاتێک کە شتێکی رووناک لە بەرامبەر شتێکی تاریکدا دادەنرێت، رووناکی شتە رووناکەکە دەبێتە هۆی دەرکەوتنی رەنگی شتە تاریکەکە و هەربۆیە رەنگ لە بەرامبەر نووردا بابەتێکی روودراوە. گشت نوورەکان یان شتەکان لە هەمانکاتدا کە دەرکەوتەی نووری قاهیرن،

بەدیهاتووشـن لەبەرئەوەی بە هـۆیەک لە هۆکـان لە زاتـی قەدیمـی نـووری قـاهیرەوە دێـن، کەسـانێک هەن کە بە ئیعتبـاری پێکهـاتەبوونی شـتەکانی دەورپـشتی خۆیـان گـشت جیهـان بە پێکهـاتەیەک دەزانـن. بـابەتی ئەوان لەکاتێکدا دروستە کە ئیستقرائی گشتی دروسـت بێت و لە ئاکامدا بتوانین قیاسی ئەوە بکەین کە بۆ وێنە لەبەرئەوەی کە یەک بەیەکی حەبەشیەکان رەشـن کەواتە گـشت حەبەشـیەکان رەشـن، یـان لەبەرئەوەی کە هەمـوو حەرەکەکـان سـەرەتایەکی زەمانیـان هەیە کەواتە هەمـوو حەرەکەکـان هەر بەم شـێوەیەن، وەهـا هۆهێنـانەوەیەک پێویـستی بە پەرەپێدانە، لەبەرئەوەی کە کـۆکردنەوەی گـشت حەبەشـیەکان لە رابـردوو، ئێـستا و داهـاتوو لەیەککاتدا ئەستەمە بنەڕەتی ئەم ئیستدلالە هەڵەیە و حوکمکردن نە خراپە و نە چاک. لە ژمـاردنی هەمـوو کەسـە حەبەشیەکان و هەڵسەنگاندنی ئەو حەرەکانەی کە لە دەڤەری ئەزموونەکانی ئێمەدا دەگونجێت هەرگیز ناگەینە ئەم ئەنجـامە کە "گـشت" حەبەشـیەکان رەشـن و هەمـوو حەرەکەکـان سەرەتایەکی زەمانیان هەیە.

ب- دەروونناسی

سـەبارەت بەو بـوونەوەرانەی کە سـەر بە پـلە خوارەوەکـانی بـوونن، حەرەکە و نوور پێکەوە هاوسـانیان نییە، بۆ وێنە لەتە بەردێک هەرچەند خـاوەنی نـوورە و شـیاویی دیتـنە، بەڵام ناتوانێـت بەشـێوازێکی خۆویـست بجـوڵێتەوە، بەهەر رادەیەک لە پەیـژەی بوونـدا، بەرەو پلەیەکـی سـەرتر بـڕۆیین بـوونەوەرە بەرزەکـان یـان گیانلەبەرەکـان دەبینـین کە حەرەکە و نووریان لە زاتی خۆیاندا هەماهەنگ کردووە و لە ئاکامدا دەگەینە مرۆڤ کە خاوەنی سەرترین کانوونی نووری تاقانەیە.

ئێستا ئەم پرسیارە دێتە ئاراوە کە ئایا ئەو نـوورە تـاکە تەنهایەی کە ناوی نەفسی مرۆییە بەر لەوەی کە جەستەی پێک بێت، هەبووە یان نا؟

داڕێژەری فەلسەفەی ئیشراق لەم بورادەدا ڕێگەی ئیبنی سینای گرتەبەر و باسی لەوە کرد کە نووره تاکە تەنهاکان پێشتر بوونیان نەبووە. ناکرێ مەقوولاتە ماددیەکانی "یەک" و "زۆر" لەبارەی نووری تاقانەوە بەکاربەرین. نووری تاقانە لە زاتی خۆیدا نە یەکە و نە زۆر و تەنها بە هۆی نوور وەرگرتن لە ماددەکان دەچێتە روخسارگەلی جیاوازەوە. لە نێوان جەستە و نووری تاک یان نەفسدا پێوەندی هەیە، بەڵام ئەم پەیوەندیە پەیوەندیەکی هۆدار نییە، عەشقە کە ئەم دووانە پێکەوە گرێ دەداتەوە، جەستە حەز بە نوور دەکات، بەڵام بەپێی زاتی خۆی توانای ئەوەی نییە کە راستەوخۆ پێوەندی بگرێت بە سەرچاوەی نوورەوە کەواتە ناچار بۆ گەیشتن بە نوور، پێوەند دەدرێتەوە بە نەفس، نەفسیش ناتوانێت ئەو نوورەی کە راستەوخۆ لە سەرچاوەی گرتووە ببەخشێت بە شتی جامدی تاریک، لەبەرئەوەی کە کەرەستە لە باری دەرکەوتەکانیەوە جەمسەری پێچەوانەی نەفسە. بۆ پەیوەندی نێوان ئەم دووانە بوونێکی ناوبژیوان کە بتوانێت نوور و تاریکایی کۆبکاتەوە پێویستیەکی حاشاهەڵنگرە. ئەم ناوبژیوانە نەفسی حەیوانیە و ئەوەش هەڵمێکی گەرم و نەرم و نیان و شەفافە کە لە بنەڕەتدا لە شوێنی چەپی دڵدا جێگیرە، بەڵام لە هەموو ئەندامەکانی جەستەدا هاتووچۆ دەکات. نەفسی ئاژەڵی پەیوەندیەکی لاوازی هەیە لەگەڵ نووردا و هەربۆیە ئاژەڵەکانی سەر زەوی لە شەوە تاریکەکاندا بەرەو ئاگری بەتین هەڵدێن، بوونەوەرە ئاویەکانیش بۆ بەهرەوەرگرتن لە دیمەنی جوانی مانگ دەگەنە سەر ئاو، ئامانجی مرۆڤ عروج لە قادرمەی بوون و بەدەستهێنانی نووری زیاترە، ئەگەر ئەم عروجە درێژەی هەبێت، مرۆڤ لە کۆتاییدا لە دنیای روخسارەکان بە تەواوەتی رزگاری دەبێت، ئەم ئامانجە لە چ ڕێگەیەکەوە وەدی دێت؟ لە ڕێگەی ناسین و کردەوە، مرۆڤ دەتوانێت بە گۆڕانکاریی تێگەیشتن و ئیرادەی خۆی بە بیرکردنەوە و کردەوە بەرزترین ئامانجە مرۆییەکان بەدەست بهێنێت، کەواتە دەکرێ خوازیاری

کەمال ئاوەها ئامۆژگاری بکرێت کە بیروباوەری خۆت سەبارەت بە جیهان بگـــۆڕە و بەپێـــی ئەم گۆڕانکـــارییە رەفتـــار بـــکە. پێویـــست دەکـــات کە هۆدوولایەنەکانی کەمال خواستن لێکبدەینەوە.

١- ناســین: نـووری تاقـانە کـاتێ پەیوەنـد دەدرێـت بە بـوونەوەرێکی پـایەبەرزەوە لە جەمـسەری هێزەکـانی نـوور و تاریکـایی چەنـد هێزێـک دەردەکەوێت و کاملبوونی بوونەوەرەکان مسۆگەر دەکات، هێزەکانی نـوور پێکهێـنەری پێـنج هەسـتی دەرەکـی و پێـنج هەسـتی نـاوەکی واتە هەسـتی هـاوبەش، تـرس، بینـایی، زاکیـرە و دابینکـردن دەبـن و هێزەکـانی تاریکـایی دروسـتکەری خـواردن و گەشـەکردنن. دەبێ بـزانین کە جیاکردنەوەی ئەم هێزانە لە یەکتر لەبەر ئاسانکردنی باسەکەیە ئەگەرنا، هەر هێزێک دەتوانێت سـەرچاوەی گشت کردەوەکـان بێـت. لە نـاو مێشکدا هێزێکـی تـاک بـوونی هەیە، بەڵام ئەم هێـــزە بە بـــۆنەی جیـــاوازەوە نـــاوی زۆرو جیـــاوازی لەخۆگرتووە، زەین بـابەتێکی تاقـانەیەو تەنهـا بۆ ئاسـانکردنی تێگەیشتن و تێگەیانـدنە، بە هەمـوو ئەم باسـانەوە بە بـاوەڕی سـەهرەوەردی هێـزی نـاوەکی مێـشک جیـایە لە نـوورێکی تاقـانە کە نـاخی زاتـی مـرۆڤە. سەهرەوەردی بە رەواڵەت دیارە کە بەم شێوەیە لە نێوان مێشکی چالاک و نەفسدا کە لە بنەڕەتدا ناچالاکە، جیاوازی دادەنێت و جەختی لەسـەر ئەوە کردەوە کە گشت هێزەکانی زەیـن بە شـێوەیەکی سیحراویی لەگەڵ نەفسدا پێوەندیان هەیە.

سەهرەوەردی لە دەروناسییدا چەندین ئیدە و درکی داهێنەرانەی باس کردووە، درەوشـاوەترین باسـی ئەو سـەبارەت بە بـابەتی "ابصار"ە. بەپێی ئەم باسە لە کاتی دیتندا هیچ تیشکێک لە چـاوەوە هەڵناسـتێت لەبەرئەوەی کە ئەگەر تیشکێک لە چاوی بینەرەوە هەستێت و بەرەو شتێبابەت بڕوات، وەهـا تیشکێک یـان جەوهەر دەبێت یـان عـرض. ئەم تیشکە ئەگەر عـرض بێـت ئەوە توانـایی ئەوەی نییە کە لە جەوهەرێـکەوە واتە چـاو بـڕوات بـۆ

جەوهەرێکی تر، واتە کەرەستەی بیندراو. ئەگەر جەوهەر بێت حەرەکەی ئەوە یان بە حوکمی شعورە یان بە حوکمی زاتی ئەوە. ئەگەر حەرەکەی تیشکی چاو بەپێی شعور بێت لەوکاتەدا تیشک وەک بوونەوەرێک دەبێت کە بوونەوەرەکانی دیکە درک دەکات. لەم بابەتەش ئەوە دیارە کە درکی مرۆیی کردەوەی مرۆڤ نەبێت بەڵکو کردەوەی تیشکی چاو بێت. لە دەروونناسی سەهرەوەردییدا ناسین بەدەر لە هەست و عەقڵ سەرچاوەیەکی تریشی هەیە و ئەویش زەوق یان درکی ناوەکییە کە لە جیهانی بێ شوێن و بێ زەمانی بوون تێدەگات. بۆ پەروەردەکردنی ئەم هۆ سیحراوییە کە هەڵەکانی ئاکامەکانی کاری عەقڵ ساغ دەکاتەوە و هەماهەنگی دەکات، دەبێ لە لایەکەوە فەلسەفە موتالاّ بکەین و بەوردی چەمکەکان لێکبدەینەوە و لە لایەکیتریشەوە بە فەزیلەتەوە هەڵسوکەوت بکەین.

٢- کردەوە:

مرۆڤ بوونەوەرێکی خاوەن کردەوەیە و هێزە پاڵنەرەکانی ئەمانەن:

ئەلف- عەقڵ یان نەفسی موڵکی کە سەرچاوەی هۆشیاری و لێکدانەوە و خۆشویستنی زانستە.

ب- نەفسی نزم پلە کە سەرچاوەی رق و جەسارەت و سوڵتەخوازی و تەماحە.

پ- نەفسی حەیوانی کە سەرچاوەی چێژبردن و برسیەتی و حەزی جنسییە.

نەفسی موڵکی، ئێمە بەرەو زانابوون دەبات و نەفسی نزم پلە و نەفسی حەیوانی ئەگەر بە هۆی هزرەوە رێکبخرێن دەبنە هۆی ژێدەری فەزیلەتی ئازایەتی و فەزیلەتی عیفەت و لە هەماهەنگی ئەم سێ نەفسە، فەزیلەتێکی تر ساز دەبێت کە ناوی عەدالەتە، فەزیلەتەکان هۆی پێشکەوتنی رۆحن و

لەبەرئەوەی کە گەشەی رۆح بۆ مرۆڤ مسۆگەرە دەبێ بوترێت کە ئەم دنیایە باشترین دنیای ئیمکانە، کەرەستەکان لە زاتی خۆیاندا باش یان خراپ نین. ئەگەر بەشێوەیەکی خراپ کەڵک لە شتەکان وەربگرین یان لە روانگەیەکی بەرتەسکەوە سەیریان بکەین دەگەینە چاکە و خراپە، بەڵام لە هەمانکاتیشدا ناکرێ نکوڵی لە واقیعی شەڕ واتە خراپە بکەین، شەڕ بوونی هەیە و لەگەڵ خێر واتە چاکەدا یەکسان نییە، خراپە تایبەتە بە یەکێک لە قۆناغەکانی جیهانی زوڵمەت و جیهانەکانی دیکە لێی بێبەشن. ئەو شەکاکانەی کە خراپە تایبەت دەکەن بە داهێنەرایەتی خوا، کردەوەی مرۆیی هاوشێوەی کردەوەی خوایی دادەنێن و بە هۆی وەها هەڵەیەک گشت بوونەوەرەکان لە هێزی ئیختیار بێبەش دەکەن. هەندێ لە کردەوە مرۆییەکان لەدایکبووی خراپەن، بەڵام کردەوەی خوایی سەرچاوەی خراپە نییە.

نەفس دەتوانێت بە پەیوەندی مەعریفە و فەزیلەت لە جیهانی زوڵمەت رزگاری بێت، هەرچی زیاتر لە زاتی شتەکان تێبگەین، زیاتر نزیک دەبینەوە لە عالەمی نوور و زیاتر بەرەوڵای دەڕۆین، هەروەک چۆن پلەکانی عەشق بێ ئەژمارن هەروا کامڵبوونی رۆحانیش قۆناغی زۆری هەیە، بەڵام لەنێوانیاندا پێنج قۆناغ گرنگایەتی زیاتری هەیە؛

١- قۆناغی من. لەم قۆناغەدا هەستکردن بە کەسایەتی زۆر بەهێزە و کردەوەی مرۆیی لە خۆپەرەستییەوە سەرچاوە دەگرێت.

٢- قۆناغی تۆ نەبوون. لەم قۆناغەدا کەسەکە خوازیاری قوڵایی نەفسی خۆی دەبێت و یەکسەرە لە هەموو شتە دەرەکیەکان روو هەڵدەگەڕێنێتەوە.

٣- قۆناغی من نیم. ئەم قۆناغە درێژەی پێویستی قۆناغی پێشووە.

٤- قۆناغی تۆ هەیت، لەم قۆناغەدا نەفیکردنی رەهای "من" و سەلماندنی "تۆ" کە لە حوکمی جێبەجیکردنی کامڵی ئیرادەی خوایە، وەدی دێت.

٥. قۆناغی من نیم و تۆ هەیت، لەم قۆناغەدا هەردوو ئاستی فکر بە تەواوەتی نەفی دەبن و حاڵەتی "ئاگایی ئاسمانی" دێتە ئەنجام.

نەفس لە هەرکام لە قۆناغە پێنج لایەنەکان بەهرە وەردەگرێت لە نوورگەلێکی توند کە لەگەڵ هەندێ دەنگی وادا ئاوێتەن کە وەسف ناکرێت. رەوتی کامڵبوونی نەفس بە مردن کۆتایی پێ نایەت، نەفسی تاک پاش مردن لەگەڵ نەفسەکانی دیکەدا یەک ناگرێت، بەڵکو هەر نەفسێک بەپێی نوورێک کە لە عالەمی جەستەدا وەریگرتووە، گەشە دەکات و دەڕواتە پێشەوە. شێخی ئیشراق باسی لەوە کردووە کە هیچ نەفسێک وەک نەفسەکەی تر نییە و بەم شێوەیە چەمکی "یەکگرتنی پاژە لێک جیانەکراوەکان"ی لایب نیتسی پێشبینی کرد.

کاتێ ئیمکانیاتی جەستە کۆتایی پێدێت، نەفس بۆ ئەوەی کە لە نوور وەرگرتن بەتاڵ نەبێت، پێدەچێت کە لەگەڵ جەستە یان دەزگایەکی جەستەیی دیکەدا کە لەگەڵ تاقیکردنەوەکانی پێشوویدا یەک بگرێت، پەیوەندی ساز دەکات و دەڕوات بۆ دەڤەرە باڵاکانی بوون. لەهەر دەڤەرێکدا روخسارێکی تایبەت بەخۆوە دەگرێت و لە ئاکامدا دەگاتە شوێنی باڵاترین واتە حاڵەتی نەفی رەها، لەوەدەچێت کە هەندێ لە نەفسەکان بۆ قەرەبووکردنەوەی کەموکورییەکانی خۆیان بگەڕێنەوە بۆ ئەم دنیایە. سەهرەوەردی لەسەر ئەو باوەڕەیە کە ئاییني دۆنادۆنی شیمانەیەکی راستە سەبارەت بە چارەنووسی نەفس و ناکرێ ئەوە بە لۆژیک پەسەند بکرێت یان رەفز بکرێتەوە. لە هەر حاڵەتێکدا کاتێک کە گەڕیانی نەفسەکان کۆتایی پێبێت و نەفسەکان بگەڕێنەوە بۆ سەرچاوەی هاوبەشی خۆیان، نووری قاهیر پاڵ بە جیهانەوە دەنێت و سەردەمێکی نوێی بوون دەستپێدەکات. کەواتە رووداوگەلێک کە لە هەر بارێکەوە، دووپاتبوونەوەی مێژووی سەردەمە پێشووەکان دەبێت، سەرهەڵدەدات.

ئاوەهایە فەلسەفەی شەهیدی گەورەی ئێرانی، بە راستی ئەو یەکەمین داڕێژەر مێژووی فەلسەفەی ئێران بوو کە حەقیقەتی هەموو شێوەکانی فکری ئێرانی ناسی و بە کارامەییەوە ئاوێتەی کردن و سیستمێکی نوێی

داڕشت. خوای بە کۆی جیهانگەلی هەستکردن و وێنە و شیمانەکردن زانی و هەربۆیە هاتە فەلسەفەی تاکبوونەوە، بە پێچەوانەی هەندێ لە سۆفیەکانی بەر لە خۆی جیهانی بە حەقیقەت و نەفسی مرۆڤی بە خاوەنی تاکایەتیەکی جیاکراوە زانی. لە بواری هۆی نیهایی بووندا لەگەڵ حەکیمە شەریعەکاندا ڕێک کەوتبوو و باسی لەوە کرد کە هۆی نیهایی هەر بوونێک، نووری تاکە و جیهان سەرانسەر ئیشراقی نووری تاکە. لە دەروونناسیدا پەیڕەوی ئیبنو سینا بوو، بەڵام هی ئەو لە دەروونناسیی ئیبنو سینا ڕێکتر بوو و زیاتر لەو بەرەو ئەزموونکردن ڕۆیشت.

لە بواری فەلسەفی ئەخلاقدا بە ڕێگەی ئەرەستۆدا ڕۆیشت و چەمکی "نێوان هەڵبژاردن"ی ئەوی بە وردبینیەکی تەواو لێکدایەوە. لەوانەش سەرتر، بە گۆڕانکاریی لە ئاییینی نوێ ئەفلاتوونی پێشین، سیستمێکی فکری تایبەتی داڕشت کە لە لایەکەوە بەرەو فەلسەفەی ئەفلاتوون ڕۆی و لە لایەکیترەوە دووالیزم کەونی ئێرانی هێنایە ئاراوە و ڕوخسارێکی ڕۆحانی پێبەخشی. هیچ کام لەو بیرمەندانەی لە ئێرانەوە هاتوون نەیانتوانیوە وەک ئەو بە چەند بنەمای بنەڕەتی هەموو لایەنەکانی بوون لێکبدەنەوە. سەهرەوەردی لە سەرانسەری دەزگای فکری خۆیدا ڕووی کردە ئەزموون خوازیی و هەوڵیدا کە هەموو شتەکان و تەنانەت نموودە جەستەیەکانیش بە تیۆری ئیشراقی خۆی بنوێنێتەوە. عەینیەتی جیهان کە لە هەمە خوایی توندڕەوانە و زەینی خەڵکانی پێشوودا بزر و سواو بووبوو، لە دەزگای سەهرەوەردییدا متمانەیەکی شایستەی پەیدا کرد و کەوتە بەر لێکدانەوە و تێبینی ورد.

ئەم بیرمەندە زیرەکە لە سەرانسەری سیستمی فکری خۆیدا هەماهەنگیەکی کامڵی لە نێوان هزر و سۆزدا دامەزراند و هەربۆیە زیاتر لە بیرمەندەکانی دیکە توانی زەینی کەسەکان داگیر بکات و هەربۆیە کەوتە بەر ئێرەیی و حەسەدی حەکیمەکانی دیکەی هاورۆژگاری خۆی. ئەوان لەبەر کورت بیریی خۆیان، زۆر بە توندی دڵی ئەویان ئێشاند و تەنانەت

پاش شەهیدبوونی، ئارام نەبوونەوە و ئەو شەهیدە گەورەی جیهانیان لە ریزی شەهیدەکاندا ئەژمار نەکرد و بە سووکایەتی بە "شیخ مقتول" ناویان برد. بە گشت ئەم باسانەوە لە سەدەکانی دواییدا سۆفیەکان و حەکیمەکانی حەق ئەویان ناسی و ریزو حورمەتی زۆریان لێگرت.

شیاوی باسکردنە کە بە پێچەوانەی فەلسەفەی رۆحانی شهاب الدین سەهرەوەردی گرووپێک لە سۆفیەکان گەڕانەوە بۆ دووالیزمی مادی مانەوی. پەیڕەوەکانی ئەم ریبازە هەروەک چۆن عزیز معمد نەسەفی نووسیویەتی، نوور و تاریکاییان بە لازم و مەلزومی یەکتر زانیوە و وتوویانە کە ئەم دووانە وەک دەریای شیر و رۆن پێکەوە ئاوێتە دەبن و دەبنە هۆی زۆربوونی جیهان. ئامانجی مرۆڤ رزگاربوون لە قورسایی زوڵمەتە و نوور کاتێک لە زوڵمەت نەجاتی دەبێت کە دەستی بگاتە خودناسیی.

گرووپی ئەسحابی فکر

عبدالکریم بن ابراهیم جیلانی نوێنەری گەورەی یەکێکیتر لە لایەنەکان یان گرووپەکانی تەسەوفە، لەدایکبوونی هەروەک خۆی لە شێعرێکدا باسی کردووە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ٧٦٧ کۆچی و مەرگەکەی لە ٨١١ دا بوو. جیلانی بە پێچەوانەی محی الدین عەرەبی کە کاریگەرییەتیەکی زۆری لەسەر دانا، نووسەرێکی فرەبێژ نەبوو، هاوکات خاوەنی خەیاڵی شاعیرانە و بلیمەتی فەیلسووفێکیش بوو، شیعری کرد بە ئامێری راگەیاندنی عیرفان و فەلسەفەی بەرزی خۆی و لەسەر کتێبی فتوحات المکیه ابن العربی و هەروەها "بسم الله" شەرحی نووسی و کتێبی بەناوبانگی "انسان الکامل فی معرفه الاواخر الاوائل"ی بەرهەم هێنا. بەپێی جیهانبینی عبدالکریم بن ابراهیم جیلانی، زاتی بحت، یان ساکار چ بوونەوەرێکی بینراو بێت چ بوونەوەرێکی زەینی بێت، ناو و سیفەتگەلێکی زۆری هەیە. بە گشتی بوونەوەرەکان دوو جۆرن:

١. بوونەوەری ڕەها یان بوونی بنیاتی یان بوونی بێ خەوش یان حەق یان خودا.

٢. بوونەوەری پەیوەست بە نەبوون یان خوڵقاو یان سرووشت.

زاتی خودا عەقلی کامڵە و لە درکدا ناگونجێت و ناوترێت لەبەرئەوەی کە ناسینەکەی پێویستی بە نیسبەت هەیە و زاتی خوداش لە هەر نیسبەتێک بەدەرە، هزری ئێمە کە لە فەزای بەتاڵی بێ سنووردا دەفڕێ، حیجابی ناو و سیفەتەکان دەکاتەوە و لە دەڤەری بەربڵاوی زەماندا تێپەڕ دەبێت و دەگاتە وڵاتی نەبوون و فەنا، لەوە تێگەیشتووە کە خودا یان عەقڵی بوونەکە لاوجودە و کۆی دژوازیەکانە، دوو لایەنی هەیە: ژیانی ئەزەلی لە زەمانی رابردوودا و ژیانی ئەبەدی لە زەمانی داهاتوودا، دوو وەسفی هەیە حەق و خوڵق، دوو پێناسەی هەیە: هەنگاو و ڕوودراو، دوو ناوی هەیە خودا و مرۆڤ، دوو روخساری هەیە: هەبوون و ئیمکان، دوو متمانەی هەیە: لە یەک متمانەدا بۆ خودی نەبوون و بۆ ئەو شتەی کە خود نییە، هەیە، لە متمانەیەکی تردا بۆ خۆی، هەبوون و بۆ ئەو شتەی کە خود نییە، نەبوونە.

بە باوەڕی جیلانی، ناو، موسەما لە درککردندا قاییم رادەگرێت و لە خەیاڵدا وێنەی پێ دەبەخشێت و تووشی وەهمی دەکات و لە مێشکدا راگیری دەکات، ناو دەرەوە یان توێکلی موسەمایە و موسەما ناوەرۆک یان کاکڵی ناوە، هەندێ لە ناوەکان بوونی واقیعییان نییە بەڵکو بە ناو بوونیان هەیە، بۆ وێنە "عنقا" کە ناوێکە بێ موسەمای راستەقینە، بەپێچەوانەی عنقا کە نەبوون و غائیبی ڕەهایە، خودا هەرچەند لەمس ناکرێت یان نابیندرێت بوونە و ئامادەی ڕەهایە، عنقا تەنها لە زەیندا هەیە بەڵام موسەمای وشەی "الله"بوونی راستەقینەیە، لە هەمانکاتدا خوداش وەک عنقا تەنها بەهۆی ناو و سیفەتەکانی خۆیەوە دەناسرێت، ناو ئاوێنەیەکە کە گشت نهێنیەکانی بوونی ڕەها ئاشکرا دەکات، ناو، نوورێکە کە خودا بە هۆی ئەوەوە خۆی دەبینێتەوە.

ئەم بـابەتە ئیـسماعیلیەکانمان وەبیردەخـاتەوە کە دەیانویـست موسـەما لەناو بناسنەوە، بۆ روونکردنەوەی دەبێ باس لە قۆنـاغە سـێ لایەنەکـانی جیلانی بکەین کە بۆ کاملکردنی بوونی رەها ژمـاردوویەتی، بەپێی بـاوەڕی ئەو بوونی رەها یان بوونی بێ خەوش بەهـۆی جیـابوونەوە لە رەهـابوونی خۆی لە سێ قۆناغ تێپەڕ دەبێت:

١. تاکایەتی
٢. شوناس
٣. ئەویەتی

بـوونی رەهـا لە یەکەمـین قۆناغـدا کە هێـشتا لە دەرکەوتە و سـیفەت و نیسبەتەکان هیچ ناونیشانێک نییە، ناوی "احد"ە. "احدیت" نیشانەی یەکەمـین هەنگـاوە کە بـوونی رەهـا بەرەو وابەسـتەیی هەڵیـدەگرێت، بـوونی رەهـا لە دووهەمین قۆناغدا شوناس وەردەگرێت، بەڵام هێشتا لە دەرکەوتە بەدەرە، لە سـێهەمین قۆناغـدا شـوناس لە دەرەوەدا دەنوێنـدرێت و "ئەویەتـی" وەردەگرێـت یـان بە وتەی هیگـڵ بەهـۆی لە خـود ڕسـکاندن واتە -Self Diremption سرووشـت پەیـدا دەبێـت. لەم قۆنـاغەدا کە قۆنـاغی وشـەی "الـلە"یە تاریکـایی بـوونی رەهـا هەڵدەسـتێت و بە دەرکەوتنـی سرووشـت، بـوونی رەهـا دەسـتی دەگـاتە سـەر ئاگـا بـوونەوە و دەگـاتە پلەی ئیلاهـی. وشەی "الله" سەرچاوەی گشت کەمـالاتی جیـاوازی زاتـی خـودایە، شـوناس کە لە قۆنـاغی دووهەمـدا دەردەکەوێـت بەردەوام بەشـێوەیەکی هێزەکـی لە نـاو وشـەی (الـلە)دا بـوونی هەیە و هەر ئەم نـاوە مەزنەیە کە لە قۆنـاغی سێهەمدا بەشێوازێکی بیندراو دەردێت و بە درەوشانی خۆیەوە رەشـایی و خەمـۆکی رەهـا بە تەواوەتـی لادەبـات، مـرۆڤ ئەگەر مەبەسـتی دەسـت گەیـشتن بە باشـیەکانە دەبێ بەپێـی قۆنـاغە سـێ لایەنەکـان هەڵـسوکەوت بکات، تەرتیبی قۆناغەکانی هەڵسوکەوتی مرۆڤ بە پێچەوانەی قۆناغەکانی خـودایە لەبەرئەوەی کە مـرۆڤ لە کـاری گەشـەکردن یـان عروجـدایە لە

حاڵێکـدا کە بـوونی ڕەهـا لە گەشـە ڕاوەسـتاوە، مـرۆڤ لە سـەرەتای قۆناغەکانی گەشەکردنی ڕۆحانی خۆیدا سەبارەت بە ناوەکان بیر دەکاتەوە و موتاڵای سرووشت دەکات کە مۆرکی ناوەکانی بەسـەرەوەیە، پاشـان لە قۆناغی دووهەمدا هەنگاو دەنێتە دەڤەری سیفەتەکان و لە قۆناغی سێهەمدا دەگاتە زاتی خودایی، لەم هەنگاوەدایە کە کامڵ دەبێت، چاوەکانی چاوی خودا و وتەکانی وتەی خودا و ژیانەکەی دەبێتە ژیانی خودایی و لە ژیانی گـشتی سرووشـتدا بەشـداریی دەکـات و دەکێـشرێتە نـاو نـاخی ژیـانە شتەکانەوە.

ئەو بـاوەڕەی کە جیلانی سـەبارەت بە دەرکەوتە یـان سـیفەت باسـی لێکردووە زۆر گرنگە لەبەرئەوەی کە ئەو لە گریمانەخوازەکانی هیند جیا دەکاتەوە. بەپێی دەنگی ئەو، دەرکەوتە یان سیفەت ئامێرێکە کە شتەکان بە ئێمە دەناسێنێت، جیاکردنەوەی دەرکەوتە لەو بابەتەی کە سـەرچاوەکەیەتی یـان حەقیقەتـی هەڵگـری ئەوە، تەنهـا لە دەڤەری ڕوخـسارەکاندا مـسۆگەر دەبێـت، لەم دەڤەرەدایە کە لە نێـوان دەرکەوتە و سـەرچاوەکەی نـامۆییەک هەیە، سەرچاوەکان دوور نین لە تێکەڵایەتی و هەوڵدان و هەربۆیە تووشی نامۆیی دەبن.

لەم دەڤەرەدا نیـشانەیەک لە تێکەڵکـردن و هەوڵـدان نیـیە، لەم خاڵەیـدا جیلانی بە تەواوەتی لە ئاییني مایا دوورکەوتەوە و دنیای ماددی بە بوونی حەقیقی زانیـوە و باسـی لەوە کـردووە کە دنیـای مـاددی لایەنـی دەرەکـی بوونی ڕەهـایەو هەرچەند لایەنـی دەرەوەیە، بەڵام واقیعە، جیهانی دیـار لە زاتێکی حەقیقی هەڵناگیرسێت کە لە نـاو هەندێ ڕوخسـاردا شـاردرابێتەوە. جیهانی دیار هەمان وێنەیە کە لە زەینی ئێمەوە دێت. جیلانی بەرەو بڕوای بارکلی و فیختە ڕۆی و گەیشتە تیۆری هیگڵ سـەبارەت بە یەکیەتـی فکر و بوون، لە بەشی سی و حەوتەم لە بەرگی دووهەمـی انسان الکامل ئاشـکرا باسـی لەوە کـردووە کە ئەم جیهـانە جیهـانێکی گریمـانەییە و مـاددەی

سرووشت هیچ نییه بێجگه له گریمانه یان درک یان فکر. تۆ که ناو و سیفەت بۆ خوا ناوزەد دەکەیت، ئایا نابێ ئەم بیروباوەڕەت بخەیتە بەر لێکدانەوە؟ ئەم باوەڕەی تۆ له کوێوه سەرچاوه دەگرێت؟ له خەیاڵەوه دێت و بەس! سرووشت هیچ نییه بێجگه له خەیاڵێکی دەرکەوتە.

باسەکەی جیلانی لەگەڵ ماددەکانی کتێبی "هزری پەتی" کانت دا به تەواوەتی یەکدەگرێت. جیلانی بەڵام به پێچەوانەی کانت "شی فی النفسە"ی قبووڵ نەکرد، له روانگەی ئەوەوه تەنانەت زاتی گشت روخسارەکانی جیهانیش گریمانەیه و بوونی لەناو نەفسی خودی کانت، هیچ نییه بێجگه له دەرکەوته یان سیفەتەکان، هیچ شتێک له پشت دەرکەوتەکاندا نییه، شته راستەقینەکان هەمان دەرکەوتەکانن و جیهانی ماددی هەمان بوونی رەهایه و بەپێی بنەڕەت گەلێکی دژواز که له زاتی بوونی رەهاوه سەرچاوه دەگرێت، ساز دراون. سرووشت دەڵێی خودایه و بۆ خودناسینی ئەو پێویسته که سرووشت بناسین.

هەروەک هیگڵ باسی له یەکیەتی نێوان فکر و بوون کرد، جیلانی سەبارەت به یەکیەتی دەرکەوته و حەقیقەت دوواوه و جیهانی ماددی به "جیهانی دەرکەوتەکان" ناوبردووه، لەم ناولێنانه که تا رادەیەک خوێنەر تووشی هەڵه دەکات ئاوا دەردەکەوێت که جیاکردنەوەی دەرکەوته له حەقیقەت یان زات، جیاکردنەوەیەکی رواڵەتییه، ئەم جیاکردنەوه هەرچەند تێگەیشتن له جیهانی دەور و پشتی ئێمه ئاسانتر دەکاتەوه و بۆمان بەسووده، بەڵام راستەقینه و رەها نییه، هەربۆیه ئیدەی جیلانی هەرچەند هاوشێوەی ئیدەئالخوازیی ئەزموونی هاوچەرخ واته Empirical Idealism یه بەڵام رێک وەک ئەوه نییه، جیلانی حەقیقەتی بیندراوی له خۆیدا قبووڵ کرد بەڵام جەختی کردووه له یەکیەتیەکەی و گەیشته ئەم خاڵه که جیهانی ماددی هەمان حەقیقەتی پەتییه، لایەنی دیکه و دەرەوەی حەقیقەته، ئەم روخساره دەرەکییەی حەقیقەت که بەرهەمی خودڕسکاندنه

له خودا، له حەقیقەت جیا نییە، ئەمە ئێمەین کە بۆ یاسانکردنەوەی ناسینی خۆمان سەبارەت بە جیهان لە نێوانیاندا جیاوازی دادەنێین، بە وتەی جیلانی ئەگەر دەرکەوتە و حەقیقەت یەکنەبن ئەی چۆن یەکێک لەوانە ئەویدی دەردەخات؟

کۆکراوەی وتەکان ئەمەیە کە لە فەلسەفەی جیلانییدا بوونی رەهای پەتی هەمان حەقیقەتی رەهایەو ئەم بوونی رەهایە لە دەرکەوتە یان روخسارە دەرەکییەکانیدا تیشکدەداتەوە، تا کاتێک کە یەکیەتی دەرکەوتە و حەقیقەت نەزانین جیهانی ماددی یان جیهانی دەرکەوتەکان دەبن بە حیجابی تێگەیشتنی ئێمە، بەڵام کاتێک کە لەم خاڵە تێبگەین ئەو پەردەیە لادەچێت، لەوکاتەدایە کە لە هەموو شتێکدا زات دەبینینەوە و ئەوە قبووڵ دەکەین کە سیفەتەکان لە فکری ئێمەوە بوون، سرووشت لە شێوازی راستەقینەی خۆیدا روخساری خۆی دەردەخات و نامۆیی بە تەواوەتی لادەچێت. لەگەڵ سرووشتدا یەکدەگرین و گرێی کونجکۆڵی ئێمە سارد دەبێتەوە و حەزی گەڕانی ئێمە دەگۆڕدرێت و دەبێتە هێمنایەتیەکی فەلسەفی، ئەو کەسەی کە دەستی بگاتە ئەم یەکیەتییە ئیتر کاری بە داهێنەرایەتییە زانستیەکان نییە و ئایینیش کە باس لە دەسەڵاتی ئەوپەڕی سرووشت دەکات کاری بەسەر ئەوەوە نابێت، ئەمەیە رزگاریی رۆحیانەت، جیلانی ئەو ناو و سیفەتانەی خودا کە لە سرووشتدا دەردەکەون و لە حوکمی دەرکەوتەی ئیلاهیین بەم شێوە پۆلێنبەندی دەکات:

١. ناوو سیفەتە زاتییەکان وەک: الله، احد، فرد، نور، حق، قدوس، حی.

٢. ناوو سیفەتگەلی جەلالی وەک: کبیر، متعال، قادر.

٣. ناوو سیفەتگەلی کەمالی وەک: خالق، غنی، اول، آخر.

٤. ناوو سیفەتگەلی جەمالی وەک: لم یولد، رحیم و مبدا.

جیلانی ئەوەی لێکداوەتەوە کە هەرکام لە ناو و سیفەتەکان خاوەنی هێزی تایبەتن و بەپێی ئەوەش لە مرۆڤ و سرووشتدا دەردەکەوێت، جیلانی بەپێی

کەسایەتی عارفانەی خۆی سەبارەت بە چۆنیەتی ڕوودانی ئەو دەرکەوتانە و گەیشتنی مرۆڤ بەوانە بێدەنگ بووە و بەم بێدەنگییە ئەوەی ڕاگەیاند کە لەم باسانەدا دەبێ ئاوڕ لە "مرشد و ارشاد" ی ڕۆحی بدرێتەوە.

بەرلەوەی کە باس لە باوەڕی جیلانی بکەین سەبارەت بە ناوو سیفەتەکانی خودا، ئاماژە بەو لێکچوونە دەکەین کە لە نێوان ئەندێشەی جیلانی و شلایر ماخر دا هەیە. خودای جیلانی کە خاوەنی ناو و سیفەتی جیاوازە زۆر لە خودای شلایر ماخر دەچێت. ئەم حەکیمە خواییە ئەڵمانییە گشت سیفەتەکانی خودای بە سیفەتی دەسەڵات ناساند، جیلانی هەرچەند سڕینەوەی سیفەتەکانی خودای دژ بە بەرژەوەندی زانی، دیسان وەک شلایر ماخر باسی لەوە کرد کە خودا لە زاتی خۆیدا یەکیەتییەکی سەقامگرتووە و ئەو سیفەتانەی کە بۆ ئەویان ناو بردووە، بریتیین لە کۆمەڵێک وێنە کە بەپێی بەرژەوەندی جیاوازی مرۆیی گەیشتوونە زەینی مرۆڤەوە، ئەو سیفەتانەی کە بەویان چەسپاندووە، ڕوخسارگەلێکن لەو هۆ نەگۆڕەی کە بە حوکمی خۆی و بەپێی ڕوانینە جیاوازەکانی مرۆیی هاتوونە عەقڵی سنووردراوی ئێمەوە.

خودا لە بوونی ڕەهای خۆیدا لە سنووری ناوو سیفەتەکان بەدوورە و تەنها کاتێک کە لە ڕەهابوون دوور دەکەوێت و ڕوخساری دەرەکی بە خۆی دەبەخشێت و سرووشت دەخوڵقێنێت، مۆرکی ناوو سیفەت دەدرێت لە تان و پۆی بەرهەمەکانی.

جیلانی سەبارەت بە ناوو سیفەتەکانی تایبەتی خودا وای وتووە کە: یەکەمین ناوی تایبەتی خودا "الله"یە و ئەم ناوە لە ناوگەلە زاتییەکانە و دەلالەت دەکاتە گشت حەقیقەتەکانی بوون و سیستمی ئەو، خودا لەبەرئەوەی کە واجب الوجودە، ناوی الله یە، ئیلاهیەت سەرترین دەرکەوتەی بوونی ڕەهایە و تەنها لەبەرئەوە جیاوازە کە بوونی ڕەها خۆی بیندراوە، بەڵام شوێنەکەی نەبیندراوە، سرووشت کە نیشانەیەکە لەو

شیاوی دیتنە، سرووشت هەرچەند ئیلاهیەتی دەرکەوتەیە، بەڵام ئیلاهیەتی ڕاستەقینە نییە، ئیلاهیەت وەک ئاوە و سرووشت لە حوکمی ئاوی بەستراو یان سەهۆڵە و دیارە کە سەهۆڵ، ئاو نییە.

بەپێی ڕوانگەی جیلانی کە لە واقیعیخوازی سرووشتی Natural Realism یان ئیدەئالیسمی ڕەها IdealismAbsolute) نزیکە، زات شیاوی دیتنە، بەڵام لە هەمان حاڵدا گشت سیفەتەکانی بۆ ئیمە دیار نییە و تەنانەت سیفەتە ناسراوەکانیشی هەروەک چۆن هەن، بۆ ئێمە دەرنەکەوتووە و تەنها سێبەرەکان و نیشانەکانیان لە ناسینی ئێمەدا گونجاون، بۆ وێنە کردەوەی چاک لە نەفسی خۆیدا نەناسراوە، بەڵام بەرهەمەکانی کە دەبێتە یارمەتیدانی خەڵکی هەژار، دەبیندرێت و دەناسرێتەوە، هۆکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە سیفەتەکان وەک زاتن و سیفەت کاتێک بە تەواوەتی دەناسرێت کە لە زات جیا بێتەوە، خودا بەدەر لە الله، ناوگەلێکی زاتی دیکەی هەیە، بۆ وێنە (احد) و (واحد)، کاتێک کە بوونی ڕەها لە زوڵمەتی تاریکەوە واتە "ودان تای" لە مایای سەرەتاوە هەنگاوێک بەرەو نوور هەڵدەگرێت، ئەحەدیەت مسۆگەر دەبێت. ئەحەدیەت هەرچەند کە هاوتای هیچ جۆرە دەرکەوتەیەکی دەرەکی نییە، بەڵام گشت دەرکەوتەکانی دنیای دەرەوە لە خۆیدا ک دەکاتەوە، کاتێک کە سەیری دیوارێک دەکەن گشت و کۆی دیوارەکە دەبینن، بەڵام یەک بە یەک و پاژە و کەرەستەکانی نابینن، دیوار بابەتێکی تاقانەیە و تاکایەتیەکەی هەمان ڕۆحی زۆرینەیە.

ئەحەدیەت قۆناغێکی تری بوونی ڕەهایە و لەگەڵ دەرکەوتەی دەرەکییدا هاوڕایە، لە بەرامبەر ئەحەدیەتدا کە لە گشت ناوو سیفەتە تایبەتەکان بەدەرە، ناوو سیفەتەکانی لە یەکتر جیا ناکرێنەوە و هەرکامیان دەبن بە زاتی ئەویدی، ئەحەدیەت هاوشێوەی ئیلاهیەتە بەم جیاوازیەوە کە ناوو سیفەتە ئیلاهیەکان لە یەکتر جیا و دژوازن، بۆ وێنە سفەتی "غفور" دژ بە سیفەتی "منتقم"ە، قۆناغی واحدیەت هاوانی "سفر وجود" ی هیگڵە و بە ڕەحمانیەتیش دەناسرێت، ڕەحمانیەتی سەرەتایی بووە هۆی ئەوەی کە بوونی ڕەها لە خۆی بڕسکێت و

ببێتە پێکهێنەری جیهان، بوونی ڕەها یان خودا لە حوکمی ئاودایە و جیهان یان سرووشت وەک ئاوی سەهۆڵ بەستووە، "الله" ناوی حەقیقی سرووشتە، هەروەک چۆن "ئاوی بەستوو" یان "سەهۆڵ" ناوی وەرگیردراوی ئاوە، جیلانی لە بابەتێکی تریشدا ئاوی بە بنەڕەت ناسی و بە عەقڵ و درک و فکر و وێنەکردنی پێناسە کرد، هەرگیز نابێ وای دابنێین کە جیلانی باوەڕی هەیە بە حلوولی خودا لە سرووشت و جیهانی ماددیدا، ئەو خۆی دەنگی هەڵبڕی سەبارەت بەوەی کە چەمکی حلوول لەخۆگری سڕینەوەی بیروباوەڕە لە هاوسانی بوون، خودا لە بووندا حلوولی نەکردووە لەبەرئەوەی کە خوا ڕێک خودی بوونە، بوونی دەرەکی لایەنێکە لە خودا، نوورێکە کە خودا بە خودا دەنوێنێتەوە، هەروەک چۆن خودای ئەندێشەیەک لە ئەندێشەکەدا بوونی هەیە، ئاوا خوداش لە ناو سرووشتدا بوونی هەیە، جیاوازی نێوان خودا و مرۆڤ لەوەدایە کە ئەندێشەی خودا بە خۆی دەرکەوتەی ماددی دەبەخشێت بەڵام ئەندێشەی مرۆڤ وەها توانایییەکی نییە، دەوترێ کاتێک کە هیگڵ تاوانبار کرا بە ئەندێشەی هەمەخودایی، بۆ پاساوهێنانەوەی خۆی ئەم ئیستدلالەی هێنایە ئاراوە.

سیفەتی ڕەحمانیەت لەگەڵ سیفەتی ئیرادەدا پەیوەستەیەکی نزیکی هەیە، ئیرادە بۆ هەموو بوون پێویستە و تەنانەت ئاوێک کە دەگاتە گیا، لە ئیرادەوە هێز وەردەگرێت، جیلانی هۆی گشت ئەو نموودانەی بە ئیرادە باس کرد کە فەیلەسووفە سرووشتیەکان بە "هێزەکانی سرووشتی" ناو دەبەن، بە پێچەوانەی ئەوان هۆکەی نەناسراو نەزانی بەڵکو ڕایگەیاند کە شتێک لەوپەڕی هۆکەدا هەیە و ئەویش هەمان بوونی ڕەهایە.

ئێستا کە باسەکەمان سەبارەت بە ناوو سیفەتەکانی خودا کۆکردەوە، ئاوڕ لە بابەتی بوونی پێش خوڵقاندن دەدەینەوە. هەروەک جیلانی ئاماژەی داوە، پرسیاریان لە پێغەمبەری ئیسلام کرد کە خودا بەر لە خوڵقاندن لە کوێ بووە؟ پێغەمبەر وەڵامی دایەوە کە خودا بەر لە خوڵقاندن لە "عمی" دا بووە. ئێستا دەبێ ببینین کە مەبەست لە عمی چییە؟ عمی هەمان نابینا بوون یان

تاریکایی سەرەتای بوونە. ئەگەر بمانەوێ هاومانایەکی لە ناو دەروونناسیی ئەمڕۆدا بۆ بدۆزینەوە دەبێ کەڵک لە وشەی" نائاگایی" (Unconsciousness) وەربگرین، بە راستی جیلانی بە هێنانە ئارای ئەم چەمکە پێشبینی یەکێک لە بنەڕەتەکانی دەروونناسی ئەمڕۆی ئەڵمانی کرد. عمی یان نائاگایی کە هەمان حەقیقەتی واقیعەکان یان بوونی پەتی و بنەڕەتییە لە سیفەتەکانی خودا و خەڵق ئازادە، پێویستی بە ناوو سفەت نییە و لە بنەڕەتەوە لە دەڤەری نیسبەتەکان بەدەرە، لە ئەحەدیەت جیاکراوەتەوە، بەڵام کاتێ ریگەی هاتنەخوارەوە دەگرێتەبەر و دەرکەوێت، دەبێتە ئەحەدیەت، کاتێ باس لە پێش بوونی خودا و لەدوابوونی خەڵق دەکەین، مەبەستمان پێش و دوای زەمان نییە، زەمان و بەدواهاتی زەمانی و شوێن خۆیان خوڵقاون و هەندێ لە خەڵق ناتوانێت لە نێوان خودا و خوڵقاوەکەیدا جیاوازی دانێت، لەم باسەدا وشەگەلێک وەک پێش، دوا، کوێ و لە کوێوە، نە زەمان یان شوێنەوە ناچەسپێت. بوونی پەتی لە تێگەیشتنی مرۆییدا ناگونجێت، هیچ کام لە مەقوولاتی بوونی ماددی بۆ ئەوە راست دەرنایەت، بە وتەی کانت یاساکانی نموودەکان لەسەر دەڤەری بووندا حکومەت ناکەن.

مرۆڤ لە رێگەی کەمالدا لە سێ قۆناغەوە تێپەڕ دەبێت. قۆناغی یەکەم قۆناغی عەقڵ سەبارەت بەناو یان بە وتەی جیلانی، تجلی اسمایە، ئەو دەڵێت: "کاتێک ناوی الله بەسەر کەسێکدا بدرەوشێت ئەو کەسە لە ژێر تیشکی درەوشاوەی ئەو ناوەدا لە بەین دەچێت". هەروەها "کاتێک تۆ بانگی خودا دەکەی، ئەو مرۆڤەیە کە وەڵامت دەداتەوە"، بە زمانی شۆپینهاوێر، ئیرادەی تاک بە هۆی ئەم دەرکەوتەوە لەناودەچێت، بەڵام لەبەین چوونی ئیرادە ناگاتە مەرگی جەستەیی و لەوە بەدواش تاک هەروا دەژی و بە وتەی کاپلا بەهۆی یەکگرتن لەگەڵ پراکریتی (Prakriiti) وەک مەکینەی خوری رستن دەسوڕێتەوە، لەم حاڵەتەدایە کە تاک بە هۆی ئەوینی خوداییەوە دەبێژێ:

"ئەو، من بوو و منیش، ئەو بووم
کەس نەبوو لە نێوان ئێمەدا جودایی بخات.
واتە: فکنت اناهی و هی کانت انا، وما
لها فی وجود مفرد من ینازع".

دووهەمین قۆناغی پەروەردەی رۆحانی، قۆناغی دەرکەوتەی سیفەتەکانە، مرۆڤ لە پلەی ئەم دەرکەوتەدا بە پێی شایستەیی خۆی سیفەتەکانی خودا بەو جۆرەی کە هەیە وەردەگرێت، تاکەکانی مرۆڤ بەپێی بەهرەیەک کە لەم دەرکەوتەیە وەریدەگرن لە چەند گرووپی جیاوازدا کۆدەبنەوە، گرووپێک لە خەڵک لە دەرکەوتەی سیفەتی ئیلاهی ژیان بەهرە وەردەگرن و بە بەرەکەتی ئەوە لە نەفسی جیهاندا بەشدار دەبن، بەرهەمی ئەم دەرکەوتەیە کارگەلێکە وەک لە هەوادا فڕین، بەسەر ئاودا رۆیشتن و گۆڕانکاریی لە قەوارەی شتەکاندا، ئەو جۆرە کردەوانەی کە مەسیح ئەنجامی دەدا.

قۆناغی سێهەم قۆناغی دەرکەوتەی زاتە، مرۆڤ پاش ئەوەی کە بەهرەی لە گشت سیفەتە ئیلاهیەکان وەرگرت، لە دەڤەری ناوو سیفەت دەترازێت و هەنگاو دەنێتە ناو دەڤەری زات یان بوونی رەها، هەروەک باسکرا، بوونی رەها یان تەرککردنی پەتی بوونی خود، لە سێ قۆناغەوە تێپەڕ دەبێت و لە هەر قۆناغێکدا پەتی بوونی ئەو دەگاتە جۆرێک بەندبوون یان تایبەتکردن، هەرکام لەو قۆناغە سیانییە وابەستەی ناوێکی زاتییە و هەر ناوێک نەفسی مرۆیی بەهرەمەند دەکات لە دەرکەوتەیەکی تایبەت، بەم شێوەیە کە ئەخلاقی رۆحانی جیلانی دەگاتە ئەنجامی خۆی، مرۆڤ کەمال وەردەگرێت و پەیوەند دەدرێتە بوونی رەها و بە زبانی هیگڵ لەگەڵ فەلسەفەی رەهادا هاوژین دەبێت و دەبێتە نموونەی کەماڵ و بابەتی پەرەستش کردن، دەگاتە شوێنێک کە مرۆڤ بوون و ئیلاهیەت لە زاتی ئەودا یەکدەگرن و ئەو دەکەن بە خودا- مرۆڤ.

جیلانی ئەوەی روون نەکردەوە کە مرۆڤی کامڵ لە چ رێگەیەکەوە دەگاتە تەشقی کامڵبوونی رۆحانی، بەڵام ئەوەی روونکردەوە کە مرۆڤ لە هەرکام لە قۆناغەکانی سلووکدا دەست دەداتە جۆرێک تاقیکردنەوەی تایبەت کە بە تەواوەتی لە چڵکی گومان و مشەوەش بوون بەدوور و خاوێنە، ئەم تاقیکردنەوە بە هۆی دڵەوە روو دەدات، پێناسەکردنی دڵ زۆر دژوارە و جیلانی بە شێوەگەلێکی زۆر شاراوە وەسفی دەکات کە دڵ چاوێکە کە ناوو سیفەت و زاتی رەها یەک لە دوای یەک دەبینێت، دڵ لە ئاوێتەبوونی نەفس و هزر دروست دەبێت و بە حوکمی زاتی خۆی دەبێتە هۆی ناسینی حەقیقەتە نیهاییەکانی بوون، دڵ سەرچاوەی زانستێکە کە ودان تای بە "معرفت اشرف" ناوی بردووە، دڵ وەها راستی گەلێک پیشانی کەسەکە دەدات کە بۆ ئەو دەرەکی و نامۆ نین، ئەو شتەی کە لەم رێگەوە بۆ کەسەکە ئاشکرا دەبێت حەقیقەتی خودی خۆیەتی، بوونی نیهایی خۆیەتی.

ئەم تایبەتمەندییەیە کە دڵ لە هزر جیا دەکاتەوە لەبەرئەوەی کە هزر بە پێچەوانەی دڵ، راستی گەلێکی وا دەگەیەنێتە تاک کە لە زاتی ئەو جیاوازن، بە باوەڕی جیلانی و دیەکی سۆفیە هاوبیرەکانی ئەم تاقیکردنەوە رۆحانییە زوو تێپەڕ دەبێت، بە وتەی مات دیو ئارنۆلد، ساتەکانی بیرکردنەوەی قووڵ لە فەرمانی ئێمە بەدەرن، لەم ساتانەدایە کە مرۆڤ نهێنی بوونی خۆی دەناسێت و خۆی بە شێوەی خودا- مرۆڤ دەبینێت، هەر ئەوەندە کە ئەم دەرکەوتە رۆحانییە تەواو ببێت، بە خێرایی خودا- مرۆڤ لێکدەبێتەوە، مرۆڤ دەکەوێتە لایەک و خودا لایەکیتر، بێگومان ئەگەر ئەم تاقیکردنەوە رۆحانییە پابەرجێ دەبوو، خوازەی کاملبوونی مرۆڤ کە هێزێکی ئەخلاقی گەورەیە لە بەین دەچوو و هەروەها کۆمەڵگە بە تەواوی تێکدەشکا، تیۆری سێ کوچکەی جیلانی شیاوی سەرنج پێدانێکی زۆرە، بینیمان کە بوونی رەها لە سێ قۆناغەوە تێپەڕ دەبێت و سێ جۆرە بوونی پەتی لێدەبێتەوە، لە قۆناغی سێهەمدایە کە بوونی رەها بە ڕسکاندنی خۆی لە دەرەوە دەردەکەوێت و بە شێوازی مرۆڤ و خودا دیار دەبێت و بە هۆی ئەوە جیاوازیش روو دەدات.

ئێستا ئەوەش بە وتەکانمان زیاد دەکەین کە مرۆڤی کامڵ لە ژێر تیشکی سیفەتە ئیلاهی و مرۆییەکانی خۆیدایە کە دەتوانێت ئەم جیاوازییە لەناوبەرێت. مرۆڤی کامڵ راگری جیهانە و دەرکەوتنی مرۆڤی کامڵ مەرجی مانەوەی سرووشتە، بوونی رەها پاش ئەوەی کە رەهایەتی خۆی جێ دەهێڵێت، بە واسیتەی مرۆڤی کامڵ یان مرۆڤ- خودا دەگەڕێتەوە خۆی، ئەگەر لەبەر مرۆڤ- خودا نەدەبوو، سرووشت جلی بوونی لەبەر نەدەکردو هەروەها ئەو نوورەی کە خودا پیشان خۆی دەکات ساز نەدەدرا، ئەمانە پیکهێنەری بنەڕەتێکی پڕ لە موناقەشەن کە لە زاتی رەهاوە دێتڕ جیلانی لەم بارەوە ئاوەها دەڵێت:

ان قلت، واحده، صدقت: و ان تقل:

اثنان، حق- انه اثنان؛

او قلت: و بل انه لمثلث،

فصدقت؛ ذاک حقیقه الانسان!

لەم حاڵەدایە کە مرۆڤی کامڵ جۆرێک بازنەی پەیوەست بوونە، لە لایەکەوە ناوە زاتییەکان بۆ ئەو دەردەکەون و لە لایەکیترەوە سیفەتە ئیلاهیەکان لەودا نمود پەیدا دەکەن، ئەم سیفەتانە ئاوەهان:

١. ژیان یان بوونی سەربەخۆ.

٢. زانست کە روخسارێکە لە ژیان بەپێی ئایەتێکی قورئان.

٣. ئیرادە یان بنەڕەتی تایبەت بوون یان دەرکەوتەی بوون، ئیرادە روخساری زانستی خودایە بەپێی پێویستییەکانی زاتی ئەو، ئیرادە کە بەم پێناسەوە لایەنێکی زانستە نۆ روخساری هەیە هەر نۆ، دەکرێ بە عەشق ناوی بەرین. دوایین روخسار و سەرچاوە ئەو عەشقەیە کە عاشق و مەعشووق یان عالەم و مەعلووم پێکەوە پێوەند دەدات و دەیانکات بە یەک. ئەم عەشقە هەمان زاتی رەهایە و بە وتەی مەسیحییەکان، خودا هەمان عەشقە، جیلانی ئەو کردەوەی کە لە ئیرادەیەکی بچووکەوە دێت بە هۆکار ناو

دەبات بەڵام کردەوەی ئیرادەی گشتی بە ناهۆکار ناو دەبات و بەم شێوەیە بە پێی تیۆری ئازادی هیگڵ کردەوەکانی مرۆڤ هەم بە ئیختیار و هەم بە ئیجبار دەزانێت.

٤. هێزێک کە لە خۆرسکانی زاتی رەها یان لە کاری خوڵقاندا خۆی دەرنوێنێت. لەم بارەوە جیلانی لەگەڵ ئیدەی محی الدین عربی دا دژایەتی دەکات. ئیبن عەرەبی لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە جیهان بەر لە خوڵقان لە زانستی خودادا بوونی هەبووە، جیلانی ئاماژەی بەوەدا کە ئەگەر باوەڕمان بە باسەکەی محی الدین عربی هەبێت، ئەوە دەبێ قبووڵ بکەین کە خودا جیهانی لە هیچەوە نەخوڵقاندووە، بە باوەڕی ئەو جیهان بەرلەوەی کە بە شێوەی بابەتێکی زەینی بوونی هەبێت، دەبووا بەشێک بووایە لە زاتی خودا.

٥. کەلام یان تیشکدانەوەی زانستی خودا، هەر بابەتێکی مسۆگەر کراو، وشەی خودایە و بەم شێوەیە سرووشت سەرانسەر وشەی خودایە، وشەیەک کە بە شێوازی ماددی دەرهاتووە. وشەی خودا ناوگەلێکی جیاوازی هەیە: اعیان ممکنات، حقایق الانسان، ترتیب الوهیت، بساطت وحدت، تفصیل غیب، صور زیبایی، آثار اسما و صفات، معلومات حق.

٦. سمع یان هێزی بیستنی دەنگە نەبیستراوەکان.

٧. بصر یان هێزی دیتنی دیمەنی نەبیندراو.

٨. جمال یان جوانی، سرووشت تیشکدانەوەی جوانییە و هەموو شتێک تەنانەت ئەوەی کە بە جوان نازانرێت لەناو بوونی حەقیقی خۆیدا جوانە. ناحەزی بوونێکی رێژەییە و حەقیقەتی نییە و تاوانیش ناحەزییەکی رێژەییە.

٩. جلال یان شکۆ کە هەمان جەماله لەوپەڕی هێزییدا.

١٠. کمال کە زاتی نەناسراوی خودایە و هەربۆیە بێ سنوور و بێ کۆتاییە.

بەشی شەشەم

فەلسەفە لە سەردەمی نوێدا

له سەردەمی زاڵبوونی تاتارەکان بەسەر ئێراندا پێشکەوتنی فکری ئەستەم بوو، لەبەرئەوەی کە تاتارەکان لە فەرهەنگ بەدوور بوون و سەرنجیان نەدەدایە سەربەخۆیی ئەندێشە، هەرلەم سەردەمەدا تەسەوف بە هۆی پەیوەندیەکەوە کە لەگەڵ ئاییندا هەیبوو درێژەی بە ژیانی خۆی دا، لە لایەکەوە بەپێی چەمکە پێشووەکان دەستی دایە داڕشتنی سیستەم و لە لایەکی تریشەوە چەمکگەلی نوێی ساز کرد، زانستەکانی دیکە و هەروەها فەلسەفەی پەتی کە تاتارەکان پێیان خۆش نەبوو، بەرەو سەرولێژی رۆیشتن، تاتارەکان فیقهی حەنەفییان بە تەشق و کەمالی هزری مرۆیی دەزانی و بێ پرسیار و لێکدانەوە پەسەندیان دەکرد و هەربۆیە مەجالیان نەدایە وردبینییەکانی فیقهی، لەم حاڵەتەدا زانستی شەریعە ئیتر پەرەی نەسەند، لە زووترین کاتدا گرووپە فکرییە پێشووەکان بێ دیسیپلین بوون و گەلێک لە بیرمەندەکان وڵاتی ئاشنای خۆیان جێهێشت و بە هیوای بارودۆخێکی باشتر هەڵاتن بۆ وڵاتەکانی تر، لە سەدەی دەهەمی کۆچییدا گرووپێک لە ئەرەستۆییەکانی ئێران و هەروەها دستور اصفهانی، هیربد، منیر و کامەران روویان کردە هیندستان، لەو رۆژگارەدا اکبر شاه ئیمپراتووری هیند بوو، دەیویست ئایینێکی نوێ بەپێی ئایینی زەردەشت پێکبهێنێت و لە نێوان خەڵکی دەرباری خۆیدا کە زۆربەیان ئێرانی بوون، پەرەی پێبدات، بەپێی ئەم بارودۆخە تا سەدەی یازدەی کۆچی هیچ بیرمەندێکی گەورە لە ئێراندا سەری هەڵنەدا.

له سەدەی یازدەی کۆچیدا صدرالدین محمد شیرازی ناسراو بە صدر المتالهین یان ملا صدرا بە لۆژیکێکی بەهێز دەستبەکار بوو و سیستمێکی فەلسەفی داڕشت، لە سیستمی صدرالدین دا حەقیقەت هەمان گشتی شتەکانە و لەهەمانکاتدا هێچ کام لە شتەکان نییە- بسیط الحقیقە کل اشیا لیس بشی منها- زانستی راستەقینە بەرهەمی یەکیەتی زەین و عەینە، گۆبی نۆ، نووسیویەتی کە صدرالدین دەستی دایە زیندووکردنەوەی سیستمی ابو

علی سینا، بەڵام گۆبی نۆ ئەم خاڵەی لەبیرچوو کە صدرالدین بە یەکیەتی عاقل و معقول فکری ئێرانی کامڵکرد کە بەرەو تاکخوازیی ڕۆیشتبوو هەروەها بووە بنەمای فکری بابی.

پاش صدرالدین فەلسەفەی ئێرانی بە تەرککردنی ئایینی نوێ ئەفلاتوونی ڕوویکردە فەلسەفەی ڕەسەنی ئەفلاتوون، نوێنەری گەورەی ئەم گرووپە نوێیە مەلا هادی سەبزواری گەورەترین بیرمەندی ڕۆژگاری هاوچەرخی ئێرانە، کەواتە هەڵسەنگاندنی فەلسەفەی ئەو بۆ ناسینی چۆنیەتی بیرکردنەوەی ئەم سەردەمەی ئێران پێویستە، بۆ ئەم ئامانجە کتێبی اسرار الحکم بەرهەمی ئەو دەخەینە بەر لێکۆڵینەوە، لە وانەکانی فەلسەفەی سەبزوارییدا دەگەینە سێ چەمکی بنەڕەتی کە لەگەڵ فەلسەفەی ئێرانی ئیسلامییدا پەیوەندیەکی نەپچڕاوەی هەیە:

١. چەمکی یەکیەتی ڕەهای حەقیقەت یان حەق یان زاتی بوون کە ناوی نوورە.

٢. چەمکی کاملبوون کە لە ئایینی زەردەشتدا لە پەراوێزی بابەتی چارەنووسی نەفسی مرۆییدا بۆتە شێوازێکی ئاڵۆز و شاراوە، بەڵام لە بەرهەمەکانی نوێ ئەفلاتوونی و سۆفیەکاندا بە کراوەیی و دیسیپلینەوە باسکراوە.

٣. چەمکی واسیتەیەک کە حەقیقەت پەیوەند دەداتەوە بە بابەتە ناحەقیقیەکان.

بەر لە لێکدانەوەی فەلسەفەی سەبزواری باسکردن لە خاڵێک سەبارەت بە بێمتمانە بوونی ئایینی نوێ ئەفلاتوونی بە پێویست دەزانرێت. هەروەک چۆن بیرمەندە ئێرانییەکان بەرە بەرە لە تیۆری نوێ ئەفلاتوونیەکان لایان دا و لەگەڵ فەلسەفەی ئەفلاتووندا ئاشنا بوون، عەرەبەکانی ئیسپانیاش لە ئایینی نوێ ئەفلاتوونی دوورکەوتنەوە و ڕوویان کردە فەلسەفەی ئەرەستۆ. ئەم دوو گۆڕانکارییە بۆ سەلماندنی بلیمەتبوونی ئێرانی و

عەرەبەکان بەسە، لوویس لە مێژووی فەلسەفەی خۆیدا ئاماژە بەوە دەدات کە عەرەبەکان لەبەرئەوەی کە فەلسەفەی ئەفلاتوونیان نەدەناسی هۆگری فەلسەفەی ئەرەستۆ بوون، من باسەکەی لوویس بەهەڵە دەزانم، بە ڕای من فەلسەفەی ئەفلاتوون تەنانەت ئەگەر لە سەرەتای ئیسلامیشەوە لە بەردەستی عەرەبەکان بوایە نەیدەتوانی ئەوان بەرەو خۆی ڕاکێشێت، لەبەرئەوەی بلیمەتیی پراکتیکی عەرەبەکان لەگەڵ وەها فەلسەفەیەکدا سازگار نییە، لە نێوان سیستمە فەلسەفیەکاندا ئەوەی کە دروست گەیشتە دنیای ئیسلام سیستمی نوێ ئەفلاتوونی بوو، ئەم ئایینە بە هۆی ئاماژەکانی موسوڵمانەکان بەرەبەرە وەلانرا هەتا ئەو کاتەی عەرەبەکان بەرەو ئەرەستۆ و ئێرانیەکانیش بەرەو لای ئەفلاتوون ڕۆیشتن.

لە ئێراندا گەڕیانی گواستنەوە لە سیستمی نوێ ئەفلاتوونیەوە بۆ سیستمی ئەفلاتوون بە فەلسەفەی مەلا هادی سەبزواری گەیشتە کۆتایی، لەبەرئەوەی کە ئەم حەکیمە بە ئاشکرا تیۆری "فیض" رەتدەکاتەوە و هۆگری چەمکی ئەفلاتوونی حەقیقەت یان حەق بوو، فەلسەفەی سەبزواری هەروەک فەلسەفەکانی سەلەفەکانی خۆی بە تەواوەتی ئاوێتەی ئایینە، لە کۆمەڵگەیەکدا کە زانستە سرووشتیەکان ڕێگەیان نەبێت یان نەکەونە بەر سەرنجی عەقڵانیەتی فەلسەفی لە ئاکامدا هۆگری ئایین دەبێت، لەم کۆمەڵگەیانەدا سەرەتا هۆی سرووشتی واتە کۆی بارودۆخ پێشرەوی دەرکەوتەیەک ئیتر گرنگ نامێنێت و چەمکی هۆی سەرتر لە سرووشت برەو پەیدا دەکات، پاشان هۆی سەرتر لە سرووشت بە شێوازی هۆی ئایینی پەتی واتە 'ئیرادەی دەرکەوتەی" خودا دەردەکەوێت، رەنگە هۆی ئاوێتەبوونی فەلسەفەی ئێران لەگەڵ ئاییندا هەربەم هۆیەوە بێت، بەپێی جیهانبینی سەبزواری عەقڵ دوو روخساری هەیە:

١. عەقڵی تیۆری کە بابەتەکەی فەلسەفە و بیرکارییە.

٢. عەقڵی پراکتیکی کە بابەتی ئەوە هونەری بەڕێوەبردنی ماڵ و حاڵ و هونەری سیاسەت و دیکەی بابەتەکانە.

فەلسەفە ناسینێکە سەبارەت بە سەرەتا و ئاکامی شتەکان و نەفس و هەروەها یاسای خودا کە هەمان ئایینە، بۆ ئەوەی لە بنەڕەتی شتەکان تێ بگەین دەبێ نمودە جیاوازەکانی جیهان بخەینە بەر لێکۆڵینەوە، وەها لێکدانەوەیەک ئەوەمان پیشان دەدات کە سێ بنەڕەتی گرنگ بوونیان هەیە:

١. وجوود یان بوون یان نوور.

٢. چییەتی یان نمود یان تاریکایی.

٣. نەبوون یان نابوود یان زوڵمەت.

بوون، رەها و واجبە و چییەتی رێژەییە و ئیمکانی هەیە، بوون لە زاتی خۆیدا خێری رەهایە و ئەم بابەتە کە "بوون، خێری رەهایە" سەلماوە. سەبزواری بە پێوەند دانی کردەوەیی بە حەقیقەت جیهانبینی چەقبەستووی ئەفلاتوونی گۆڕی و بە پەیڕەوکردنی ئەرەستۆ، حەقیقەتی بە خاڵی دەستپێکی راوەستاو و بابەتی گشت حەرەکەکان زانی، لە روانگەی ئەودا گشت بوونەوەرەکانی جیهان عاشقی کەماڵن و بەرەو مەنزڵی نیهایی خۆیان دەڕۆن، جەمادەکان بەرەو بوون بە ڕەوەک، ڕەوەکەکان بەرەو بوون بە حەیوان، حەیوان بەرەو بوون بە مرۆڤ، مرۆڤیش بەپێی پلەی بەرزی خۆی گشت ئەم قۆناغانە لە ناو منداڵدانی دایکی خۆیدا تێپەڕ دەکات.

بزوێنەر یان خاڵی دەستپێکی حەرەکەیە یان بابەتی حەرەکەیە یان هەردووکیانە. لەهەر حاڵەتێکدا بزوێنەر یان دەبێ حەرەکە بکات یان راوەستاو بێت. ئەم بابەتە کە "گشت بزوینەرەکان دەبێ خۆیان ببزوێن" جۆرێک تەسەلسوول دروست دەکات. کەواتە دەبێ بزوینەرێکی ناڕاوەستاو کە سەرچاوە و بابەتی هەموو حەرەکەکان بێت، بوونی هەبێت. حەقیقەت یەکیەتی رەهایە لەبەرئەوەی کە ئەگەر زیاتر لە یەک حەقیقەت بوونی هەبێت هەرکام

لەوانە ئەویدی بەرتەسک دەکاتەوە، حەقیقەت لە باری خاڵی بوونیشەوە ناتوانێت لە یەکێک تێپەڕ بێت لەبەرئەوەی زۆر بوونی خوڵقێنەر دەبێتە هۆی زۆربوونی جیهانی شتەکان. ئەگەر چەند جیهان بوونیان هەبێت لەبەرئەوەی کە هەرکامیان خڕن، تەنها لە یەک خاڵدا لەیەکتر دەدەن و هەربۆیە پێویست دەکات لە نێوانیاندا بۆشایی هەبێت و دەزانین وەها بۆشاییەک ئەستەمە، حەقیقەت کە لە زاتی خۆیدا تاقانەیە لە لایەنیکی ترەوە چەند لایەنەیە، بەو واتایە کە حەقیقەت هەمان ژیان و هێز و عەشقە، ئەم وەسفانە دەرکەوتەی زاتی ئەو نین، بەڵکو خودی ئەون و ئەو رێک هەمان ئەو سیفەتانەیە، واتای یەکیەتی حەقیقەت یەکیەتی لەباری ژمارەوە نییە، بەڵکو حەقیقەت یەکگرتنێکە بەدوور لە گشت نیسبەتەکان، سەبزواری بە پێچەوانەی گشت سۆفیەکان و بیرمەندان لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە بڕواکردن بە یەکیەت لەگەڵ بڕواکردن بە زۆرینەدا ناسازگار نییە. زۆربوونی هەستپێکراوەکان تەنها بۆ سیفەتەکانی حەقیقەتە، سیفەتەکان روخسارە جیاوازەکانی زانستن و زانست زاتی حەقیقەتە، بەڵام ژمارەکردنی سیفەتەکانی حەقیقەت بەڕاستی ئەستەمە، پێناسەکردنی حەقیقەت بەینابەینییە، ئەگەر بمانەوێ حەقیقەت پێناسە بکەین پێویستە مەقوولەی ژمارە سەبارەت بە حەقیقەت بەکاربهێنین و ئەمەش کردەوەیەکی دروست نییە و لەخۆگری گواستنەوەی بابەتە نیسبەتییەکانە بۆ دەڤەری ئەو بابەتانەی پەیوەندیان پێکەوە نییە، جیهان و هەرچی لەوەدایە سێبەری ناوەکان و بە سیفەتەکانی حەقیقەت یان نووری رەها دەژمێردرێن، جیهان بوونی درێژکراوەیە، کەلام نوورە، وشەی "کن" واتە ببە، زۆربوونی هەستپێکراو لەدایکبووی رووناکبوونەوەی زوڵمەت یان لەدایکبووی بەدیهاتنی نەبوونە، شتەکان پێکەوە جیاوازییان هەیە، ئێمە لە پشت شووشە رەنگاو ڕەنگەکانەوە بەهۆی قاڵبە درێژکراوەکانەوە لێیان دەڕوانین. سەبزواری لە تەئیدکردنەوەی ئیدەی خۆیدا چەند کۆپلەیەک لە جامی دەگێڕێتەوە کە چەمکی "مثل"ی ئەفلاتوون بەوپەڕی جوانیەوە دەنوێنێت:

اعیان همه شیشه‌های گوناگون بود کافتاد در آن پرتو خورشید وجود
هر شیشه که سرخ بود یا زرد و کبود خورشید در او به آنچه او بود، نمود

سەبزواری لە بابەتی دەروناسییدا لە بنەڕەتەوە پەیڕەوی لە ئیبن سینا کرد، بەڵام دەروناسی ئەو کامڵتر و ڕێکترە لە دەروونناسیی ئیبن سینا و جۆرەکانی نەفسی بەم شێوەیە پێناسە کردووە:

نەفس

ئەلف. نەفسی ئاسمانی

ب. نەفسی زەوینی

١. نەفسی روەکی

٢. نەفسی حەیوانی

٣. نەفسی مرۆیی

هێزی نەفسی ڕەوەکی

١. هێزی غاذیە بۆ مانەوەی تاک

٢. هێزی نامیە بۆ کەماڵی تاک

٣. هێزی مولدە بۆ مانەوەی جۆری تاک

هێزی نەفسی حەیوانی

١. هەستە رەواڵەتیەکان

٢. هەستە ناوەکیەکان

٣. هێزی حەرەکە:

ئەلف. حەرەکەی ئیرادی

ب. حەرەکەی نائیرادی.

هەستە رواڵەتیەکان چێشتن و لەمسکردن و بۆنکردن و بیستن و بینین، بە پێچەوانەی ئەو شتەی کە زۆر توێژەر باسیان لێکردووە، دەنگ

لە نـاو گوێـدا نیـیە بەڵکـو لەدەرەوەدایە، ئەگەر دەنـگ لە دەرەوەدا نەبێـت، لێکدانەوەی لایەن و دووریەکەی ئەسـتەم دەبێت، هەسـتی بیسـتن لە بینین نزمترە، بەڵام ئەم دووانە لە دیکەی هەستەکان سەرترن. بۆ سەرتر زانینی هەستی بینین بەسەر بیستندا چەند هۆیەک دەهێنینەوە:

١. چاو شتە دوورەکان درک دەکات.

٢. چاو وەرگری نوورە کە لە هەموو دەرکەوتەکان سەرترە.

٣. ئەندامی چاو لە ئەندامی گوێچکە پێچهەڵپێچتر و وردترە.

٤. دایکیۆمێنتە بینراوەکان بـابەتی بـوونن، بەڵام بـابەتە بیستراوەکان لە بابەتی نەبوون دەچن.

هەستە باتینییەکانیش پێنج دانەن:

١. هێزێـک هەیە بە نـاوی "هەسـتی هـاوبەش"ە، کە لە لەوحـی نەفـس دەچێـت و رێـک وەک سـەرۆک وەزیـرێکە کە بە یـارمەتی پێـنج شـۆفاری خـۆی کە هەسـتە رەواڵەتیەکـانە لە رووداوەکـانی جیهـانی دەرەوە ئاگـادار دەبێتەوە، کاتێ حوکم دەکەین کە ئەم شتە سپییە، شیرینە، حوکمی ئێمە لە بەڵگەکانی دوو هەستی بینین و چێشتنەوە و هەروەهـا چالاکی هاوبەشـی ئەوانەوە دروست بووە، سپیایەتی لە هەستی بینین و شـیرینی لە هەسـتی چێشتنەوە دەگرین و بە یارمەتی هەسـتی هـاوبەش تێدەگەین کە ئەم دوو سفەتە تایبەتن بە شتێکی تاقانەوە، دڵۆپێک کە لەحاڵی وەرینە، وێنـەکردنێک لە هێڵمان پێدەدات لە حاڵێکدا کە چاوی ئێمە تەنها خودی دڵۆپەکە دەبینێت. بێگومان هەستی هاوبەش سەلمێنەری ئەم دەرکەوتەیەیە.[1]

---

[1] نووووسـەر باسـی لە چالاکیەکەی تری هەسـتی هـاوبەش نەکردووە کە درککردنی ئیمـاژە خەیاڵاویەکـانە. سـەبزواری سـەبارەت بە هەسـتی هـاوبەش نووسـیویەتی: هێـزێکە کە درک دەکات بە هەستە پێنج دانەکان و وەک ئاوێنە خاوەنی دوو روخسارە. روخسارێکی رواڵەتییە

٢. هێزێــــک هەیە بە نــــاوی "هێــــزی خەیــــاڵ" یــــان "مــــصورە" کە دەســتکەوتەکانی هەســتی هــاوبەش رادەگرێــت، دەســتکەوتەکانی هەســتی هــاوبەش نیگارەکــان یــان وێــنەی شــتە دەرەکیەکــانن هەروەک چــۆن دەســتکەوتەکانی زاکیــرە، گریمــانە و واتاکــانن، ئەگەر ئەم هێــزە نەبێــت حوکمگەلێک وەک ئەوەی کە "سـپیایی و شـیرینی تـایبەتن بە شـتێکی تـاک" مسۆگەر نابێت، هەستی هاوبەش کاتێک دەتوانێت لە نیسبەتی هەڵگیراو بە بــابەتەکە تێبگــات کە نیگارەکــان یــان وێنەکــانی بــابەت و هەڵگیــراوەکە بە ئامێری هێزی خەیاڵ راگیراون.

٣. هێزێک هەیە بە ناوی "هێزی تـرس" کە واتـا بچوکەکـان درک دەکـات، بـۆ وێـنە مەڕ بە هـۆی ئەم هێـزەوەیە کە لە دوژمنـایەتی خـۆی و گـورگ تێـدەگات و لێـی هەڵـدێت، هەنـدێ لە گیانلەبەرەکـان لەم هێـزە بێبەشــن، هەروەک چۆن پەپوولە بێ ئەوەی لە ئـاگر و مەترسـیەکەی تێبگـات خـۆی دەخاتە ناو ئاگرەوە.

٤. هێزێکی تـر "هێـزی زاکیـرەیە" کە دەسـتکەوتەکانی هێـزی وەهـم واتە ماناکان و گریمانەکان رادەگرێت.

٥. هێزێکــی تــر هەیە بە نــاوی "هێــزی داگیرکــردن" کە دەبێــتە هــۆی تێکەڵبوون و لێکدانەوەی واتاکان، بە هـۆی ئەم هێـزەوەیە کە ئێمە دەگەینە وێناکردنی ئەسـپی باڵـدار، ئەم هێـزە ئەگەر بە رێنمـوونی هێـزی وەهـم کـار بکات و ئەگەر بڕواتە ژێر سوڵتەی عەقڵەوە، دەبێتە فکر.

خــاڵی ســەرتربوونی مــرۆڤ بەســەر گیانلەبەرەکــانی تــردا عەقــڵ یــان نەفسی ئاخاوتنە و عەقڵ زاتی مرۆڤایەتییە، عەقڵ خاوەنی یەکیەتـی حەقیقی و نە یەکیەتــی ژمــارەییە و درکــی بــابەتە گــشتیەکان بە خــۆی و بــابەتە بچووکەکــان بە واســیتەی هەســتە رواڵەتــی و باتنییەکــان دەکــات، عەقــڵ

و لە رێگەی هەسـتەکانەوە درک بەو شـتانە دەکـات کە هەسـتی پێدەکرێت. روخساریکیـشی رووی لە ناخ و دەروونە و درک بە خەیاڵ و نهێنیەکان دەکات.

سـێبەری نـووری رەهــایە و وەک ئەوە خـۆی بە لایەنگەلـی جیـاوازەوە دەردەخــات، بە یەکیەتــی خــۆی زۆریــنە لەخۆدەگرێــت و بەتوانــایە لە وەرگرتنی زۆرینەکاندا، لەگەڵ جەستەدا پەیوەندیەکی زەرووری نییە، کات و شـوێنی نیـیە و هەربـۆیە تووشـی گۆڕانکـاریی نابێت، لە حـاڵەتی خەودا جەسـتەی مثـالی بەکـار دەبـات و لە ئاگاییـدا سـوود لە جەسـتەی فیزیکـی دەبات و ئەم بابەتە ئەوە پیشان دەدات کە عەقڵ پێویستی بە هـیچ کـام لەم دوو جەسـتەیە نییە و بە ویستی خـۆی ئەوانە بە کـار دەبـات، سـەبزواری تیــۆری دۆنــادۆنی ئەفلاتــوونی قبــووڵ نەکــرد و لایەنە جیاوازەکــانی رەتکـردەوە، بە بـاوەڕی ئەو، نەفـس نەمـرە و بە کـامڵبوونی بەرەبەرەی هێزەکانی خـۆی دەگەڕێتەوە بـۆ سـەرچاوەی سـەرەکی خـۆی واتە جیهـانی نووری رەها.

عەقڵ لە ڕێگەی کامڵبوونی خۆیدا
لە چەند قۆناغ تێدەپەڕێت:

١. عەقڵی هێزەکی
٢. عەقڵی موڵکی
٣. عەقڵی کردەیی
٤. عەقڵی بەهرەمەند
ب. قۆناغەکانی عەقڵی پراکتیکی:
١. پاڵافتنی دەرکەی یان تجلیه
٢. پاڵافتنی ناوەکی یان تخلیه
٣. بەدەستهێنانی پلەی باش یان تحلیه
٤. ڕسکان لە خود و پەیوەندی بە حەق یان فەناوە.

بەم شێوەیە عەقڵ یان نەفسی وتەبێژ پلە بە پلە لە پەیژەی بوون سەردەکەوێت و لە ئاکامدا لە گشتیەتی نووری ڕەهادا، لۆژیک دەبێت و لە نەمری ئەودا نقوم دەبێت، لەم قۆناغەدایە کە نەفسی وتەبێژ هەم هەیە و هەم نییە، بەڵام ئایا نەفسی وتەبێژ لە هەڵبژاردنی ڕێگەدا ئازادە؟ لەم بوارەدا سەبزواری ڕەخنەی لەو هزرخوازانە گرت کە مرۆڤ بە خالقی سەربەخۆی خراپە دەزانن و لە ئاکامدا وتی: هەر شتێک خاوەنی دوو ڕوخسارە: ڕوخساری ڕووناک و ڕوخساری تاریک، هیچ شتێک نییە کە لەم دوو لایەنە بێبەش بێت، خێر لە ڕوخسارە ڕووناکە کە دەبێت و خراپە لە ڕوخسارە تایکەکە، مرۆڤ بەپێی دوو ڕوخسارەکەی خۆی هەم موختارە و هەم مەجبوور.

ئەنجام

کاتی ئەوە هاتووە کە ئەنجامەکانی باسەکەمان کورت بکەینەوە.

لە بابەتەکانی ئەم وتارە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە زەینی ئێرانی لە مێژە لەگەڵ دوو لایەندا واتە لایەنی مغ لە ئێرانی کەون ئارا و لایەنی یۆنانی لە ئێرانی ئیسلامییدا لە دانوستاندا بووە، ئەم دووانە هاوشێوە نین بەڵام بابەتی گرنگ کە هەمان زۆرینەی جیهانە لە هەردوو لایەندا بارودۆخێکی یەکسانی هەیە، بیرمەندانی ئێرانی کەون ئارا بە خوازیارییەکی عەینییەوە جیهانیان پەسەند کرد و هەربۆیە ئەنجامی هەوڵەکانی ئەوان ئایینێکی تاڕادەیەک ماددی لێکەوتەوە، بیرمەندانی کەون ئارا بە روونی لەوە تێگەیشتن کە دەبێ بە روانینێکی گەشەکردووەوە ئاوڕ لە بنەڕەتی سەرەتایی جیهان بدەنەوە، بەم شێوەیە زەردەشت بڕوای بە دوو رۆحی چالاکی بنەڕەتی هەبوو، مانی لە بەرامبەر بنەڕەتی ناچالاکی نووردا، بنەڕەتی دەمارگرژی تاریکایی دانا، بە گشت ئەم باسانەوە لێکدانەوەی ئەوان سەبارەت بە توخمگەلێکی جیاواز کە جیهان پتەو دەکەن زۆر بەرتەسکە، تیۆریەکانی ئەوان بەتایبەت کاتێک باس لە لایەنی نەگۆڕی جیهان دەکەن زۆر ناڕوون و ئاڵۆزە، کەواتە کەموکوڕیەکانی دەزگا فکرییەکانی ئێرانی کەون ئارا دوو لایەنی هەیە:

١. دووالیزم یان ثنویتی کرچ و کاڵ

٢. لاوازیی لێکدانەوە و شیکاریی.

ئیسلام کەموکوڕیە یەکەمەکەی لابرد و فەلسەفەی یۆنانی خاڵی دووهەمی جێبەجێ کرد، برەو پەیداکردنی ئایینی ئیسلام و موتالاکردنی فەلسەفەی یۆنانی فکری ئێرانییان لە رەوتی خۆی لادا کە بەرەو لای

تـــاکخوازیی دەرۆی. پاشـــان خوازیـــارییە عەینیەکەیـــان گـــۆڕی و رۆحـــی خەوتووی زەین خوازییان هەڵساندەوە، کە بە ئایینی یەکەی بوونی هەندێ لە سۆفیەکان گەیشتبووە تەشقی خۆی.

ئەشـــعەریەکان نکوڵییـــان لە بـــوونی مـــاددە کـــرد و کەوتـــنە بـــواری گریمانەخوازییەکی تەواو. سۆفیەکان لە بەرامبەر مەشائیەکاندا کە بەئەمەک بوون بۆ چەمکی هەژدیهای مەزنی مامۆستاکەی خۆیان، جیهانی مادديیان بە خوازەیەک یان روخسارێک لە بوونی خودا زانی و باسیان لەوە کرد کە ئەم لایەنە لەبەر پێویستی خودناسی خودایە کە ساز کراوە.

دەکرێ بە متمـانەوە بـاس لەوە بکەیـن کە زەینـی ئێرانـی بەدەرکەوتنـی گریمـانەخوازی ئەشـعەری بەسـەر دووالیزمـی خـوا و مـاددەدا زاڵ بـوو، هەروەها بە هێزی چەمکە فەلسەفیە نوێکان دووالیزمی کەون ئارای نوور - تاریکـایی زینـدوو کـردەوە. شـهاب الـدین سـەهرەوەردی خوازیـاری بینـدراوی بیرمەندانی کەون ئارا و خوازیـاری زەینـی حەکیمەکانی ئێرانـی کەون ئـارای پـێکەوە ئـاوێتە کـرد، دووالیـزم زەردەشـتی بە شـێوەیەکی فەلسەفیتر و رۆحانیتر کردەوە و دەزگایەکی وەهای داڕشت کە هەم زەین و هەم عەینی لەبەرچاو گرت، واحد محمود بە چەندخوازیی خۆیەوە لەگەڵ سیستەمە تاکخوازەکانـدا بەرەوڕوو بـووەوە و باسـی لەوە کـرد کە واقـع زۆرینەیە و یەک نییە، لەبەرئەوەی کە پێکهاتەیەکە لەو یەکە زیندووانەی کە بە رێگەگەلـی جیـاواز لەگەڵ یەکتـردا ئـاوێتە دەبـن و بەرەبەرە لە پەیـژەی دیمەنەکانەوە سـەردەکەون. ئەم پەرچەکردارەی واحـد محمـود زۆر کـورت خـایەن بـوو، لە دوای ئەوە سـۆفیەکان و حەکیمەکـان هێـدی هێـدی تیـۆری بەهرەمەنـدبوونی نـوێ ئەفلاتوونیەکانیـان گـۆڕی یـان جێیانهێـشت کە لەو سەردەمەدا زۆر برەوی هەبوو، بەم شێوەیە بیرمەندانێکیتر پەیدا بـوون و لە دەزگـــای نـــوێ ئەفلاتـــوونیەوە روویـــان کـــردە فەلـــسەفەی رەســـەنی ئەفلاتوون، فەلسەفەی سەبزواری لەدایکبووی ئەم بزووتنەوە بوو.

وشەنامەی فەلسەفی

A

Absolute	ڕەها
Absolutebeing	بوونی ڕەها
Absolutedeficicncy	نوقسانی ڕەها
Absoluteego	منی ڕەها
Absoluteessence	زاتی ڕەها
Absoluteexistence	بوونی ڕەها
Absolute idealism	ئیدە ئالیسمی ڕەها
Absoluteidealist	ئیدە ئالیستی ڕەها
Absoluteimperfection	ناتەواویی ڕەها
Absoluteimpossibility	سەرپێچی ڕەها
Absoluteknowledge	مەعریفەی ڕەها
Absolutelaw	یاسای ڕەها
Absolutematter	مادەی ڕەها
monism Absolute	تاکخوازیی ڕەها
Absolutenegation	نەفی ڕەها
Absolutenothing	هیچی ڕەها
Absoluteoneness	یەکەیی ڕەها
Absoluteperfection	کامڵ بوونی ڕەها
Absolutephilosophy	فەلسەفەی ڕەها
Absolutepossibility	ئیمکانی ڕەها

Absolutereality	حەقیقەتی ڕەها
Absoluteunity	یەکەیی
Absoluteviid	بۆشایی ڕەها
Absoluteness	ڕەهایەتی
Abstract	مجرد، انتزاعی
Abstractexistence	بوونی ئابستراکت
Abstractillumination	نووری ئابستراکت
Abstractpossibility	ئیمکانی ئابستراکت
Abstraction	ئابستراکت
Abstractionism	ئابستراکسیزم
Abysmal darkness	تاریکایی
Accibent	دەرکەوتە
Acquired	دەستکەوتە
Acquiredintellect	عقلی دەستکەوتوو
Acquisition	دەست کەوتن
Act	کردەوە
Act ofknowledge	کردەوەی ناسین
Act of will	کردەوەی ئیرادە
Action	کردەوە
Active	چالاک
Active being	بوونەوەری چالاک
Activeintellect	عەقڵی چالاک
Activemind	زەینی چالاک
Activism	کردەوە خوازیی

Activist	کردەوەخواز
Activity	چالاکی
Actual	کردەیی
Actualbeing	بوونەوەری کردەیی
Actualentity	بوونی کرداریی
Actualreason	عەقڵی کرداریی
Actuality	کرداریی
Aesthete	جوانی ناس
Aesthetics	جوانی ناسیی
Aethereality	نەرم و نیانی
Affirmable	شیاویی سەلماندن
Affirmation	سەلماندن
Affirmative	ئیجابی
Affirmative attribute	وەسفی ئیجابی
Agent	چالاک
Aggression	توڕەیی
Aggressive	توندوتیژ
Agnoiologist	جەهل ناس
Agnoiology	جەهل ناسیی
Agnostic	راوەستاوە
Agnostic realism	واقع خوازیی
Agnosticism	ئاییینی
Agnosticist	پەیڕەوی ئاییینی
All – embracement	دەسەڵاتی ڕەها

All – embracing	شوێنی ڕەها
All – forgiveness	لێبوردەیی ڕەها
All – forgiving	لێبوردنی ڕەها
All – inclusive	شمولیەتی ڕەها
All – inclusiveness	شمولی ڕەها
All – knowing	زانای ڕەها
All – knowledge	زانستی ڕەها
All – merciful	ڕەحمانی ڕەها
All– mercy	میهرەبانی ڕەها
All– potency	هێزی ڕەها
All – potent	دەسەڵاتداری ڕەها
All – sustaining	ڕزقدەری ڕەها
All – seeing	بینایی ڕەها
All – sustenance	ڕزقدەریەتی ڕەها
All – wisdom	حکمەتی ڕەها
All – wise	حەکیمی ڕەها
Almightiness	هێزی ڕەها
Altruism	ئەویدی پەرەستی
An sich	فی‌نفسه
Analogy	قیاس
Analisis	شیکاری
Anarchism	ئانارشیزم
Aanrchist	ئانارشیست
Angelicreason	عەقڵی فریشتەئاسا

Angelicsoul	نەفسی فریشتە ئاسا
Animalkingdom	جیهانی ئاژەڵی
Animalsoul	نەفسی ئاژەڵی
Animalspirit	رۆحی ئاژەڵی
Annihilation	نەبوون
AnnihilationinGod	فەنا لە ناو خوادا
Anthroposentrism	مرۆڤ تەوەری
Anthropocentrist	پەیڕەوی مرۆڤ تەوەری
Anthropolatry	مرۆڤناسیی
Anthropomorphism	مرۆڤ
Anthropomorphist	مرۆڤناس
Antinomy	تنازع احکام
Anti – rationalism	دژ بە عەقڵ بوون
Anti – rationalist	دژە عەقڵ
Anti – realism	دژ بە واقیع بوون
Anti – rationalist	دژە عەقڵ
Anti – realism	دژ بە واقیع بوون
Anti –realist	دژە واقیع
A posteriori	لە دوای
A posteriori demonstration	بورهانی پاشەکی
A posteriori reasining	استدلال پاشەکی
Apparcnt	پدیدار، نمودار
Appcarance	نموود، دەرکەوتە

Applicability	بەکارهێنان
Application	کاربرد، اعمال
Appearance	نموود، دەرکەوتە
Applicabitity	شیاویی بەکردەبوون
Application	کاربرد، اعمال
Applied	کاربردی، اعمالی
A priori	پێشوو
A priori demonstration	برهان پێشینی
A priori reasoning	استدلال پێشینی
Arbitrariness	ئیختیار
Arbitrary	ئیختیاریی
Archaism	کۆنەخوازیی
Archaist	کۆنەخواز
Archetype	ئارکیتایپ
Argument	موناقەشە
Argumentation	احتجاج
Aristotelian categories	مەقوولە ئەرەستووییەکان
Aristotelianism	ئەرەستوو خوازیی
Aristotelianist	ئەرەستووخواز
Ascending process	پرۆسەی عروج
Ascetic	وەک زاهید
Asceticism	دژواریی خوازیی
Aspect	لایەن و روخسار
Assimilation	هاوسان کردن

Astral	امر نجمی، جسم نجمی، روح نجمی
Astral body	جسم نجمی
Astral spitit	روح نجمی
Atheism	ئیلحاد
Astheist	مولحید
Atom	ناوەک، ئەتۆم
Atomism	ناوەکی
Attitude	خوازیاریی
Attractable	شیاویی راکێشان
Attraction	راکێشان
Attractive	راکێشەر
Attribute	وەسف کردن
Attnibute ofaffirmation	وەسفی ئیجابی
Attnibute ofnegation	وەسفی سلبی
Autodynamic	خود، پویا، درون، پویا
Autodynamism	خود، پویایی، درون، پویایی
Averroism	ئایینی ئیبنی روشد
Averroist	پەیڕەوی ئیبنی روشد
Avicennist	ئایینی ئیبنی سینا
Aware	ئاگادار
Awareness	ئاگاداریی
Axiologicrealism	واقعخوازیی بایەخی
Axiologicrealist	واقعخوازی بایەخی
Axiologist	بایەخ ناس

Axiology	بایەخناسی
Axiom	بابەتی باو
Axiomaticknowledge	مەعریفەی باو

B

Base	بنەما – بناغە
Beast soul	نەفسی ئاژەڵی
Becoming	بوون
Becomingandperishing	بوون و گەندەڵی
Beginnig	سەرەتا
Being	بوونەوەر
Being and non – being	بوون و نەبوون
Belief	بیروباوەڕ
Believer	باوەرمەند
Berkeleianist	ئایینی بارکلی
Blindness	نەخوێندەوار
Brahmanism	ئایینی براهمەنیتی
Brethren ofpurity	برادەرانی سەفا
Buddhism	ئایینی بودا
Buddhist	پەیڕەوی بودا
By itself	لە خۆیەوە

C

Canon	یاساو ڕێسا
Cartesian	دێکارتی
Cartesianism	ئایینی دیکارت
Casualism	ڕووداوخوازیی
Casualist	ڕووداوخواز
Categorical	پۆلێنکراو
Categorical imperative	بابەتی ڕەها
Categories of Aristotle	مەقوولاتی ئەرەستوویی
Category	پۆلێن
Cctharsis	پالافتن
Causal	لە سەربنەمای
Causalaction	کردەوەی هۆیی
Causlity	هۆیەتی
Cause and effect	هۆوهۆکار
Cause of causes	هۆی هۆکان
Caused	خولقێندراو
Causeless	بێ هۆ
Celestial circumference	بازنەی
Certainty	بنبڕ
Chain of causes	زنجیرەی هۆکان
Chain of being	زنجیرەی بوون
Chance	بەسوتفە
Change	گۆڕانکاریی

Changeless	بێ گۆڕان
Changeless cause	هۆی بێگۆڕان
Chaos	نەخوێندەوار
Charisma	کاریزما
Charismatic	کاریزماتیک
Choice	هەڵبژاردن
Christologist	مەسیح ناس
Christology	مەسیح ناسی
Church	دەزگای ئایینی
Circle ofuniverrese	بازنەی بوون
Circularmotion	حەرەکەی بازنەیی
Circularreasoning	هۆهێنانەوەی بازنەیی
Circularregress	دەورەی بازنەیی
Circular series	زنجیرەی بازنەیی
Clergy	رۆحانیەکان
Closed system	سیستمی داخراو
Cognition	ناسین
Cognitive	ناسینی
Collectivism	کۆخوازیی
Collectivist	کۆخواز
Coming – into – being	بوو بە بوون
Coming – into – beingand passing – away	بوون و گەندەڵی
Commentary	لێکدانەوە

Commentator	لێکدەر
Commonaccident	هەڵکەوتی گشتی
Commonsense	هەستی هاوبەش
Communication	پێوەندی
Compoundelement	توخمی ئاوێتەیی
Comprehendeding	حاڵی بوو لە
Comprehendeding	حاڵیکەر
Comprehensibility	تێگەیشتن لە
Comprehensible	تێگەیشتن
Comprehension	چەمک
Comprehensive	احاطە یاب، محیط، فهمی
Conceivability	وێنە کردن
Conceivable	وێنە کراو
Concept	روخساری عەقڵی
Conception	چەمـــــک لە فەلـــــسەفەی قەدیمدا
Conception of the universe	جهانبینی
Conceptual	چەمکی
Conceptualism	چەمک خوازیی
Conceptualist	چەمک خواز
Conclusion	ئەنجامگیری
Conclusive	بنبڕانە
Concrete	عەینی

Condition	مەرج
Conditional	مەرجدار
Conditional imperative	بابەتی مەرجدار
Conduct	سلووک
Confucianism	ئایینی کۆنفیۆسیۆس
Confucianist	پەیرەوی کۆنفیۆسیۆس
Conscience	زەمیر
Conscienceless	بێزەمیر
Conscientious	بەزەمیر
Conscious	ئاگادار
Conscious mind	زەینی ئاگا
Consciousness	ئاگایی/ شعوور
Consensus (of opinion)	یەکریزیی
Contingency	پێکهاتوو
Contingent	پێکهاتەیی
Continued existence	مانەوەیی
Continuity	پەیوەستەیی
Continuous	پەیوەست
Contradictability	هەڵگری نقض
Contradictable	نقض هەڵگر
Contradiction	دژوازیی
Contradictive	دژوار – دژبەیەک
Contrariety	دژایەتی
Contrary	دژبە

Control	کۆنترۆڵکردن
Controller	بەڕێوەبەر
Convention	پەیماننامە
Conventionalism	پەیمانخوازیی
Conventoonalist	پەیمانخواز
Converse	پێچەوانە
Conversion	وێنە
Corporeal	جەستەیی
Corporeality	جەستە
Corps astral	قاڵبی ئەستێرەیی
Correlation	یەکیەتی
Corruption	گەندەڵی
Cosmic consciousness	ئاگایی ئاسمانی
Cosmogong	ئاسمان ئافراندن
Cosmologist	ئاسمانی ناس
Cosmology	ئاسمان ناسیی
Comopolitan	پەیرەوی ئایینی جهانخوازیی
Cosmos	عالەم
Creatable	بەدیهاتوو
Creatableness	بەدیهاتن
Created being	خولقێندراو
Created world	جیهانی
Crearion	خولقان
Creation our of nothing	خولقانی بوون لەنەبوون

Creative	خولقێنەر
Creative act	کردەی خولقاندن
Creative agency	هۆی خولقێنەر
Creative evolution	کامڵ بوونی خولقێنەر
Crativity	خولقێنەرایەتی
Creator	خولقێنەر
Critenion of truth	خوڵقاو
Critic	پێوەری حەقیقەت
Criticalidealism	ئیدە ئالیزمی رەخنەگرانە
Criticalidealist	ئیدئالیستی رەخنەگرانە
Criticalmonism	ئاقانەیی رەخنەگرانە
Criticalrealism	واقعخوازیی رەخنەگرانە
Criticalrealist	واقعخوازی رەخنەگرانە
Criticism	رەخنەگرتن
Criticist	رەخنەگر
Critique	رەخنە
Crooked reason	عەقڵی چەوت
Cultured man	مرۆڤی کەلتووری
Cycle ofthe universe	بازنەی عالەم
Cuclic(al)	بازنە
Cyclical change	گۆڕانکاریی بازنەیی

D

Data	دەرکەوتەکان
Datum	دەرکەوتە
Deduction	ئیستدلالی قیاسی
Deductive	قیاسی
Deductive method	رەوشتی قیاسی
Deductive reasoning	ئیستدلالی قیاسی
Definable	شیاویی پێناسەکردن
Definiendum	پێناسەیی
Definiens	رستەی پێناسە یی
Definition	پێناسە
Deism	خودا خوازیی
Deisticnaturatism	خوداخوازیی سرووشتی
Deisticnaturalist	خوداخوازی سرووشتی
Deity	خودا
Demon	دێو
Demonism	دێوباوەریی
Demonist	دێوباوەری
Demonologist	دێوناس
Demonology	دێوناسی
Demonstration	بورهان
Dependentbeing	بوونەوەری پەیوەست
Descending process	گەڕیانی
Describable	شیاویی لێکدانەوە

Description	وەسفکردن
Descriptive	وەسفکردنی
Descriptivedefinition	پێناسەکردن بە وەسف
Descriptivemethod	مێتۆدی وەسفکردن
Descriptivestudy	موتالای وەسفکردن
Despoticsoul	نەفسی ئەمارە
Desting	چارەنووس
Destruction	گەندەڵی
Delerminability	شیاویی تەعینکردن
Delerminable	شیاوی تەعین
Delerminant	تەعینکەر
Determinate	تەعینکراو
Determination	تەعین
Determinism	فەلسەفەی جەبری
Determinist	جەبریی
Development	پێشکەوتن
Devil	شەیتان
Devil – worship	شەیتان پەرەستی
Devil – worshopper	شەیتان پەرەست
Devilism	شەیتان پەرەستی
Devil – worshipper	شەیتان پەرەست
Devilism	شەیتان پەرەستی
Devilist	شەیتان خوازیی
Dialectic	دیالێکتیک

Dialectiv logic	لۆژیکی دیالێکتیکی
Dialectical materialism	مادده خوازیی دیالێکتیکی
Dialectical materialist	مادده خوازیی دیالێکتیک
Dialectics	لۆژیکی جەدەلی
Difference	جیاوازیی
Differentia specifica	جیاوازیی دیار
Dilemma	بورهانی ڕوالحدین
Ding an sich	شیئ فی نفسه
Ding fur sich	شیئ لذاته
Direct	راسته وخۆ
Directknowledge	مەعریفەی راستەو خۆ
Directmower	بزوێنەری راستەوخۆ
Direction	لایەن
Discontinuity	جیابوونەوە
Discontinuous	جیاکراوەیی
Discursivethinking	فیکرەی ئیستدلالی
Disorder	بێ دیسیپلینی
Disorderliness	بێ دیسیپلین بوون
Disorderly	بێ دیسیپلین
Diverse	چەندایەتی
Diversity	فره جۆری
Divine	ئاسمانی
Divine action	کردەوەی ئیلاهی
Divineattributes	سیفەتگەلی ئیلاهی

Divinecreation	خولقاندنی ئیلاهی
Divineinspiration	ئیلهامی ئیلاهی
Divine names	ناوگەلی ئیلاهی
Divinerevelation	وەحی ئیلاهی
Divinescience	زانستی ئیلاهی
Divine will	ئیرادەی ئیلاهی
Divinity	خودا ناسیی
Dictrinal	ئایینی
Dictrine	ئایین
Doctrine ofMaya	ئایینی مایا
Doctrine of the mean	ئایینیماناخوازیی
Dogma	ئەندیشەی جەزمی
Dogmatic	جەزمی، دوگم
Dogmatic religion	ئایینی دوگمی
Dogmatism	دوگم ئەندیشی
Dogmatst	دوگم ئەندێش
Double	هاوزاد
Double ignorance	نەزانی دوو ئەوەندە
Doubt	شک و گومان
Dualism	دووانەیی، دووالیزم
Duatist	دووالیزم خواز
Dualistic realism	واقعخوازیی دووالیزم
Dualistic realist	واقعخوازی دووالیستی
Duality	دووانەیی

Duration	پەیوەستە بوون
Dynamic	گەشەکردن
Dynamis	هێزی گەشەکردن
Dynamism	گەشە

E

Eclectic	هەڵبژاردە
Eclecticism	هەڵبژاردە کردن
Eclecticist	هەڵبژاردەکار
Ecstasy	چێژی زۆر
Effect	کاریگەریەتی
Efficient eause	هۆی کارا
Ego	ئێگۆ
Ego – ideal	منی ئارمانی
Egoism	خۆپەرەستی
Egoist	خۆپەرەست
Egologist	نەفس ناس
Egology	نەفس ناسی
Element	بنەما – رەگەز
Elemental	بنەمایی
Elemental matter	ماددەی سەرەکی
Emanation	تەجەلی
Emanative	فەیز

Emancipation	رزگاری
Emancipator	رزگاریدەر
Emission	خستنە روو
Emotion	هەستە
Emotional nature	سرووشتی
Emotionalism	هەستخوازیی
Emotionalism	هەستخواز
Emotionatist	هەستخواز
Empiricalego	نەفسی ئەزموونی
Empiricalidealism	ئیدە ئالیزمی ئەزموونی
Empirical Edealist	ئیدە ئالیزیستی ئەزموونی
Empiricalrealist	واقعخوازی ئەزموونی
Empirical reality	ئاقعخوازیی ئەزموونی
Empiricism	ئەزموونی
Empiricist	ئەزموونخواز
Empirio – criticism	رەخنەگریی ئەزموونی
Empirio – criticist	رەخنەگری ئەزموونی
Empirio – monism	یەکخوازی ئەزموونی
Empirio – monist	یەکخوازی ئەزموونی
Empirio – symbolism	سەمبۆلیزمی ئەزموونی
Empirio – symbolist	سەمبۆلیستی ئەزموونی
Empry space	فەزای بەتاڵ
End	ئەنجام
Energism	ئینێرژی خوازیی

Energist	ئینرژی خواز
Entelechy	کەماڵ، تەواوەتی
Entity	بوونەوەر
Environmentalism	دەڤەرخوازیی
Environmentalist	دەڤەرخواز
Epicureanism	ئاینی ئێپیکۆرۆس
Epicureanist	پەیرەویئێپیکۆرۆس
Epistemological idealism	ئیدەئالیزمی بایەخی
Epistemological idealist	ئیدەئالیستی بایەخی
Epistemological realism	واقعخوازی بایەخی
Epistemological realist	واقعخوازی بایەخی
Epistemologist	بایەخناس
Epistemology	بایەخناسی
Esoteric knowledge	مەعریفەی باطنی
Essence	زات، چییەتی
Essence andappearance	بوون و نموود
Essential	زاتی
Essential accident	عرض زاتی
Esscntialattribute	سیفەتی زاتی
Essentialdefinition	پێناسە
Essentialcxcellence	فەزڵی زاتی
Essential name ofGod	ناوی زاتی خودا
Essential property	خاوەنداریەتی بنەڕەتی
Essential unit	واحدی زاتی

Essentialism	چییەتی خوازیی
Essentialist	چییەتی خواز
Essentiality	سفەتی پێویست
Eternal	قەدیم
Eternal beauty	جەماڵی هەتاهەتایی
Eternal home	ماڵی هەتاهەتایی
Eternal idea	ئایدیای هەمیشەیی
Eternal life	ژیانی هەتاهەتایی
Erernal presence	بوونی هەتاهەتایی
Erernal present	ئامادەبووی هەتاهەتایی
Eternalprinciple	بنەڕەتی هەمیشەیی
Eternalreality	حەقیقەتی قەدیم
Eternal table	لەوحی ئەزەڵی
Eternalunity	یەکیەتی ئەزەڵی
Eternalness	جاوید بوون
Eternity	هەرمانی
Eternitywithoutbeginning	ئەزەڵ
Eternitywithout end	ئەبەدی
Ethic	ئەخلاقی
Ethicalformalism	فۆرمالیزمی ئەخلاقی
Ethicalformalist	فۆرمالیزمی ئەخلاقی
Ethicalideal	ئارمانی ئەخلاقی
Ethicalnaturalism	سرووشتخوازیی ئەخلاقی
Ethicalnaturalist	سرووشتخوازی ئەخلاقی

Ethicalphilosophy	فەلسەفەی ئەخلاقی
Ethicalrelativism	ڕێژەخوازیی ئەخلاقی
Ethicalrelativist	ڕێژەخوازی ئەخلاقی
Ethics	فەلسەفەی ئەخلاقی
Eudaemonia	بەختەوەریی
Eudaemonism	بەختەوەری خوازیی
Eudaemonist	بەختەوەرخواز
Eule	هیولی
Event	ڕووداو
Everchanging	بەردەوام لەگۆڕاندا
Everlasting	هەمیشەیی
Everlasting life	ژیانی هەمیشەیی
Everliving	لایموت
Evidence	شەهادە
Evilspirit	ڕۆحی خراپە
Evilness	خراپە
Evolution	کاملّبوون
Evolutionary	کاملّبوون
Evolutionism	کاملّخوازیی
Evolutionist	کاملّخواز
Existence	بوون
Existent	بوونەوەر
Existent bynecessity	ضروری الوجود
Existential	هەبوون

Existentialism	بوونخوازیی
Existentialist	بوونخواز
Exotericknowledge	مەعریفەی ڕواڵەتی
Xperience	ئەزموون
Experiment	تاقیکردنەوە
Experimentalism	ئەزموونگەریەتی
Experimentalist	ئەزموونخواز
Explainability	شیکاریی
Explanation	شیکردنەوە
Explanatorymethod	ڕەوشتی شیکاری
Explanatorystudy	موتالای شیکاریی
Expression of revelation	پێناسەی ئاشکراکار
Extension	پەرەپیدان
Extent	پەرەسەندن
External existence	بوونی دەرەکی
Externalobject	شتی دەرەکی
External objectivity	عەینیەتی دەرەکی
External reality	حەقیقەتی دەرەکی
External sense	هەستی دەرەکی
Externality	دەرکەوتە

F

Fact	واقع، راستەقینە
Factual	واقعی
Faculty	هێزی زەینی
Facultypsychology	دەروونناسی هێزی زەین
Faith	ئیمان
Faithful	دیندار
Faithfulness	دینداری
Faithless	بێ دین و ئیمان
Faithlessness	بێ ئیمانی
Fallacious	هەڵەئامێز
Fallacy	هەڵە
False	باتڵ، ناڕاست
False consciousness	شعووری باتڵ
Falsehood	درۆ
Falseness	ناڕاستی
Falsity	درۆ
Fanatic	دەمارگرژ
Fanaticism	دەمارگرژی
Fantasy	وەهم
Fatalism	باوەڕ بە قەدەر
Fatalist	قەدەرخوازی
Fate	قەدەر
FDeeling	هەست و سۆز

Fideism	ئیمان خوازیی
Fideist	ئیمان خواز
Final	نیهایی
Final cause	هۆی نیهایی
Final end	کۆتایی نیهایی
Finalism	کۆتایی خوازیی
FDinalist	کۆتایخواز
Finality	غائیت، غایت
Finite	موتەناهی
First beloved	یەکەمین مەعشووق
First body	جەستەی یەکەم
First cause	هۆی یەکەم
Firstheaven	فەلەکی یەکەم
Firstintellect	عەقڵییەکەم
First mover	هاندەری یەکەم
First nature	سرووشتی یەکەم
Firstphilosophy	حیکمەتی یەکەم
Fixism	سەقامگرتن
Fixist	سەقامگرتوخواز
Fixity	سەقامگرتوویی
Foritself	لەزاتیدا
Forceofgrowing	هێزی گەشەکردن
Forceofnature	هێزی سرووشتی
Formal	فۆرماڵ

Formal cause	هۆی فۆرمال
Formallogic	لۆژیکی فۆرماڵ
Formalism	فۆرماڵخوازیی
Formalist	فۆرماڵخواز
Formless	بێ فۆرم
Formlessness	بێ فۆرمی
Fortutism	به سوتفه هەڵکەوت
Fortuitist	هەڵکەوتخواز
Four – dimensionalcontinuum	درێژپێدانی چوارتەوەر
Freethinker	تێکەڵآیەتی چوارلایەنە
Freethinking	ئازادبیر
Freethought	ئەندێشەی ئازاد
Free will	ئیرادەی ئازاد
Freedom	ئازادی
Freedom andnecessity	ئازادی و پێویستی
Freedom ofthewill	ئازادی ئیرادە
Futureeternity	ئەبەدی

G

General	گشتی
Generality	گشتیەت
Generalization	به گشتی کردنەوە
Generation	بوون

Generation and corruption	بوون و گەندەڵی
Generic	گشتی
Generic existence	بوونی گشتی
Generosity	پەشیمانی
Generous	لێبوردە
Genus	جنس
Giverof forms	واهب الصور
Glory	شکۆ
Gnosiologist	مەعریفەناسی
Gnosis	عیرفان
Gnostic	عارف
Gnosticism	عیرفانخوازی
God	خودا
God – infoxicated	مەستی خودا
God – man	مرۆڤ خودایی
Goddess	مادە خودا
Godhead	الوهیت
Godiess	بێ خودا
Godiessness	خودا نەناسیی
Godneas	خودایی
Godship	الوهیت
Good and evil	خێروشەڕ
Goddness	چاکە
Governance	بەڕێوەبردن

Grace	فەیز
Graceless	بێ فەیز
Gracious	پڕ لە فەیز
Graciousness	تلطیف
Graded unity of being	یەکیەتی پێکهاتەی بوون
Greatest attribute (of God)	سیفەتی گەورە
Growing	گەشەکردن
Growth	ناودار

H

Habit	عادەت، خوو
Harmonious	هەماهەنگ
Harmony	ڕێک و پێکی
Heaven	فەلەک
Heavenliness	ڕۆحانی
Hevenly	فەڵەکی
Heavenlybodies	شتە فەڵەکیەکان
Hedonism	چێژ خوازیی
Hedonist	چێژ خواز
Hegelianism	ئایینی هێگێل
Hegelianist	پەیڕەوەی هێگێل
He – ness	شوناس
Hermitage	کونجی عەزلەت
Heteodynamic	گەشەی دەرەکی

Heteodynamism	گەشە لە دەرەوە
High word	وشەی بەرز
Higher	عالی، بەرز
Higher animal	بوونەوەری بەرز
Higher knowledge	مەعریفەی بەرز
Highest place	بەرزترین شوێن
Highest sphere	فلک الافلاک
Hinduism	ئاینی هیندو
Historicaldevelopment	گەشەی مێژوویی
Historical materialism	مادەخوازیی مێژوویی
Historical materialist	مادە خوازی مێژوویی
Hotiness	قودس
Holist	گشت خواز
Holism	گشت خواز
Holy	قودسی
Holy book	کتێبی پیرۆز
Holy ghost	روح القدس
Holy writ	کتێبی ئاسمانی
Home economics	ئابووری خێزان
Home of flesh	ماڵی جەستەیی
Human action	کردەی مرۆیی
Human being	بوونەوەری مرۆیی
Human knowledge	مەعریفەی مرۆیی
Human nature	تەبعی مرۆیی

Humanrace	جۆری مرۆڤ
Human reason	عەقڵی مرۆیی
Human soul	نەفسی مرۆیی
Humanism	مرۆڤخواز
Humanist	مرۆڤخوازیی
Humour	تێکەڵ کردن
Hylotheism	ئایینی هەمەخوایی
Hylotheist	پەیرەوی ئایینی یەکیەتی
Hypithesis	هیپۆتێز
Hypothetic(al)	مەرجدار
Hypothetical imperative	بابەتی مەرجدار

I

Id	ئەو – ئاوەڵناو
Ides	چەمک، مانا
Ideal	ئارمان، مەعنەوی
Ideal body	جەستەی ئایدیال
Ideal existence	بوونی
Ideal form	فۆرمی ئایدیال
Ideal of life	ئارمانی ژیان
Idealism	ئایدیالیزم
Idealist	ئایدیالیست
Ideality	ئایدیالیستی

Identic(al)	هاوشێوە – شوناس
Identity	شوناس
Identity ofindiscernibles	شوناسـی بەشـە نەبیندراوەکان
Identity of subject and object	شوناسـی سـابجێکت و ئۆبجێکت
Identity of the Knower and the Known	شوناسی ناسێنەر و ناسین
Ideologist	ئایدیۆلۆژیست
Ideology	ئایدیۆلۆژی
Illuminate	رۆشنبیر
Illuminated	رۆشن
Illuminati	ئیشراقییەکان
Illuminating	رۆشنی بەخش
Illumination	نوور
Illuminato	ئیشراقی
Illuminsm	ئیشراقخوازیی
Illuminist	ئیشراقخواز
Illusion	بیر
Illusionism	بیرخوازیی
Illunionist	بیرخواز
Image	خەیاڵ
Image retention	هێزی خەیاڵ
Imageless thought	ئەندیشەی بێ خەیاڵ

Imagery	خەیاڵ سازکردن
Imaginary	وەهمی
Imagination	وەهم
Immanence	حلوول
Immanent	حلوولی
Immnent ceuce	هۆی پێویست
Immaterial	موجەرەد
Immaterial substance	جەوهەری موجەڕەد
Immaterialism	ئایینی موجەڕەد
Immateriality	تەجەڕود
Immediate	بێ واسیتە
Immediate knowledge	ئایینی بێ واسیتە
Immediate perception	دەرککردنی بێ واسیتە
Immobile	چەق بەستوو
Immobitity	بێ بزوتنەوە
Immortal	خالید – نەمر
Immovability	بێ حەرەکە
Immovabl mover	بزوێنەری چەقبەستوو
Impeccability	بێ تاوانی
Impeccable	بێ تاوان
Imperfect	نوقسان
Imperfect	نوقسان
Imperfection	نوقسانی
Impersonal	ناتاکی

Impersonal deity	بسيط الحقيقه
Implication	ئیلزام
Impossibility	خۆ دوورخستنەوە
Impossible	ممتنع
Initself	لە خودی خۆدا
Inactive	ناچالاک
Inactive cause	هۆی ناچالاک
Inactive soul	نەفسی ناچالاک
Inactivity	بێ کردەیی
Inanimate	بێ گیان
Inanimate object	بابەتی بێ گیان
Inanimatedness	بێ رۆحی
Incarnation	تەجەسووم
Indefinable	پێناسە نەکراو
Independent system	سیستمی سەربەخۆ
Indeterminability	لێک نەدراویی
Indeterminable	لێک نەدراوە
Indeterminate	رەها
Indeterminatematter	مادەی رەها
Indifferentism	لاقیدی
Indifferentist	لاقەید
Indirect	ئاراستە و خۆ
Indirect knowledge	مەعریفەی ناراستەوخۆ
Individual	تاکی

Individual inrellect	عەقڵی تاکی
Individual nature	تەبعی تاکی
Individual soul	نەفسی تاکی
Individual will	ئیرادەی تاکی
Individualism	تاکخوازیی
Individualist	تاکخواز
Individuality	تاکایەتی
Induction	استقراء
Inductive	استقرایی
Inductive method	رەوشتی ئیستقرایی
Inductive reasoning	ئیستدلالی ئیستقرایی
I – ness	ئانیەت
Inference	ئیستنتاج
Inferior	ئەسفەل
Inferior knowledge	مەعریفەی دانی
Infinite	بێ سنوور
Infinite primal being	وجودی اولای لایتناهی
Infinite regess	تەسەلسوول
Infinite time	زەمانی بێ سنوور
Infiniteness	بێ سنووری
Infiniteness	بێ سنووری
Infinitude	بێ سنووری
Ingra – structure	ژێر – بناغە
Innatemerit	فەزڵی زاتی

Insparable	پێویست
Inseparable accident	عرض لازم
Insight	روانگه
Inpiration	سرووش
Inspirationalism	سرووش خوازیی
Instinctivism	سرووش خوازی
Instincivist	غەریزە خوازیی
Institution	غەریزە
Institution	بنەڕەت
Instrumentalism	ئامێری
Instrumentalist	ئامێر
Instrumentality	واسته
Integral part	بەشی جیانەکراوە
Intellect	عەقڵ، فکر
Intellection	عەقلآنی
Intellectual	رۆشنبیر
Intellectual conflict	ململانێی فکری
Intellectual despair	ناهۆمێدی فەلسەفی
Intellectual evolution	کامڵبوونی عەقڵی
Intellectual freedom	هێزی عەقڵی
Intellectual history	ئازادی فکری
Intellectual sperm	نوتفەی عەقلآنی
Intellectual subtlety	نیانی فکری
Intellectualism	عەقڵخوازیی

Intellectualist	عەقڵخواز
Intelligence	هۆش، عەقڵ
Intelligent	هۆشمەند
Intelligible	مەعقووڵ
Intelligible object	ئەمری مەعقووڵ
Intension	چەمک، مەبەست
Intermediate forms	وێنە بەرزەخیەکان
Intermediate world	بەرزەخ
Internal sense	هەستی ناوەکی
Interpretation	لێکدانەوە
Interpretive	لێکدانەوەیی
Interpretor	موفەسیر
Intuition	شهوود
Intuitionalism	شهوود خوازیی
Intuitionalist	شهوود خواز
Intuitive faculty	هێزی شهوود
Invisible world	غەیب
Involuntariness	نەبوونی ئیختیار
Inoluntary	نائیرادی
Ipseity	شوناس
Irony	ئایرۆنی
Irony	ئایرۆنی
Irony of fate	ئایرۆنی چارەنووس
Irrationalism	دژە عەقڵایەتی

Irrationalist	دژە عەقڵ
Islamic law	فیقهە
Islamic theologian	موتەکەلیم
Islamic theology	زانستی کەلام
Ismailianism	ئایینی ئیسماعیلیە

J

Jahvism	ئایینی یەهوە
Judaism	یەهودیەت
Judgment	حوکم
Judgment of fact	حوکمی تەقریری
Judgment of value	حوکمی تەقوویمی
Jump	پەڕینەوە
Justifiabiluty	پاساو ههێنانەوە
Justification	پاساوهێنان

K

Kantianism	ئایینی کانت
Kantianist	کانت خواز
Kantism	کانت خوازیی
Kantist	کانت خوازی
Kingdom of heaven	مەلەکووتی ئاسمان
Knowability	شیاوی ناسین

Knower	ناسێنەر
Knowing subject	بابەتی ناسین
Knowledge	مەعریفە
Known	دیار و مەعلووم

L

Law	یاسا
Law of causation	یاسای علیەت
Law of contradiction	یاسای دژایەتی
Law of exfluded middle	یاسای
Law of identity	یاسای شوناس
Law of nature	یاسای سرووشت
Law of negation of the negation	یاسای نەفی نەفی
Law of non – contradiction	یاسای خۆپارێزی
Law of reason	یاسای عەقڵ
Law of the passage of quantitative into qualitative changes	یاسای گۆڕانی چەندایەتی بۆ گۆڕانی چیەتی
Law of the unity and struggle ofopposites	یاسای یەکیەتی و نزاعی بەرامبەرەکان
Leader	پیشەوا، ڕێبەر
Leadership	ئیمامەت
Leibnitzianism	ئاینی لایبانیتس

Leibnitzianist	پەیرەوی لایب نیتس
Leninism	ئایینی لێنین
Leninism	لێنین خواز
Liberation	ئازادی بەخش
Libertatian	ئیختیارخواز
Liberterianism	ئیختیارخوازیی
Liberty	ئیختیار
Limit	سنوور
Limitable	سنوورگر
Limitation	سنوور بەندی
Limited	سنوور بەندی کراو
Limiting	سنوور دار
Limitless	بێ سنوور
Living force	هێزی ژیان
Living principle	پرەنسیپی ژیان
Locus	عرفی
Logic	لۆژیک
Logical	لۆژیکاڵ
Logical atomism	ئەتوم خوازی لۆژیکاڵ
Logical continuity	پەیوەستی لۆژیکاڵ
Logical empiricism	ئەزموونخوازی لۆژیک
Logical empiticist	ئەزموونخوازی لۆژیک
Logical form	شکڵی لۆژیکاڵ
Logical opposition	بەرامبەری لۆژیکاڵ

Logical postitivism	پۆزیتیڤیزمی لۆژیکاڵ
Logos	لۆگۆس
Lower	خوارترین
Lower Knowledge	مەعریفەی خوارتر
Lowest point	اسفل السافلین

M

Machism	ئایینی ماخ
Machist	ماخ ئایین
Macrocosm	عالەمی گەورە
Magi	مغان
Magian	مغی
Magianism	ئایینی مغی
Magus	مغ
Major premise	پێشەکی مەزن
Majorterm	دەورەی گەورە
Making and unmaking	کەونو گەندەڵی
Manichaeism	ئایینی مانی
Manichee	ئایینی مانی
Manifestation	مانیفێست
Man –ness	مرۆیی
Many	چەند و زۆر
Many – valued logic	لۆژیکی چەند بایەخی
Martyr of truth	شەهیدی حەقیقەت

Martyrdom	شەهادەت
Martyrolatry	شەهید پەرەستی
Martyrologist	شەهید ناس
Martyrology	شەهید ناسیی
Marxism	ئایینی مارکس
Marxist	مارکس خواز
Material	مادی، مەتێریاڵ
Material atom	ئەتۆمی ماددی
Material body	جەستەی ماددی
Material cause	هۆی ماددی
Material existence	بوونی مادی
Material form	روخساری مادی
Material machinery	دەزگای مادی
Material potentiality	ئیمکانی مادی
Material substality	جەوهەری مادی
Material substance	جەوهەری مادی
Material world	جیهانی مادی
Materialism	ئایینی مادی
Materialistic dualism	دوالیزمی مادی
Materiality	مادیەت
Mathematical deduction	ئیستنتاجی بیرکاری
Mathematical logic	لۆژیکی بیرکاری
Mazdaism	ئایینی مەزدایی
Mazdaist	مەزائایین

Mazdakist	ئاپینی مەزدەک
Mechanism	ماشین خوازیی
Mechanist	ماشین خواز
Mediate	غیر موباشر
Mediate knowledge	مەعریفەی بەواسیتە
Meliorism	امر بین الامرین
Meliorist	باوەڕ بە ئەمر بین الامرین
Memorial	یادگاری
Memorialism	تەزکەرە نووسی
Memorialist	تەزکەرە نووس
Memory	بیرەوەری – زاکیرە
Mental	نەفسانی
Mental act	کردەوەی زەینی
Mental existence	بوونی زەینی
Mental faculty	هێزی زەینی
Mental motion	حەرەکەیزەینی
Mental pattern	سفەتی زەینی
Mental process	پرۆسەی زەینی
Mental state	حاڵەتی زەینی
Mentalism	زەینی خوازیی
Merciful	زەینی خواز
Mercifulness	رەحمان
Mercy	رەحمانیەت
Metaphysical	مێتافیزیکاڵ

Metaphysical cause	هۆی ئەوپەرفیزیکی
Metaphysics	فەلسەفەی
Metempsychosis	دۆنادۆن
Method	ئوسلووب
Methodical	ئوسلووبی
Mehtodical doubt	گومانی ئوسلووبی
Methodology	رەوشت ناسیی
Microcosm	جیهانی بچووک
Middle term	لایەنی ناوەڕاست
Mind	نەفس
Mind process	پرۆسەی زەینی
Mineral kingdom	جیهانی جمادی
Minor premise	پێشەکی بچووک
Minor term	لایەنی بچووک
Misologist	دژە لۆژیک
Misology	دژایەتی کردن لەگەڵ لۆژیکدا
Misoneist	دژایەتی لە گەڵ نوێدا
Mission	پەیام
Mithraism	ئاینی میترا
Mithraist	میترانیزم
Mixed element	توخمی ئاوێتە
Mobile	بزوێنەر
Mobility	بزووتن
Modality	لایەن

Mode	حاڵەت
Monad	زەرەی زیندوو
Monadism	مونادخوازیی
Monadist	مونادخواز
Monism	یەکخوازیی
Monist	یەکخوازیی
Monistic realism	واقعخوازیی یەکیەتی
Monotheism	یەکتاپەرەستی
Monotheist	موحد
Moral	ئەخلاقی
Moral force	هێزی ئەخلاقی
Moral philosophy	فەلسەفەی ئەخلاقی
Moralist	ئەخلاقخوازیی
Morality	ئەخلاقخواز
Morals	فەلسەفەی ئەخلاقی
Mortal	فانی
Mortality	فەنا
Motion	حەرەکە
Motionless	بێ حەرەکە
Movability	حەرەکە کردن
Movable	موتەحەرەک
Movement	حەرەکە
Mover	موحەرەک
Moving	بزوێنەر

Moving agent	محرک
Moving cause	هۆی موتەحەرک
Multiple	زۆربوون
Multiplicity	زۆر، فره
Mutazilaism	ئایینی معتزله
Mysterious	رەمزاوی
Mutazilaism	ئایینی رەمزی
Mystery	عارف
Mystic Journey	سلووکیعرفانی
Mystic state	حاڵی عرفانی
Mystic traveler	سالکی عرفانی
Mysticism	عیرفان

N

Naïve materialism	ماده خوازیی خام
Naïve materialist	ماده خوازی خام
Naïve realism	واقعخوزای خام
Named	ناولێنراو
Nation	ئومەت
Nativism	ناتوویزم
Natura naturans	سرووشتی چالاک
Natura naturata	سرووشتی پەسیو
Natural	سرووشتی

Natural excellence	فەزڵی سرووشتی
Natural Law	یاسای سرووشتی
Natural phenomenon	نموودی سرووشتی
Natural philosopher	فەیلسووفی سرووشتی
Natural process	پروسەی سرووشتی
Natural realism	واقعخوازیی سرووشتی
Natural realist	واقعخوازی سرووشتی
Naturalism	سرووشتخواز
Naturalistic pantheism	ئایینی حلوول
Naturalistic pantheist	حلوولی
Nature	کیان، سرووشت
Necessaary	واجب، پێویست
Necessary and sufficient	زەروور و پێویست
Necessary being	واجب الوجود
Necessary condition	مەرجی پێویست
Necessitarian	زەروور خوازی
Necessitarianist	رەروور خواز
Necessity	پێویستی
Necessity and chance	ضرورت و شانس
Negation	سەلب کردن، نەفی
Negative	سەلبی
Negativeattribute	سفەتی سەلبی
Negative entity	بابەتی عەدەم
Negative nexessity	مەنع کردن

Negativism	ئایینی نەفی
Negativist	نگەتییڤ
Neo – Hegelianism	هێگڵ خوازیی نوێ
Neo – Hegelianist	هێگڵ خوازی نوێ
Neo -idealism	ئیدە ئالیزمی نوێ
Neo – idealist	ئیدە ئالیستی نوێ
Neo – Kantianism	کانتخوازیی نوێ
Neo – kantianist	کانتخوازی نوێ
Neo – platonicsystem	ئایینی نوێ ئەفلاتوونی
Neo – Platonism	ئەفلاتوونخوازیی نوێ
Neo – positivism	پۆزە تیڤیزمی نوێ
Neo – realist	واقعخوازی نوێ
Nihilism	نیهیلیزم
Nominal definition	پێناسەی ناو
Nominalism	ناوخوازیی
Nominalist	ناوخواز
Nomos	باو، نامووس
Non – being	لاوجود
Non – contradiction	عدم تناقض
Non – determined	نامتعین
Non - ego	بێجگە لە من
Non – entity	نا وجوود، عدم
Non – eternal	محدێ
Non – eternity	حدوێ

Non – existence	عدم
Non – existent	معدووم
Non – existent by necessity	ضروری العدم
Non – existential	لاوجوودی
Non – ostentaitousness	تقيد
Non – reality	نیستی
Non –self	ناخود
Nonsense	پووچ و بێ مانا
Non – sensory	هەست نەکراو
Non – sensory perception	ئیدراکی غەیرە هەستی
Non – spatial	ێنبێ شوێن
Non – temporal	بێ زەمان
Non – temporal idea	ئایدیای غەیرە زەمانی
Normative science	زانستی نۆرمالی
Not– light	غسق
Not – real	ناحەقیقی
Nothing	معدووم
Nothingness	هیچ
Notion	زانستی ئیجمالی
Notional	چەمک، ئەندێشە
Notionalism	فکریی
Notionalist	داڕێژەری فکر
Noumenal	فی‌نفسە

Noumenalism	زاتخوازیی
Noumenalist	زاتخواز
Noumenon	زات، بوون
Nous	درک، عەقڵ

O

Object	ئۆبژە
Objectification	عەینی کردنەوە
Objective	عەینی
Objective attiude	خوازیاریی عەینی
Objective idea	ئایدیای عەینی
Objective reality	واقعی عەینی
Obscurant	دژەزانست
Obscurantism	تاریک ئەندێشە
Obscurantist	تاریک بیر
Obscure	نادیار، لێڵ
Obscurity	ئیبهام
Observable	شیاویی دیتن
Observation	سەیر کردن
Occult	شاراوە
Occultism	شارەوەخوازیی
Occultist	شاراوە خواز
Omnipotence	هێزی رەها
Omnipotent	توانای رەها

Omnipresence	بوونی رەها
Omnipresent	ئامادەی رەها
Omniscience	زانستی لۆژیک
Omniscient	زانای رەها
One	یەک، تاک
Oneness	واحدیت
Ontologism	بوون خوازیی
Ontologist	بوونخواز
Open system	سیستمی کراوە
Opinion	بیروباوەر
Opposed	بەرامبەر
Opposing forces	هێزە بەرامبەرەکان
Opposite	بەرامبەر
Opposite poles	جەمسەرە بەرامبەرەکان
Opposition	بەرامبەر بوونەوە
Optimism	ئایینی گەشبینی
Optimist	پەیرەوی گەشبینی
Order	دیسپلین
Orderless	بێ دیسیپلین
Orderliness	رێکی و سامان گرتن
Orderly	منظم، بە سامان
Origin	سەرچاوە، چاوگە
Original	بنەڕەتی
Original creator	خولقێنەری بنەڕەتی

Original element	توخمی سەرەتایی
Original intellect	عەقڵیاولی
Original mover	بزوێنەری سەرەتایی
Original nature	بزوێنەری سەرەتایی
Original principle	بنەڕەتی سەرەتایی
Originated	رەسەنایەتی
Ostensious definition	پێناسە کردن بە ئیشارەت
Other	ئەویدی
Otherness	ئەوانیدی
Outer sphere	فلک الافلاک

P

Panlogism	لایەنگری لە لۆژیک
Panorama	پانۆراما
Pantheism	وحدت وجود
Pantheist	پەیرەوی وحدت وجود
Paralogism	مفالطە
Paralogist	مغالطە خوازی
Part	بەش، پاژە
Part and whole	بەش و گشت
Partial existence	بوونی پاژەیی
Particular	پاژەیی
Particular accident	سوتفەی پاژەیی
Particular concept	واتای ورد

Particularization	تایبەتکردن
Partly -conscious	ئاگاداری بەش
Passing away	گەندەڵی
Passion	ئینفعال
Passive	ئینفعالی
Passive intellect	عەقڵی مونفەعیل
Passive motion	حەرەکەی ئینفعالی
Past eternity	ئەزەل
Pattern	تایبەتمەندی
Percept	ئیدراک
Perceptibility	شیاویی ئیدراک
Perception	ئیدراکی هەست
Perceptive power	هێزی ئیدراک
Perceptual data	ئەنجامە ئیدراکیەکان
Prceptualism	چەمکخوازیی
Perceptualist	چەمک خواز
Perfect	کامڵ
Perfect man	مرۆڤی کامڵ
Perfection	کەماڵ
Perfectionism	کامڵبوون
Perfectionist	کامڵخواز
Periodic	دووری
Periodicism	دوورە پەرێزی
Periodicist	دوورە پەرێز

Peripatetic philosophy	فەلسەفەی ئەرەستوویی
Peripateticism	ئایینی ئەرەستوو
Peripateticist	ئەرەستوویی
Peripatetics	ئەرەستووییەکان
Perishing	گەندەڵی
Permanent archetypes	ئارکی تایپە هەمیشەییەکان
Persistent	لایتغیر
Personal	کەسایەتی
Personal creator	خالقی پێرسێنال
Personal identity	شوناسی کەسایەتی
Personal will	ئیرادەی کەسایەتی
Pensonalism	کەسایەتی خوازیی
Personality of God	کەسایەتی خودا
Pessimism	رەش بینی
Pessimist	پەیڕەوی رەش بینی
Phantasy	وەهم
Phenomenal	دیاردەیی
Phenomenal universe	جیهانی دیاردەیی
Phenomenalism	دیاردەخوازیی
Phenomenalist	دیاردەخوازیی
Phenomenologist	دیاردە ناس
Phenomenology	دیاردە ناسیی
Phenomenon	دیاردە
Phoilosopher of illumination	فەیلسووفی ئیشراقی

Philosophia prima	فەلسەفەی اولی
Philosophic calm	متمانەی فەلسەفی
Philosophicalcontroversy	جەدەلی فەلسەفی
Philosophical explanation	لێکدانەوەی فەلسەفی
Philosophical justification	یاسای فەلسەفی
Philosophical psuchology	دەروونناسیی فەلسەفی
Philosophism	فەلسەفە خوازیی
Philosophy of theAcademy	فەلسەفەی ئەکادێمی
Philosophy of the Garden	فەلسەفەی ئێپیکۆروس
Philosophy of the Lyceum	فەلسەفەی لۆکایۆن
Philosophyof the porch	فەلسەفەی رەواقی
Philosophy proper	فەلسەفەی شایستە
Physical idealism	ئیدیالیزمی فیزیکی
Physiological idealism	ئیدیالیزمی فیزیۆلۆژیک
Place	شوێن
Plane of being	پانتای بوون
Platonic idea	ئایدیای ئەفلاتوونی
Platonic idealism	ئیدیالیزمی ئەفلاتوونی
Platonic realism	واقعخوازی ئەفلاتوونی
Platonic realist	واقعخوازیی ئەفلاتوونی
Platonism	ئایینی ئەفلاتوونی
Platonist	ئەفلاتوون ئایین
Plenipotentiary	ولیالامر
Plotinism	ئەفلاتوون خوازیی

Plotinist	ئەفلاتوون خوازی
Pluralism	چەند خوازی، کثرت
Pluralist	پلۆرالیزم
Plurality	تعدد، تکێر
Pncuma	نەفس
Pneumatologist	رۆحناس
Pneumatology	رۆحناسیی
Politics	فەلسەفەی سیاسی
Polytheism	ئایینی چەند خوایی
Polytheist	موشرک
Position	پێگە
Postitive	ئیجابی
Positive necessity	پێویستی ئیجابی
Positivism	ئایینی ئیسباتی
Possibility	ئیمکان
Possibility and reality	ئیمکان و واقع
Possible	ئیمکان
Posterior	دوایی
Posteriority	تأخر
Psotulate	بنەڕەتی بابەت
Posture	وقع، نهاد
Potential	ئیمکانی
Potential entity	وجود بالقوه
Potentiality	ئیمکان

Potentiality and actuality	قوه و فعل
Power of choice	هێزی هەڵبژاردن
Practical reason	عەقڵی پراکتیکی
Pragmatism	بەرژەوەند خوازیی
Pragmatist	بەرژەوەند خواز
Predestination	قەزا
Predication	حمل، اسناد
Predicate	محمول، محکومبه، مسند
Predicative	حملی، اسنادی
Pre – eternal	قەدیم
Pre – eternity	هەنگاو
Pre – existence	بوونی پێشوو
Pre – existence	حاڵەتی پێشوو
Pre – existential state	حاڵەتی پێشوو
Pre – judgement	پێش داوەری
Premise	پێشەکی
Prerequisites	کەرەستە و پێداویستی
Presentation	نماد
Presentationism	نمادخوازیی
Presentationist	نمادخواز
Presented	دەرکەوتە
Preservation	پاراستن
Preserved table	لەوحی پارێزراو
Primal	اولی

Primal cause	هۆی اولی
Primal man	یەکەمین مرۆڤ
Primal light	نووری قاهر
Primal matter	مادەی یەکەم
Primal unity	یەکیەتی اولی
Primal will	ئیرادەی اولی
Primary	سەرەتایی
Primary being	بوونی اولی
Primary element	توخمی سەرەتایی
Primary quality	چییەتی سەرەتایی
Prome	اولی
Prime matter	مادەی اولی
Prime matter	بزوێنەری اولی
Primordial	بزوێنەری اولی
Primordial element	توخمی سەرەتایی
Primordial light	نووری سەرەتایی
Primordial matter	مادەی سەرەتایی
Principality	رەسەنایەتی
Principle	بنەما
Principle of difference	توخمی دژایەتی
Principle of evil	رەگەزی خراپە
Principle of good	رەگەی خێر
Principle of negativity	توخمی نەخی
Principle of the uniformity	توخمی یەکە ئاهەنگی

nature	
Principle of unity	توخمی یەکیەتی
Prior	پێشەکی
Priority	تەقەدووم
Probabilism	ئایینی گریمانە
Probability	گریمانە
Probability logic	لۆژیکی گریمانە
Process	گەشە
Process of ascent	عرووج
Process of descent	هبوط
Procreation	سک و زا کردن
Production	بەرهەمهێنان
Productive	بەرهەم هاتن
Pogress	پێشکەوتن
Pogressive	گەشە کردوو
Proof	هۆ
Proof byreduction ad absurdum	برهان خلف
Property	عرق خاڵ
Prophetic mission	رسالت نبوی
Prophetic reason	عەقڵینبوی
Proposition	قول جازم
Protecting spirit	رۆحی پارێزەر
Providence	سەرنجدان

Payche	نەفس
Paychology of intellection	سایکۆلۆژیای عەقڵ
Pure	رەها، خالص
Pure ego	منی بێ خەوش
Pure evil	خراپەی رەها
Pure existence	بوونی رەها
Pure light	خێری رەها
Pure nothing	هیچی رەها
Pure nothingness	هیچی رەها
Pure philosophy	فەلسەفەی رەها
Pure reason	عەقڵی رەها
Pure spirit	رۆحی رەها
Pure unity	یەکیەتی رەها
Purification	تنزیە
Purity	سەفا، خلوڵ
Pythagoreanism	ئاییني فیساغورس
Pythagoreanst	فیساغورس ئاییني

Q

Qualified	موصوف
Qualitative	چۆنیەتی
Qualitative monism	احدخوازیی
Qualitative monist	یەکخوازی چۆنیەتی

Quality	كواليته
Quantified	محصور
Quantitative	چەندايەتی
Quantiative monism	واحدخوازيی
Quantitative monist	يەكخوازيی چەندايەتی
Quantity	كواليته

R

Ratio	عەقڵ
Rational	عاقڵ
Rational animal	حەيوانی عاقڵ
Rational faculty	هێزی ناطقه
Rational soul	دەروونناسيیی عەقڵی
Rational soul	نەفسی ناطقه
Rationalism	عەقڵخوازيی
Rationalist	عەقڵخواز
Rationalist	هۆهێنانەوە
Real	واقعی
Real existence	بوونی واقعی
Realism	ئايينی واقع
Reality	حەق، راستەقينه
Realizaation	وەديهاتن
Reason	هۆ

Reasonable	ناطق
Reasoning	ئیستدلال
Reasoning faculty	هێزی فکر
Reasoning soul	نەفسی ناطقە
Recognition	دووبارە ناسینەوە
Refutation	باتڵ کردن
Regress	تەسەلسوول
Regessive	موتەسەلسیل
Reincarnation	مجردات
Reincarnation	تیعتباری
Relation	نیسبەت
Relative	نیسبی
Relative knowledge	مەعریفەی درێژەیی
Relative truth	حەقیقەتی ریژەیی
Relativism	ئایینی ریژەیی
Relativity	ریژەیی
Religious community	ئومەت
Religious law	شەرع
Religious prejudice	داوەری دینی
Religious sect	فیرقەی ئایینی
Religious system	سیستمی دینی
Religious zeal	غیرەتی ئایینی
Representation	نواندنەوە
Representatinsm	نواندنەوە

Represented	نواندنەوە
Reproduction	سک و زا کردن
Res cogitans	بوونەوەری موفەکیر
Rest	ئارامی
Restriction	حلّر
Resurrection	مەعاد
Retention faculty	هێزی خەیاڵکردن
Retention of images	هێزی خەیاڵ
Rethinking	نواندنەوە
Retrogression	تەنازوول
Revealed knowledge	مەعریفەی وەحی بوو
Revelation	تنزيل
Reversed reason	عەقڵی مقلووب
Rule	یاساو ریّسا

S

Sacred	پیرۆز
Sacredness	عیزەت
Saint	قدیس
Saintship	وەلایەت
Salvation	فەلاح
Sanctification	تقدیس

Scale of being	پەیژەی بوون
Scepsis	شک خوازیی
Sceptic	شەکاک
Scepticism	شەکخوازیی
School	قوتابخانە، رەوت
Scientific cause	هۆی زانستی
Scientific prevision	پێشبینی زانستی
Secondary quality	کوالیتەی دووهەم
Sect	فیرقە
Self	نەفس
Self – conscious	خودئاگا
Self – consciousness	خود ئاگایی
Self - created	خود ئافراندن
Self - creating	خود ئافرینی
Self – creation	خود ئافرینی
Self – evident	ئاشکرا
Self – evident knowledge	مەعریفەی ئاشکرا
Self - existence	قەیمومیەت
Self - existent	واجب با لذات
Self – knowledge	خود ناسی
Self – initiated	خود هەژێنەر
Self – motion	خودبزوتنەوە
Self – preservation	پاراستنی زات
Self – recognition	خود دۆزینەوە

Self – sufficient	خودبسنده
Self – will	خود رای
Selfhood	خودی
Semi – dynamic	نیوه گەشه
Semi – static	نیوه راوەستاو
Semi – staticism	نیوه راوەستاوەیی
Sempiternity	سەرمەد
Senastional	هەست
Sensationalism	ئاییىنى ئیحساس
Sense	هەست
Sense – data	ئەنجامه هەستیەکان
Sense perception	ئیدراکی هەستی
Sensible object	شتی هەستکراو
Sensorium	ناوەندی حواس
Sensory organ	ئەندامی هەستی
Sensuous perception	ئیدراکی هەستی
Sensualism	هەستخوازی
Sensualist	هەستخواز
Separable	ممکن الانفکاک
Separable accident	مفارق
Separation	اعتزال
Separatism	اعتزالخواز
Separatist	اعتزالی
Separatists	معتزله

Shadow	ظل
Shintoism	ئایینی شینتۆ
Shintoist	شینتۆ خواز
Significant	دال
Signification	مەدلوول
Simple element	توخمی سادە
Simple oneness	واحدیت
Simple substance	توخمی ساکار
Simultaneity	معیت
Simultaneous	معی
Singular	وردە
Singular priposition	بابەتی پاژەیی، ورد
Singularism	ئایینی وەحدەت
Sungularist	یەکخوازیی
Situation	بارودۆخ
Social being	بوونی کۆمەڵایەتی
Social consciousness	ئاگایی کۆمەڵایەتی
Society	کۆمەڵگە
Socratic method	رەوشتی سوقراتی
Solidarity	یەکگیری
Solipsism	من ئایینی
Solipsist	من ئایین
Sophism	سفسطە خوازیی
Sophist	سفسطە خواز

Sophistry	سفسطه
Soul	رۆح
Soul of spheres	رۆحی ئەفلاک
Space	فەزا – شوێن
Space – time	فەزا – کات
Species	جۆر، چەشن
Specific difference	فەسڵی متنوع
Speculativescience	زانستی نظری
Sphere	فەلەک
Sphere of aether	فلک ایێر
Sphere of Atlas	فلک اطلس
Sphere of being	دەڤەری بوون
Sphere of fixed stars	فلک الکواکب
Spinozism	شیپینۆزا
Spinozist	ئێسپینۆزاخواز
Spirit	رۆح
Spirit of the time	رۆحی زەمان
Spititual	رۆحانی
Spiritual birth	لە دایکبوونی رۆحانی
Spiritual development	گەشەی رۆحانی
Spiritual director	رێبەری رۆحانی
Spiritual directorship	رێبەرایەتی رۆحانی
Spiritual emancipation	رەهایی رۆحانی
Spiritual ethics	ئەخلاقی رۆحانی

Spiritual monism	یەکخوازی رۆحانی
Spiritual pluralism	چەندخوازی رۆحی
Spiritual pluralist	چەند خوازی رۆحی
Spiritual progress	پێشکەوتنی رۆحانی
Spiritual realization	وەدیهاتنی رۆحانی
Spiritual training	پەروەردەی رۆحانی
Spiritual vision	قوڵبینی رۆحانی
Spiritualism	ئایینی رۆحی
Spirituality	رۆحخوازی
Splendour	رۆحانیەت
Stage	جەلال
State	پلە
Static(al)	حاڵەت
Stoic	رەواقی
Stoicheion	توخم
Stoicism	رەواق ئایین
Straight reason	عەقڵی راستەوخۆ
Subaltern	تەداخوولکار
Subcontrary	لە دژایەتیدا
Subject	بابەت
Subject and predicate	بابەت و محمول
Subject of knowledge	بابەتی مەعریفی
Subjective	دەروونی
Subjective attitude	خوازیاری زەینی

Subjective attitude	نكولی كردنی زەینی
Subjective idealist	نكولیكاری زەینی
Subjective reality	واقیعەی زەینی
Subjectivism	زەینخوازیی
Subjectivist	زەینخواز
Subjectivity	زەینیەت
Sublime	بەرز
Sublimity	بەرزایەتی
Subsistence	وجوب با لڕات
Subsistent	واجب با لڕات
Subsistents	اعیان ێابته
Substantial form	روخساری جەوهەری
Substantial union	یەكیەتی حەقیقی
Substantialism	جەوهەر خوازیی
Substantialist	جەوهەر خواز
Substantiality	جەوهەریەت
Substratum	اعراض
Sufism	ئایینی سۆفیزم
Summum bonun	خێری بەرز
Sunnism	تەسەنوون، سوننی
Superior	بەرز
Super – ego	منی سەرتر
Superior Knowledge	مەعریفەی اعلی
Super – men	مرۆڤی سەرتر

Super – natural	سەرتر لە سرووشت
Super – sensible	سەرتر لە هەست
Super – sensual	فوق حس
Super – structure	سوپەر بنەما
SUpratemporal duration	بێخ
Supreme	متعالی = بەرز
Supreme being	بوونی متعالی
Supreme intelligence	عەقڵی متعالی
Supreme name (of God)	ناوی اعظم
Syllogism	قیاسکردن
Symbol	نماد، سەمبۆڵ
Symbolic	سەمبۆلیک
Symbolic logic	لۆژیکی سەمبۆلیک
Symbolism	سەمبۆلخوازی
Symbolist	سەمبۆلخواز
Synthesis	ئاوێتە کردن
Synthetic prediction	حمل مرکب
System	سیستم
System of being	سیستمی بوون
Systematic	بە دیسیپلین
Systematization	سیستماتیک
Systematizer	داڕێژەری سیستم

T

Tabula rasa	لەوحی ساكار
Taoism	تائۆخوازیی
Taoist	تائۆخواز
Tautology	هەمان ویژه
Teleologist	ئیلاهیات
Temperament	مەزاج
Temporal	زەمانی
Temporal idea	ئایدیای كاتی
Temporalism	زەمانخوازیی
Temporalist	زەمانخواز
Term	رادە، ماوە
Terminism	وشەخوازیی
Terminist	واژە خواز
Tertium non datur	امتناع واسطه
Textualism	نڵ خوازیی
Textualist	نڵ خواز
The Absolute	رەها
The Absolute Oneness	احد(اسم الهی)
The Creator	خالق (اسم الهی)
The First	الاول (اسم الهی)
The first command	امر اول
The first creation	خلقەتی یەكەم
The first principles	مبادی اولیه

The Great	كبير(اسم الهى)، عظيم(اسم الهى)
The Holy One	قدوس (اسم الهى)
The Invisible	غيب (اسم الهى)
The Last	الاخر (اسم الهى)
The Light	نور (اسم الهى)
The Living	حى (اسم الهى)
The Merciful	رحمان (اسم الهى)
The Most High	متعال (اسم الهى)
The not – real	عەدەم
The Odd	فرد (اسم الهى)
The One	واحد (اسم الهى)
The Origin of All	مبدأ (اسم الهى)
The paiter	ملۆر (اسم الهى)
The pure	سبحان (اسم الهى)
The Real	حەق
The Religion of Surrender	ئایینی ئیسلام
The Simple Oneness	واحد
The Truth	حق (اسم الهى)
The Uncreatable	لم یولد (اسم الهى)
The universals	گشتگیر
The word	وشە، کەلام
Theism	خوا پەرەستی لاهووتی

Theist	خوا پەرەستی لاهوتی
Thelematism	ئیرادەخوازیی
Thelematist	ئیرادەخواز
Theologian	دین ناس
Theological controversy	موجادەلەی کەلامی
Theology	زانستی کەلام
Theoretical reason	عەقڵی تیوری
Theorist	دارێژەری تیور
Theory	تیوری
Theory of causation	تیوری علیەت
Theory of values	تیوری بایەخەکان
Thing by itself	شی بذاته
Thing in itself	شی فی ذاته
Thomism	توماس خوازیی
Throne of God	عەرش
Time	زەمان
Timeles	بێ زەمان
Total evil	خراپەی گشتی
Tradition	سوننەت
Traditional	دێرین
Traditional logic	لۆژیکی دێرین
Traditionalist	سوننەتخوازیی
Traditions	زانستی حەدیسی
Transcendence	تەعالی

Transcendent	موتەعالی
Transcendental	ئیستعلایی
Transcendental ego	منی ئینتغلایی
Transcendental idealism	ئیدە ئالیزمی ئیستعلایی
Transcendental philosophy	فەلسەفەی ئیستعلایی
Transformism	گۆڕانخوازیی
Transformist	گۆڕانخواز
Transience	حدوث
Transition from quantity to quality	گواستنەوە لە چەندایەتی بۆچیەتی
Transmigration of souls	دۆنادۆن
Trintiarian	تثلیثی
Trinitatianist	ئایینی تثلیثی
Trinty	تثلیثی
Tritheism	ئایینی سێ خودایی
Tritheist	سێ خودا خوازیی
Tri – valued logic	لۆژیکی سێ بایەخی
True	حەقیقی
Truth	راستی
Truth of truths	حەقیقەت
Tuism	غەیر پەرەستی
Tuist	غەیر پەرەست

Tutelary spirit	رۆحی پارێزەر
Two – valued logic	لۆژیکی دووبایەخی
Tychism	سودفە خوازیی
Tychist	سودفە خواز

U

Ultimate	نیهایی
Ultimate cause	علەتی غایی
Ultimate nature of reality	زاتی نیهایی واقیعە
Ultimate nature existence	بوونی واجبی کۆتایی
Ultimate principle	بنەمای نیهایی
Ultimate reality	واقیعەی نیهایی
Uncaused	سەرچاوەی نیهایی
Unconscious	نائاگا غەیری مەعلوول
Unconscious mind	زەینی نائاگا
Unconsciousness	نائاگایی
Uncreatable	قەدیم
Uncreatableness	قەدەم
Uncreated	قەدیم
Undefinable	پێناسە نەکراو
Unending	بێ کۆتایی
Uniform motion	بزوتنەوەی بێ فۆرم
Uniformity	هاوشێوەیی
Unifing principle	بنەمای یەکیەتی بەخش

Union	یەکیەتی
Union of the intellect, intelligent, and intelligble	یەکیەتی نێوان عەقڵ و عاقڵ و مەعقووڵ
Unitarian	موەحید
Unitarianism	ئایینی تەوحید
Unitatianist	موەحید
Unity	ئەحەدیەت
Unity and diversity	وەحدەت و کێرت
Universal	گشتی
Universal concept	چەمکی گشتی
Universal intellect	عەقڵیگشتی
Universal matter	جەستەی گشتی
Universal proposition	بابەتی گشتی
Universal reason	عەقڵیگشتی
Universal soul	نەفسی گشتی
Universal teacher	مامۆستای گشتی
Universality	گشتیەت
Universe	جیهان، کائینات
Universe mirror	ئاوێنەی جیهان
Unknown	غەیب
Uniomited	پێناسە نەکراو
Unmaking	ساز نەکراو
Unmanifested	غەیر موتەجەلی
Unmoved mover	بزوێنەری

Unrelated	غەیر متمانە
Unseen	غەیب
Utilitatianism	قازانجخوازیی
Utilitarianist	قازانجخواز
Utopia	یۆتۆپیا
Utopian	خەیالآوی
Utopianism	خەیاڵ خوازیی
Utopianist	خەیاڵ خواز

V

Vacuum	بۆشایی
Valuation	بایەخ دانان
Value	بایەخ
Vegetable Kingdom	عالم نباتی
Vicious Citcle	بازنەی باتڵ
View	ئیدە، بڕوا
Vitrue	گەورەیی وشکۆ
Visible universe	جیهانی بیندراو
Vision	قووڵ بینین
Vital force	هێزی ژیان
Vitalism	ژیانخوازیی
Vitalist	ژیانخواز
Vold	بۆشایی

Volition	مەشیەت، ئیرادە
Voluntatism	ئیرادەخوازیی
Voluntarist	ئیرادەخواز
Viluntary	بەویستی
Voyage of being	سەفەری بوون
Vulgar materialism	ماددەخوازیی بۆش
Vulgar materialist	ماددەخوازی بۆش

W

Weltanschauung	جیهان بینی
Weltgiset	رۆحی عالەم
Whole	گشت
Whole and part	گشت و وردە
Will	مەشیەت و ئیرادە
Will of God	خواستی خودا
Will to life	ژیانخوازی
Will to power	هێزخوازی
Word of God	کەلامی ئیلاهی
World of absolute silence	عالەمی بێدەنگی
World of body	عالەمی جەستەیی
World of dissembling	جیهانی هاوشێوەیی
World of form	جیهانی روخسار
World of individual	جیهانی بەشکراوەی بوون

beings	
World of material bodies	جیهانی شتەکان
World of negation	لاهوت
World of power	جیهانی هێز
World of pure intelligence	جیهانی مەلەکووت
World of ghe elements	جیهانی توخمەکان
World of the intelligibles	عالم معقولات
World ofuniversal beings	جیهان کشتیەت
World soul	رۆحی عالەم

Y

Yahwism	یەهوە
Yahwist	ئایینی یەهوە
Yoga system	سیستمی یۆگا

Z

Zeit – geist	رۆحی زەمان
Zoroasterian	زەردەشتی
Zoroasterianism	ئایینی زەردەشت
Zorroasterianist	زەردەشت ئایین

سەنتەری زەهاوی بۆ لێکۆڵینەوەی فیکریی

سەنتەرێکی کوردستانی ناحکومی ناسیاسییە، گرنگیی دەدات بە توێژینەوە و تاوتوێکردنی پرسە هزرییە بنەڕەتییەکان بۆ دووبارە هێنانەگۆی دەق و تێکستە پیرۆزەکان و چۆنیەتی دابەزاندنی چەمکە مەعریفی و بەبایەخەکانی ئیسلام لە بوارە جیاوازەکانی سەردەمدا، لە سۆنگەی ئەوەوە کە هزر و بیری ڕەسەن و قووڵ بنچینەی تێگەیشتنی ڕاست و دروستە بۆ دەقەکانی قورئان سوننەت و دەستەبەری لێکدانەوەی گونجاوە بۆیان، سەنتەر هەوڵی ڕەخساندنی کەشوهەوای گونجاو دەدات بۆ کارابوونی عەقڵ و بیر و ڕانانی هزریی، لەم پێناوەدا سەنتەر هەردوو سەرچاوەی قورئانی پیرۆز و فەرموودەی بەرز و بەڕێز بە بەکارهێنانی ئامرازی زانستە ئیسلامییەکان و زانستە کۆمەڵایەتی و سروشتییەکان دەکاتە بنەمای کارەکانی.

ئامانجەکانی سەنتەر:

ـ بوژاندنەوەی بیرو هزر و بەکارخستنی مەعریفەی ئیسلامی لە ناوەندە زانکۆیی و پەروەردەییەکاندا، بە پشتبەستن بە بەهرە و توانا خودییەکانی ئەکادیمیانی کوردستان و جیهانی ئیسلامی و ئەزموونی بیرمەندانی مسوڵمان.

- پەرەپێدان و پەسەندکردنی ڕوانگەی زانستی مەنهەجی لە چارەسەرکردنی کێشە و گرفتە هزرییەکاندا و بێلایەنبوون لە پرسە خیلافییەکاندا و خۆبەدوورگرتن لە بڕیاری پێشوەخت و شێوازی سۆزدارانە و هەوڵدان بۆ بابەتیبوون.

- کاراکردنی کەلەپووری دەوڵەمەندی ئیسلامی و سوودوەرگرتن لە سەرچاوە گرنگەکانی بیری ئیسلامی لە کۆن و نوێدا و سەرلەنوێ هێنانەگۆی چەمکە فیکرییە دوێنراوەکان لە مێژووی ئیسلامیدا، بە ڕەچاوکردنی گۆڕانەکانی سەردەم.

- پەرەپێدانی چەمکی ئیعتیدال لە کایە فیکری و مەعریفییە جیاوازەکاندا و خۆبەدوورگرتن لە تێپەڕاندن و بەزایەدان.

- سەنتەر کاردەکات بۆ سەرلەنوێ و بەردەوام خوێندنەوەی هەردوو پەڕاوی قورئان و بوونەوەر بەپێی مەنهەج و میتۆدی زانستی و بەبێ چاولێکەری، بەڵکو بە نەفەسێکی تازە و بە سوودوەرگرتن لە عەقڵی ڕاشکاو و نەقڵی سەلمێنراو.

بوارەکانی کارکردن:

- نووسین بە قەڵەمی خۆماڵی نووسەرانی کورد و بیرمەندان.

- وەرگێڕان لە زمانە جیاوازەکان بۆ زمانی کوردی لە پێناو دەوڵەمەندکردنی کلتووری کوردی.

- بەستنی کۆڕ و سازدانی سیمینار لەلایەن خاوەن بیر و ئەکادیمیانەوە.

– خولی ڕاهێنان و وۆرکشۆپ لەلایەن کەسانی پسپۆڕ و خاوەن بڕوانامەی زانکۆییەوە.

- هاوکاریکردنی دامودەزگا و دامەزراوە ئەکادیمییەکان و زانکۆکان لە پێناو پەرەپێدانی ئاستی زانستی.